

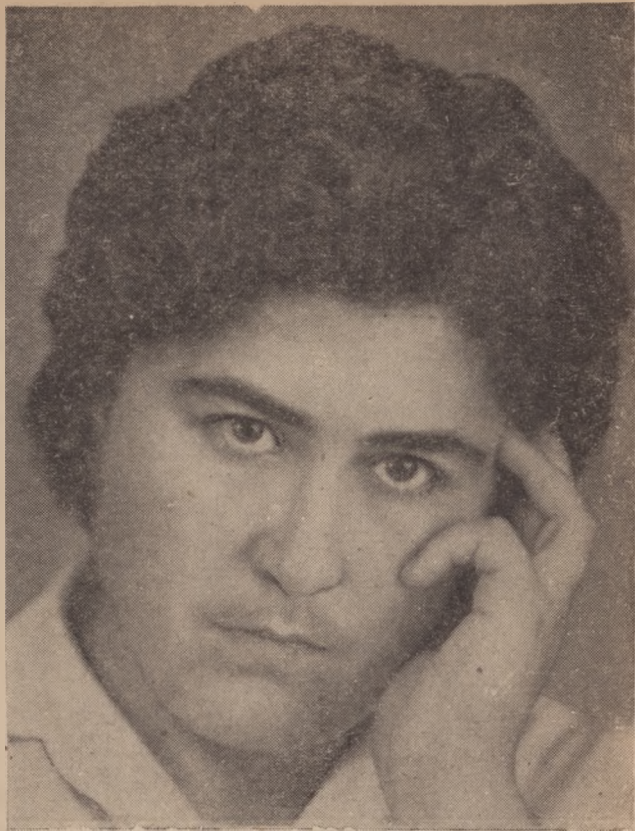
КРАГЫДАНЫ НАИФА

ДЖУЛДУЗЛА

ДЖУКЪЛАНМАЙДЫЛА

Rubio

Къагъыйланы Назифа

**ДЖУЛДУЗЛА
ДЖУКЪЛАНМАЙ-
ДЫЛА**

ПОВЕСТЬ

Ставрополь
китаб издательствону
Къарачай-Черкес
бёлюю

Черкесск · 1968

Handwritten signature in purple ink, possibly 'Назифа'.

БИРИНЧИ
КЕСЕГИ

●
**КЁКЛЕ
ТЮБЮНДЕ**

Кёкле-Тюбю деб бу джерге былай ариу ат нек аталганды экен? Бу затны юсюнден мен кёб саггыш этеме. Бери келиб, Кёкле-Тюбюн кёрсем а, саггышым тауча болады да кетеди. Сора акылым, эсим бу саггышдан айырылмай, ач адам тебсиге къарагъанча, тегерекге къараб турсам да кёзюм тоймайды, джюрегим къанмайды...

Кёксюл бузлай, кём-кёк кёкге джитилерин тиреб тургъан таракъ къаяла, аланы, къаяланы, тюбюнде терен ёзенледе кём-кёк миялалай джылтыраб тургъан зем-зем суула, джерде кём-кёк кёгериб тургъан гелеу кырдыш. Сыртлары уа, алакёз сыртлары! Кёк джуддуз бауурун салыб, аязчыкъ къажыгъанлай, джибек хансы азчыкъ кымылдай, гокка ханслары кюннге узала тургъан, алакёз сыртла.

Кёкле-Тюбю... дуня къуру былайдады дегенча боласа... Кёксюл хауаны кём-кёк эмчек уланы, Кёкле-Тюбю деб сешнге нек атагъандыла экен?

Ариу джерде джашагъанла бютеу бары да бир элчиледиле, аны ючюн болур ол джерни хурмет басыб тургъаны. Кёкле-Тюбюню дранбаш къошлары, турналача, бир бири ызларындан тизилиб, кюнбетге айланыб турадыла, бир джаны бла да, джангы джетген джашла сюнген кызыларына къарагъанча, бу джанында къошлагъа къараб ишленген да талай джангы къош.

Джерни ариулугъу, таза хауасы, къара суулары, чегетлери, джайлыкълары — Кёкле-Тюбю дунияны демесек да, Къарачайны эм ариу джериди дерге боллукъбуз. Къуру Кёкле-Тюбю деб бу ариу аты ючюн да айтыргъа боллукъду алай.

Былайда джыйырма бла тогъуз къош барды, бир ферма, арлакъ барыб къая тюбюнде да бал къош. Кёкле-Тюбюнде джашагъан адамланы арасында, бютеу къралыбызда джюрюген джорукъта айыбсыз сакъланадыла; элде болгъан зат былайда да болады: ыйыкыгъа эки-юч кере тюкен келеди, аптека таймаздан ишлейди, газетле, китабла тохтаусуз келиб турадыла...

Алай а элден эсе ариу болгъан затла да кёбдюле былайда. Мени сартын, ол затны себеби табигъатны ариулугъу, адам иннетни табигъатча кирсизлигиди. Алыб къарачыгъыз, былайда адамланы кёбюсю субай сюекли, къара къашлы, кертиди, кёзлери ала-къара, башха тюрю болгъан да тюбейди. Былайда туугъан сабий ариу болмай къалай къалсын! Майна, бизни гиче къызчыгъыбыз мында туугъан эди. Анга Хаджибекир Кёкледе туугъанды Кёкала болсун аты деб алай айтхан эди. Энди уа къарагъыз, ол къаллай ариу къыз болгъанды, алакёз, керме къара къашлы, Кёкле-Тюбюнде чегет талалада, ёсген субай тереклеге эришгенча ,узун, ариу сюекли. Джырлаб тебресе уа?! Къуру Кёкледе туугъан адамны болургъа боллукъду аллай татлы ауазлы тамагъы... Кёкаланы къояйыкъ, ол Кёкледе туугъанлыкыгъа, алайын танымайды. Ма анда туууб, анда ёсген эки джаш адамны юсюнден бир хапар айтайыкъ.

Патия бла Азрет-Алий бир-бирин сюйгенли талай заман болуб барады. Аланы кёзлерине сынаб къарагъан адам сукъланныкъды. Эслечигиз, Патияны кюлюмсюреб тургъан кёзлерини теренинден бир тукъум бир джылыу, бир хурмет чыгъады. Артыкъсыз да Азрет-Алийни къатында тургъан кёзююнде...

Бир кюн дырында, экиси да бирге ишлеб, бир бирлерине

джюреклеринде болгъанны джашырмай айтдыла. Уллу гитче да былайда аланы орталарында болгъан затны билмеген киши джокъ эди; барысы да экисини бирге ушакъ этерлерине разы эдиле. Кёзге чюйре кёрюнмезча, къатлары сюремде Аминат да барды, алай а ол да кимди десенг, бу эки адамны арасында келечи болуб тургъан, кеси да кёб болмай юйленнген бир асыулу тиширыгуду; Азрет-Алийге келин, Патиягъа уа эгеч болады.

Азрет-Алий бу арт кёзюуде, сырты кичиген бий эшигине дегенлей, келиб Патияны атасына отун джарыб, ары-бери джарлылыгына джараб да кетеди. Патияны атасы аны ушатмаса да кесине джукъ айтмайды.

— Олахий, бу джаш былай келеме деб, къошха кирген итча, джунчуб айланмай, ол эркишиле болгъан джерге барса, не болады? — деб, къызы да тургъанлай, къызыма айтама, келиним, эшит, дегенча къатынына сорады. Къатыны, Патияны ёге анасы, джашнымы джарата эди, Патияны къолундан дженгил кетеринми излей эди да, эри айтханнга асыры къулакъ тикмегенча кёрюнеди. Къатынла джыйылгъан джерде кими кёлю бла кими да сёз къозгъар дыгалас бла:

— Ий, Норуй, къызчыкъны этигиз да къойсагъыз а, Азрет-Алийча джаш Кёкледе къой эсенг, саулай Къарачайда да джокъду, — деб, аны не джууаб этерин излей эдиле.

Норуй, сюзюлген хуббеги бетли чагъыр кёзлерин джылтыратыб, тегерегине къараб, болумгъа кёре джууаб этерге кюреше эди:

— Сюйгенлерича этсинле, энди джаш адамла оноуну кишиге да сормаидыла. Атала-анала битиб бошагъан ишни юсюне ёре туруб къаладыла, — деб къойгъаны да бола эди. Норуй алгъа сагыш этиб ишни арtdан башлагъан адамладанды. Ол къалайда не сёлеширин биледи, чийин чыгъарыр адамны кесини къатында эслесе уа, джукъ айтмай къоюуну сёзню джукъла-тыучу кючюн эртде сынагъанды да, дыф этмей тохтайды. Бу адамны юсюнде учу-къыйыры болмагъан бир тюрлениу барды:

бир к̄арасанг, джазык̄сынырынг келеди, бир к̄арасанг, джий-иргеннген этесе, бир к̄арасанг, сук̄ланырынг келеди, бир к̄арасанг да — джашауумда анга ушамаг̄анымдан уллу насыбым болурму дейсе кеси кесинге. Алай а оу адам не тук̄ум джерде да кеси болалады. Аны к̄олунда эм кючлю саууту — адамны алдай билгени бла кеси-кесин к̄оруулаг̄аныды. Ол не загха да тегерегинде адамланы ийнандырыб, ышандырыб, джюреги тартхан затны этиб кетеди. Бу адам к̄об джашарг̄а сюеди, к̄артлык̄ны шатык таягын к̄олуна алырг̄а излемейди, ол себебден заман адамны тюрсюнюн, болумун тюрлендиргенине ийнапырг̄а излемегенча к̄рюнеди. Айтхай, к̄уру тюрсюнюк тюрлендириб к̄ойса уа! Ол джюрекни сындыра да биледи. Норуину андан да хапары болмаз дейме. Гыдай теке сууг̄а к̄араб джашма дегенча, бу да кесинден джашланы к̄атында юсюнден талай джылын алыб атыб, жангы юленинген джашча с̄елешиб башлайды. Алай да нек этеди десенг, терс айтхан затым болса, мен сизден джашма, юретирге керексиз деб, даг̄ыда ол кесини терслиги бла к̄алг̄анланы терслерге, кесин ариуларг̄а излейди. Бу адамны юсюнде ма деб кесин к̄ргюзюрча не бир уллу игилиги, не бир уллу айыбы джок̄ду, к̄ысхасы бла айтырг̄а бу адам к̄атымдады, к̄ыйынлык̄та адамлык̄ этер деб ышанырг̄а керек тюлду.

Эри да аллай бир тюрлю адамды. Ол таймаздан неден эсе да тарык̄г̄анлай, кимге эсе да к̄лжбалды болг̄анлай турады. Аны юсюнден бу эки затны к̄оратсанг, ол кеси да к̄ораб кетер дерча аллай адамды. К̄атынындан башхалыг̄ы — к̄атыныны ичин билген тынч иш тюлду. К̄алг̄анла к̄ой эсенг, кюн сайын бир оджак̄ны тюбюнде джашаг̄ан, эртден сайын бир оруну юсюнден тург̄ан адамыны халисин бу кеси да билалмаг̄анды. Кеси уа к̄уру тарыг̄ыулары, к̄лжбалдылары бла джюрегин адамг̄а кюзгюдеча к̄ргюзюб к̄ояды. Бир джолда бу адам-

ны халисин иги билген бир чамчы тиширыуну былай айтханын Норуи кеси да эшитген эди:

— Ах мен джарлы, бу адам бла бир юйде джашаб, эртден сайын орунда аны биргесине кёрюб тургъан тиширыудан на-сыбсыз болурму?

— Ол сиз, кысыр къатынла, бал чибинлеча, тегерегинден басынырыгъызын билиб этеди алай, биргесине джашаб бир кёр-сегиз, эндиге дери джашауугъузну аны бла ашыргъан бир кюн-юзге ауушдуруп эдигиз, — деб Норуи сёзю тюзлюгюн ангы-лаб, башын нажъырда бла алыб кюйдю.

Хапар Кёкле-Тюбюнде туугъан эки джаш адамны юсюнден бара тургъанлай, аланы орталарында, Дахир бла Зухраны къа-бырларыны араларына чыкыгъан эшек чыгъанача, Норуи бла эри кирдиле да, талай заманыбызны алдыла, бу адамла бла биз артда да тюбей барырбыз, алгъын сёзюбюзге къайтайыкъ.

Дырынчы кызла кюнортагъа тохтаб тургъанлай, Азрет-Алий акъ кийиз бёркю бла бир наныкъ джыйыб, юсюне да на-ныкъла сынджыр битген бутакъчыкыны келтириб Аминатха узатды. Къызла ёрге туруб, анга орун кюйдюла. Азрет-Алий аны ушатса да олтурургъа унамады. •

— Бу терекни уа кимге деб сындырыб келгенсе? — деди, кызлагъа да кёз кыса, бёркню кюлуна алгъан тиширыу.

— Аны билгенингча билге эдинг дырын джыя, — деб бир кесек джунчуяракъ да болуб, джаш эркишиле таба кетди.

— Къызла, Азрет-Алий бла Патия къачха дери тезелселе, бизге аман боллукъ тюдю, — деди, ышара-ышара, Аминат. Патия, бети кызара, ууучуна алгъан наныкъларын аны юсюне силдеб:

— Акъыз, Аминат, бир уятсыз болуб бараса, не тѣзген ханарды ол? — деб уятлы ышарды.

— Да ма алай кемсиз этгенинги билиб айтама, джаным, ансы Азрет-Алийге сѣз тауусуб тургъанынгы билеме, — деди биягъы Аминат.

Къызла ичлеринден Патиягъа сукълана, аллай джаш суйген къой эсенг, бир кере накъырда этсе да, чабханлай да бар деб, аллында намыс этиб, джукъ айтмай, арда ҫа бирери бирер тюрлю сѣз бла Патиягъа къадалдыла.

Бир сары шилли сепкилбет саубитген къыз дунияны ауузуна къаратыб, базыкъ эшмелерин да сыртына силдей:

— Патия, энди мени тыбырда къалырыма сѣз джокъду. Онтотгузунчу джылым ахырына джетиб келеди, анамдан туугъанлы мени, джаш къой эсенг, тул киши да тилемегенди. Бара бир да джаш табсанг, мени алырса, — деди.

— Къой, акъыз, ат ашагъан аюча, сени келин этиб юйюне ким эгирик эди, — дей, гитче къызчыкъ, аны аллына чѣкдю.

— Гырт дерик эдинг, хыйны гютдю, анасы джаратханны джашы джаратмайды! — деб кюлдюрдю Марзият да.

— Сен джаш табыб, мени аллыкъса деб, мен чыртда ышанмайма, Патия, туумагъан айгъа салам бергенча, эринден умут этди да тосундан къуру къалды дегенлей болмайыкъ, сен мени къайын атанга ал да къой. Гюнахым суубаха джазылсын, къарт кишиге ѳзге джукъ эталмасам да, сакъалын тарай турурма, — деб Баблина келиб Патиягъа кукаланды.

-- Къызла, тохтагъыз, мен Патия Азретге этген ийнарны айтайым сизге, олсагъатда сиз бир ариу джаш табармысыз? — деб назик таууш этиб сорду Болду.

— Ауузунга бир исси нардуу! — деди къызланы бири.

— Айт, айт! — деген тауушланы эшитгенинде, Болду тамагъын ариулаб, орнуна табыракъ олтуруб:

— Ой Азретчигим, джюрек тамырым,
Сенича кимни кёрлюкме,
Сенден башхагъа баргъандан эсе
Суратынга къараб ёллюкме, —

деб къанджалны бычакъ бла къыргъанча, таууш этиб тебрегенлей, Патия Болдуну ауузун къол аязы бла джаба:

— Къырыу ийне, мен сени туугъанынгы бюгюн кибик билеме, тохта бусагъатдан! — деб башындан тайыб баргъан акъ джаурук-чугъун тюзетди.

Къызла бюгюннге дери былай этмеучен эдиле, аланы ауузларын Аминат бошлаб къойду дейме. Джукъ айтмай тургъанла да бардыла. Майна Суратхан. Ол Азрет-Алийден эргде умут этиб тура эди. Накъырда халда кеси бир-эки джолда джашха джюрегин ачханды, алай а ол аны ышандырырча джууаб этмегенди ансы. Андан бери умут юзюб, джашха джукъ айтмаса да, Патиягъа сукъланады. «Сенден эсе анга мен тыйыншылыма», — дейди, алай а тышындан энди кишиге джукъ айтмайды.

Къызла Азрет-Алийни Патиягъа теджеб кюрешгенлерине тюртюлсе уа, Суратхан иегиси сынганча болады, аны былайда киши да сезалмайды. Ала сезген, кёрюрге суйген — Патия бла Азрет-Алийдиле.

Сиз ёмюрюгюзде Кёкле-Тюбюню ингирин сынагъаныгъыз болгъанмыды? Билмейме, мен бу джерни асыры бекми сюеме, огъесе кертиси да алаймыды.

Кюн, сабийле бугъунчакъ ойнагъанча, бир бугъуна, бир да кёзюн Аслан-Къаяны артындан джашыртын къарата келиб, уллу сыртха ташайыб кетеди. Олсагъатда, озгъун кызычкълача, джуддузла анда-мында чартлаб-чартлаб чыгъадыла, дагъыда, замансыз кёрюнгенлерине уялыбмы, огъесе алада да джорукъ-

му барды, ызларына к'айтадыла. Ала кюн алк'ын батыб' бошамаг'анын эслеб' эте болурла аллайла.

Ингирни тамам сейир заманы ма бусаг'атчыг'ыды: сюрюучоле т'ерт джанындан стауатха ашыг'ыб', бир джанындан к'ойла, бир джанындан к'озула, эчкиле, улак'тла, инекле, бузоула, бири бирине мак'тыра, бири бирине ёкюре, к'ычырык'т-хахай...

Уллу ёзенден да ат арбала бла к'артла чалк'ыданмы, дырынданмы келедиле, алай а джырлаг'анларына к'арасанг, алаг'а к'артла не да арыг'андыла деб келлик тюлдю к'ёлюнге. Ёзенни ариу ауаздан толтуруб', джырлары, эжиулери да бир бирине келише, бошалады деб к'орк'таса. Ст'ары к'улак'ны сол джанында джаяу джолчук'т бла уа джаш, к'ыз да бир бири ызларындан тизилиб', к'ошлаг'та чыг'ыб' келедиле. Былайда джырлаг'ан адам эслегеним болмаг'анды: хар ким кеси саг'ышы бла, кеси кеси бла с'елеше, кеси кесини келир заманын суратлай, к'ёбюсюне былай джюрюйдюле. Ма бир кюн к'ёрген бир затым:

Ингир ала эркишиле тиширыула да ашыг'ыб', малла келгинчи джетелсек деб к'ошлаг'та келедиле. Аланы ичинде Азрет-Алий да барды, бойнунда да бир бешиги. Сабийчикни к'ысханча кесине к'ысыб': «Бизни сабийчигибиз болса, былай этиб' айланник'т болурбуз, к'ыалай насыбды былай джашаг'ан», — деб бешикни бармаг'лары бла ийнак'тлай, ызына бурулг'анында, Патия ышарыб' джерге к'арады. «Ол да менича этиб' келе эсе, мени болумуму ангылаг'ан болур деб, джюреги тынчлык'т табыб', Патия болмаса. мен бир тиширыу бла да насыблы боллук'т тюлме. Сьюмеген аламынг табх'ан сабий сеники болг'анлык'ыг'а, бидеунюк'юча к'ёюннюк' болур, алаг'а к'ёлюнг ачылмай да к'алыр ата джылыуунг толусу бла т'ёгюлмей», — деб кеси кеси бла селеше, к'ошлаг'та к'ыалай джетгенин билмеди. Кече уа Аминатха барыб':

— Патияг'а айт, узайтмай этейик да к'ояйык'т, к'ячда

джазны болджал өте, джазда да къачха къарай, къачаннга дери турлукъбүз? — деб уяла-уяла айтды.

— Аллах-аллах, айтайым, сүйсенг, былайгъа да чакъырайым, кесинг менден да таб айтырса. — деди эндиге дери ишни деменгили джюрютюб тургъан Аминат. Патия келгенлей, Азрет-Алий Аминатха кёзю-къашы бла къошдан чыкъ деб билдирди. Ол тышына чыкъгъанлай:

— Патия, не джашырыу, мен бюгюнден ары сенсиз джашаялмаймз. Атанга барыб айтхандан бизге хайыр болмазын билеме, — деб, эки кълун да хурджуналарына сала да чыгъара, къургъакъсыгъан эринлерин тишлери бла кысыб ачыта, кыздан джууаб изледи. Патияда бармакъларын ууа, аллындагъыны кёзюне ла къараялмай, джууабын айтыб да къоялмай, огъай деб джашны терсине буруб иерме леб да къоркъа:

— Билмейме, сүйгенингча эт, сен «хо» дегеннге, мен «огъаймы» дерикме, — деб узалыб сол кълуну сырты бла бетин джабды.

Азрет-Алий да джунчуяракъ болуб, ёрге тура:

— Да, сора къачаннга? Байрым ингирге этиб къоярмы эдик? — деб сорду.

— Къалай сүйсенг, алай эт, сен айтханнга мени къошарым къоратырым да джокъду, — деб къууанчлы джыламукъла кёзлерин басыб, джылары, тамагъына тыгъылгъанча уялыб, башха джукъ айталмай, башын бир джанына буруб, кёзледин сюртдю.

Азрет-Алий къошдан чыкъгъанында, бетине салкъын аязчыкъ урду. Кёлю кёлтюрюлюб, бютеу дуния аны, ол да бютеу дунияны ийнакълангъанча болду.

— Бу джулдузлагъа да бир къара, аллыбызда сыртны туура юсюне къонуб тургъанча, — деб Кёкле-Тюбюню къуру да сейир кёгюн бюгюн кёргенча, кёкюрегин тау хауадан толтуруб, асыры къууангандан, учуб кетейим дегенча болду. Юсюнде кийиминден, кесинден, ышымларына илиннген мант башладан баллаб, бюгюн анга дуняда болгъан зат ариу кёрюнеди. Барыб джатма башында орнуна сыртындан таяныб, джелкесин да эки къол аязына тиреб, талай заманны джукълаялмай турду. Къууанч да, къыйынлыкъ кибик, адамны джукъусун урлайды, сүймеклик а адамны сабий этиб къояды. Азрет-Алий да ол халдады бусагъатда, алай а аны кеси сезмейди. Аны акбылы бла Патия «кёкден мёлек болуб тюшгенди», джетишмеген бир заты джукъуду, Азрет-Алийге къаллай керек эсе, анасындан, алай болуб туугъанды...

Патия уа/къыш сууукъда адамны кёлюне къар эриб ёмюрюнде тас болмаз деб келгенча, сүймеклик да бир орналгъан джеринден ёмюрге кётмейди деб турады. Кюн иги тийсе, джерни буз къабха джыйыб тургъан эмилик къар къыш огъуна тас болуб къалады. Алай а дуняда атсыз ччуусуз тас болуб кетген зат болмагъаны себебли, сүймеклик къой эсенг, эриб кетген къар да думп болуб къалмайды: эриб джерге сингеди, хаџа болуб кёкге чыкъса, джауум булутлагъа тамчы къошады, биринден бирине кёче, къуру сыфатын тюрлендиреди...

Патияны джюреги да тынчлыкълды, кертиди бир бирледе ол тиширыу башы бла эркишгича, кёлюне келгенни барыб айтыб къоялмагъанына къыйналады. «Къаллай бир заманны кеси кесимден джашырыб турдум мен Азрет-Алийни сүйгеними; билмей эдим къобхан сууну аллын къуру кулдала бла тыялмазымы, къобхан сууну къой, эслемей юсю бла атлаб кетиучю шоркъа суучукъну аллын тыйыб да бир кёрчю! Не къадар улуу тыйгъыч этиб кюрешсем, ол къадар кёб боллукъду сууу да, таб тенгиз-терк болуб къалыргъа да болур, аны бла кюрешмей къой-

санг а, аллы тюзелген джерге кеси аллына джырлай, ариу кетис барлыкъды. Олсагъатда аны эслегенле да тюберле...

Мен а суймеклигим, къабджыкъны башын къысханча, байлайма дедим да, ичиме сыйынмады, тегюлдо, заманында орнуна джыаргъа Азрет болушмаса, аллы тыйылгъан сууча, джолумдан аджашырыкъ болур эдим. Насыбыма, ол мени джол устам болду ансы, алай а эркишиле тиширыу ауузларына чабханы суймейдиле; майна ол келиб айтханында, мен «хо» дегенден да оздуруб ийдим, келюн чыгъаргъан болурмамы, этген ишипе артда сокъуранса, не этерме? Анча джылны ичинде джюрегим бар бар да айт дей тургъанлай, аны суйгеними бютеу дуня билгинчи, кеси мени болумуму ангылаб, «огъай» демезлигин сезгенимде да мен барыб ичими бютеу ачалмадым. Айтхан огъуна этейим, андан ары уа? Джаш алай-былай деб кеси оноу этгинчи, къыз не бек сюе эсе да, мени юйюнге элт деб айталмайды. Алай нек болады? Экеулен бир бирлерин сюе эселе, бири бирисиз джашаргъа болмай эсе, бири бирин таза суйгенлерин экиси да биле эселе, тиширыу барыб, джаш анга айтырыкъны, ол джангха айтса, эркишиле нек келтюрелмейдиле?.. Джанындан юлюш этерге хазыр болуб тургъанлай, тиширыу ол айтырыкъны айтса, андан келю чыгъыб нек къалады? Бир клауум эркишиле суйген тиширыуларына бир ариу сауутха къарагъанча къараргъа нек ечдюле: къалайгъа салсам алайда турсун, селеш десем, селешсин, тохта десем, тохтасын... Азрет а аллай эркишиледенми экен? — деб соргъанын кеси да ушатмай, — огъай! аныча дуняда киши да джокъду», — деди Патия.

Бусагъатда Патиягъа Кекле-Тюбю къой эсенг, саулай дуня, джыйылыб келиб, Азрет-Алийге не табхан аманларын айтсала да, ийнанныкъ тюл эди. Тиширыула тюрлю адамладыла. Ала кеслерини тиширыу болгъанларын сезе тебрегенден башлаб, юйленгинчилерине дери, эркишини сыфатын джюреклеринде бир ту-

кѳум бир алапат тута биледиле. Ала умут этгенча эркиши уа дуниягѳа туумагѳанды, тууарыкѳ да болмаз.

Хар тиширыу эм ариуну, эм игини, акѳыллыны, эм насыблыны кесине теджейди. Ариуамы, игимеми, акѳыллымамы деб кесине соргѳан а болмаз аланы ичинде. Бу затланы барын да кесине энчи этиб, турады тиширыу.

Дунияда аллай эркиши болмагѳаны себебли, юлешиген тиширыугѳа да джерде джашагѳан, аласы кѳарасы да болгѳан бир эркиши тюшеди. Сора тиширыуну насыбы дженгсе, ойлашыб, ол кѳолунда эркишисин кѳалгѳанладан игиге санар. ма быллай эди мени тюшюмде, тюнюмде да тынчлыгѳымы бузуб тургѳан, деб кел салыб суйюб джашар, суйсе уа — насыб табылады... Ол джылдан джылгѳа, джазгѳы кюнча, кѳызгѳандан кѳыза барады, чыртда тозурай билмейди. . Абыныр кѳезуюу болса уа тиширыу, кѳачан эсе да ариу кѳрюб тургѳан, эркишисинден эригиб башлар, атлагѳаны, айтханы, этгени да башха кѳрюнюр, ол аны таб бездириб да кѳояр. Олсагѳатда тиширыу хоншуларына сукѳланыб, насыблыла, кѳремесе, меннге аллай кюн кѳайда деб, уясын чачыб тебрер. Чачхан а кѳыйын тюлю: бир кѳызгѳан сагѳатында джылла бла джылытыб тургѳан орнун кау-куу этиб нерге боллукѳду.

Олсагѳатда тиширыу кесине эм насыбсыз адамланы бири болуб кѳрюнеди, анга кѳачан эсе да накѳырда этген, таб тилеб айланган адамланы да эсине тюшюруб:

«Аны бла джашасам, мен бу кюнлеге джетерик тюл эдим, ол быллай тюл эди, адам эди», — деб аланы мындан баш этеди. Бу кѳыйынлыкѳны чуруму да неди десенг—тиширыуланы кѳбюсю, суймеклик сезимни отун чыртда сериуюн этиб болалмайды. Анга таймаздан мыдых керекди, аймысына, кюйдюрсюн, биширсин, кѳесеу баш болуб сюелмесин ансы...

Эркишилеле да тюбейди бу хали, аланы кѳыбыламалары ти-

ширыунукъундан эсе бираз рахат ишлейди ансы. Бир-бир эркишиле, тиширыу юй джумушун башха тиширыулача толтура эсе, анга ол неден да багталы кёрюнеди. Юй джумушну хоншу къатын да келиб тындырыр, эркиши кеси этмезлик да бусагъатда юйде не иш барды, алай а аллай юйде джылыу болмаз.

Бир къауум эркишиле да, биреуню къатыны биреуге къыз кёрюнюр деб, юйлеринден сууу, тиширыуларына кърарасала, къозу къуйрукъдан гамайыб тургъан адамны тепсисине шорна баш бла гырджын салгъанча болуб къаладыла: быллайла да эки-юч тюрлю боладыла: бирлери, кеслерин ариулар ючюн, адебни тута бармаса да, ашагъан маталлы этерле, бир къаууму, тилине тийирмегенлей, ызына тюртер—ким да бирча тюлдю. Аллай юйдегиледе уа сабий болса, экисини аркъаулары да ууалыб, аны, сабийни, юсюне тюршюб къалады, ол алагъа ара багъана болмайды, сынады, муал болады, ичинде чыртда ышыкъ къалмайды, игитда дейсе, ол къысылыр джерде шайтан джел ойнаб турса...

Бир кесек ызыбызгъа къайтайыкъ. Патия бла Азрет-Алий да энди татлы гюшле кёре болурла.

Огъай Азрет-Алий джукълаялмай, биягъынлай сыртындан джатыб, джудуэлагъа къараб тургъанлай, кёзюне ёлген анасы кёрюнеди, ёмюрде эшитмеген ауазы къулагъына келеди.

«Джашчыкъ, тур, кюн башлагъа тийиб келеди, ишинге кечигириксе», — деб акъырын башын ачыб, узалыб сууукъсурагъан, татлы къол аязы бла джаякъларындан сылаб, энишге ийилиб, бетин бетине салады. Танымагъан анасыны суююмлю кёзлери бла ийнакъ къолларын ол таймаздан сезгенлей турады. Бу зауукъ заман тас болуб къалды дегенча, Азрет-Алий къарангыгъа къолларын узатыб, кёзлерин ачаргъа къоркъа, адам айтыб анылатмазча бир халгъа кирди, алай ёге анасыны хырха тамагъы, къыйыкъ къарауу, сууукъ джюреги, хыны сёзлери

Азрет-Алийни джюрегине мизча чанчылыб, татлы кѣзбауларын, шыбыла ургъанча, тас этдиредиле.

Бусагъагда Патия ахыратдан къобуб анасы келгенча кѣрюнюб джашны джюрегин джумушатады. Ёге анасына да кѣл салгъанча болуб:

— Ол алай болмазмы эди, мен аны анача кѣре билмей, кесимден суутуб къойгъан болурмамы? — деб, аны да тазалаб кюрешеди. Джаш кеси-кеси бла этген ушагъын бошагъынчы, тюбюнден ким эсе да къызгъан тишни чанчханча, сескекли болуб, титиреб, онг къабыргъасына бурулуб, юсюне джамчысын джабыб джоплу джыйылды. Аны кѣзюне асхакъ Далхат кѣрюннген кѣре эдим. Ма бети тюрлениб, темир къан алыб, чокун-чокун эте, къолунда да бир дуппукъ гида балтасы бла, ол джатма башы таба келеди. Уллу сыртха себилиб кѣзлерин алдай тургъан джуддузла башындан, кирпич къакъмай, ёхтем къарагъан Темиркъзаакъ, кѣкню къараууз баууру, анасыны сыфаты, сюйген Патиясы — бюгюн аны адамланы эм насыблыларыны бири этиб тургъан затла—джашны кѣз аллындан думп болдула. Аланы орнуна темир бугъоула бла аякълары бугъоулануб, къолунда да дуппукъ гида балтасы бла асхакъ Далхат ёрге тургъанды. Сѣлешмейди. Гида балтаны да къымылдатмайды. Бети тюрленмейди, кирпич къакъмайды. Келтир да ташдан этилген темирбет адамны сюе да къой.

Азрет-Алий кѣзлерин къаты къысыб, бютеу санлары бирден титиреб, аман тюшню унутургъа излегенча, кѣз аллында сюелгенни къоратыргъа излейди. Ол а кетерге унамайды. Чырта тюрленмеген буз бети бла эки кѣзюн Азрет-Алийге джандырыб турады. Не дыгалас этиб кюрешсе да, энди джашны акъылы башха сагъышлагъа бѣлюнмейди... Патияны атасы асхакъ Далхатны джаратады деб къайсы эсе да Азретте эшитдирген эди.

«Бизни оноубузну эшитиб, атасы бир пелах этиб къоймагъа эди», — деб Азрет-Алий къайгъылы болду. Асхакъ Дал-

хатха уа асыры кѣб тюбемейди. Ол сылтаулуду, аны киши да ишге сюрмейди. Бети джетиб кеси уа бир кюнню да халкъ бла ишге чыкыгъан болмаз. Ол сеbebден эки джашны арасында бетден-бетге сѣз болмагъанды. Патия уа, аны айтсала, киштикни отха тартханча болады.

«Былай иште адам хатер этмейди. Хатер этер джерде уа артха тургъандан эсе, адамны ёлгени игиди», — деб джаш кеси-кесине кѣл эте, бир къабыргъасындан бир къабыргъасына бурулду, алай а асхакъ Далхат тиш аурууча, кесин унутдурмайды.

«Асто, алыныргъамы башлагъанма, былай нек болады?» — деб Азрет-Алий онг къолу бла хауаны сермеди.

Огъай ол алыныргъа тебремеген эди, адамны джюреги, не десенг да, боллукъ затны сесе биледи. Бюгече асхакъ Далхат Патиялада кѣб олтуруб кетгенди. Атасы да, ол келсе, къуру да этиучюсуча, тюкюлениб ачыкъ айтыб да къоялмай, алай болса да, ким да ангыларча, къызым сеникиди, не суйсенг да эт дегенни ангылатады. Бу эки адам бир-бирлерине атасы бла джашыча ушайдыла: экиси да харамла, кеслери кеслеринден юрке, зарла, къызгъанчдыла...

Патияны атасына къалай-алай десенг да, Далхатха уа бу затланы кечалмайбыз. Къарт эски ёмюрге туугъан, эки ёмюрню арасында джарлылыкъда ёсген бир адам, бу уа? Бу уа бизни ёмюрню бешден бири кетиб туугъанды, алай а заманыбызны адамына чырта ушамайды. Къуру ол кесикесин топал этгенин алыб къарасанг да. Чалкъыдан эрикенинде, алыб кесини бутун тартыб, сингирин юзюб сирелгени да, алайда чалкъычы джашла болмасала къаны кетиб, юйю къуруб да къаллыкъ эди. Бу затланы барысын да Азрет-Алий да биледи. Ма бюгюн джукъляялмагъаны да аны ючюндю.

Кѣзюне кѣрюннген бла къалмай, ол кече арасында шыбыртсыз келиб, Азретни джамчысыны къыйырындан тарта:

— Уяумуса? — деб сорду.

— Уяума, не болгъанды? — деб Азрет-Алий секириб орундан турду.

— Сен орнунгда тура билсенг, джукъ да болмагъанды.

— Да, не дейсе, не бла чыкъдым орнумдан?

— Энди тереннге кирмейик, кел, эркишилеча ачыкъ сѣлешейик, мени бир сѣзюм, бир джолум, айтханым болса болду, алай тюлмюдю, этерими кесим билеме, — деб джатма башында олтуруб тургъан джашны къоркъутур муратда сѣлешди. Олсагъатда аны къуру да энишге салыныб туруучу къалын мор тюр эрини баш эринине тийиб тынч туралмай, оюлуб кете да къалтырай, сѣлеше тебресе, безгеги тутхан адамча, сѣзлерин да къалтыратыб айтдырады. Джюрексингенден бурну бла солулмай, уллу таууш этдириб, паровозча ауузун ачыб, кыйын солуйду.

— Да мен алкъын теренин сайын да ангылаб бошамагъанма, не дейсе, кесинг айтханлай, эркишилеча ачыкъ сѣлешейик. Мен сени кшошунга отму салгъанма, — деб Азрет-Алий да, хапар нени юсюнден баргъанын биле тургъанлай, кечеги кьонагъын сѣлешдирири келиб, бираз къатыракъ айтды.

— Кесинги алай джукъ ангыламагъанчыкъ нек этесе, оллахий, ахыры харамдан кишиге джукъну сездирмейсе ансы, сен тамбла Аман-Ныхытдан ненча арба озарын да билиб тураса. Мен Патияны юсюнден айтама, таб айтдырмай кьоймай эсенг, атасы ючюн этеме мен ол ишни ансы, джарылмагъан томурауча, кюнортадан ингирге излесем да табарыкъма аллайланы бир белегин, — деб къызны сыйын тюшюре, аман къатынча, бедниш этерге кюрешди.

Далхатны алай айтханы Азрет-Алийни джюрегине кыйын тийиб, «къалгъанлача сау адам болсанг, сен гампикни элиб, къаяны башындан атар эдим», — деб кѣлюне келе, сѣзюн бѣлюб, дженгил солуй, сорду:

— Да сен Патияны сүймеймисе?

— Сен бу къатын сёзлени къайдан табханса? Сүймеймисе, сүйемисе! Не сүйген хапарды?—Ол мени алашаммы болду, анга джанымдан юлюш этерча. Къатынны сүйген эркишини юсюнде не эркишилиги къалады? Меннге тегюлюб, чачылыб тургъан ырысхымы джыярча адам керекди, кесинг кёресе, макъа кыакъ-тагъанладан тюлме...

— Алай эсе, биз экибизни арабызда аны юсюнден сёз болмазга керекди. Сен Патияны атасы бла турлукъ тюлсе, Патияда сени бла турургъа излемейди. Биз экибиз да бир бирибизни сүйебиз, мен ансыз джашагъандан эсе, джашамасам излейме, ол да алайды,—деб Азрет-Алий, аны сёзюн ангылар адам бла селешгенча, джюрегинде болгъанын тилине ышанды.

Алайсыз да джийрыкъ болуб тургъан мангылайын къобуз къарын эте, Далхат хиликкерек этгенча айтды:

— Хай-хай-хай, къалай терендеди чот.

— Далхат, мен сен сёз тауусуб тургъан кызыны сүйремегенме, биле болурса. Бу затны юсюнден селешиб кесини кыйынама да ол кюнортадан ингирге табарыкъ белек кызыларынгдан бирин сайла. Патиядан сеннге хайыр джокъду, аны мындан ары атын айтма,—деб, бойнун бууб къояйым дегенча болду. Далхат да анга неле эсе да айтды, кычырды, алай Азрет-Алий, селешген сагъатында тауушун мардадан тышында чыгъаргъанын ангылаб, къарт анасы: «Джашчыкъ, ёмюрге кишиге зарланма, сукълан, кыйынлыкъда болуша бил»,—деучюсю эсине тюшуб, тойгъа бара тургъан адамга сал агъачны кыйырын тутдургъанча болду. Бу сагъышларын башхала буздула. Джарлы Патия бу дюргенни кюлуна тюшсе, къалай джашарыкъ эди? Муну бла ёмюрюн ашырыкъ тиширудан кыйынлы адам болурму деб, джийиргенгенча эте, Далхатны бетине къарагъанында, ай джарыкъда бир джаягы саргъыл-

дым, бири да ол кёзюне керюннгенча, темир бет алыо тура эдиле.

«Энди бу арыкъ къаргъа да, ёмюрюнде онгмай келген хашгенде ол гардошбурун Патия», — деб кесин Азрет-Алийден онглу этиб, Далхат да эте эди сагъыш. Аны кёлюне келген бла да былайда андан онглу джаш джокъ эди, ким да анга чабханлай барлыкъды деб тура эди. Патиягъа аллы кертиси бла да, атасы ючюн айланганды; джюрекден джюрекке джол барды дейдиле, ала бир бирлерин ангылай болурла..

Азрет-Алийге да къалай эсе да, джюреги кызыо келгенди ансы, ыйлыкъмай эки да атларыкъ тюл эди. Джюрегин а къылычханны келиб хапар айтханы кызыдыргъанды.

— Далхат, билемисе ол Азрет-Алийни этиб айланганын? Патияны чынты кёлюне джетеме деб, къарагёген тереклени тамырлары бла чыгъарыб, алыб кызыланы алларына атханды дейдиле, Патиягъа уа, — деб башла бармагъы бла бурнун чучхуй, — кийиз бёркю бла бир дугъум джыйыб келтириб бергенди. Дуния бюгюн аны сёзюн эте эди дейдиле. Атасын билмейме, Норууй, ол союлгъан къаргъагъа Патияны берлик тюлдю, — деб, — Далхат бла Патияны атасыны араларындан хапары бола тургъанлай да джашы сынаб айтханча къошду. — Патия, дугъумланы да, бёркю да бетине быргъагъанды, — деб къарагёгенлени дугъумла, бутакъланы да терекле этиб биягъы бармагъы бла биягъы бурнун чучхуб тебреди.

Къылычханны хапары Далхатны кёлюн уллу этиб, была «Атасы баласы да менден эртде умут этиб тура кёреме» — деб «Патияны джашны дугъумларын бетине силдеб ийгени да» бираз учундура, аякъ тюбюнде чёб сынмай, ингирде — «къайын атасына» барса, кызы юйде джокъ. Къайыдады деб сорургъы да таблыгъын табалмай бурнуна ургъанча болуб, бир талай заманны анда ушакъ эте туруб, кызы келгенинде, аны да сан

этмегенча, туруб кетди. Мурджары чыгъанакъ тебеча кёрюнюб, бир джанындан бир джанына бурула джукълаялмагъанында, туруб, Азрет-Алийге барады: алайда экиси да кызырышыб, болмазлыкъларын билгенинде, башха мадары болмай, бурулуб кетиб къалды.

Эртденбла уа Азрет-Алийни Шакъман келиб уятыды.

— Ай юйюнге не этесе, кюнортагъа дери джукълаб, халкъ кетгенди, сен кесинг кетиб къалгъан болурса деб бара тур-гъанлайыбызгъа, Хаджи-Мусса джатма башында бир къарал-гъан барды дегенинде, къайтыб келеме, --дей гёзенекге таялды.

— Джукълаб къалгъаныма къара, — деб секириб ёре ту-руб, эрлай кийиниб, Шакъманнга да: «Бара тур, ызынгдан джетерме», — деб къошха кирди.

Эрлай уллу агъач чолпу бла къазандан суу алыб, бетин чай-къагъан ышан этиб, гоппан бла айрандан да тогъуб, ол Шакъ-манны ызындан ашыгъыш кетди. Узала да джол джанында чёб-башыланы юзе, Далхатха айтхан къаты сёзлерине да соктура-на, дагъыда сёзню тюненеден бусагъатда деменгили айта, Аз-рет-Алий сагъышлы болуб барады. Чалкъычыла экинчи дюр-юлерин башларгъа экиси да джетдиле.

— Аланла, айбат джашны кызла къачыргъанды дей эди-гиз да, ма, Шакъман сыйырыб келеди, ойра джашха! - - деб гугурукку бир къанатын джерге сьюреб, тауукъну тегерегине айланганча, акъсакъл Азрет-Алийни тегерегине джангызгъа барды.

— О, кьой, кьой, бюгюн сен аны уятыргъа да джарама-гъанса, — деб Акъсакълны чарлатыргъа умут этдиле чал-къычыла.

— Джетген кыыз джерли эшекни танымаз дегенлей, Акъ-сакъл джатма башында Азрет-Алийни танымай гебрегенди, — деб Хызыр барын да кюлдюрдю. Джашла бир бири ызларындан тизилиб, кюнде чалкъылары джылтырай, шырт-шырт деб

тюрлю-тюрлю гоккаладан толуб тургъан къалын биченликни чалыб башладыла. Керилгенлери сайын, акъ келеклерини джел эте, акъ кийиз бёрклерини этеклери ёрге келтирюле да энишге бола, ашыкъмай таланы энишге барадыла. Дюрюлени аягына чыгыб, чалкъыларына джануу этиб, ызларына айланганларында, биягъы акъсакъал Азрет-Алийни къатына келиб..

— «Къычыкъ, жаным акъыллы,
Сениге шокла атылды,
Сени сюрюб джетелле, —
Саудан тулукъ этелле», —

— деб, тюз къатына барыб, къолтугъундан кириб:

— Алашаракъчыкъды ансы ариучукъду, — деб Азрет-Алийни джукъудан тоймай кёбюб-кёбюб тургъан кёзлерине джиги къарады.

— Кет, аман къаргъача, не сюрюб джетелле айтаса! -- деб накъырда этерге кюрешсе да, Азрет-Алийни тамагъы да хырхаракъ болуб, халы бираз тюрленерек болгъаны белгили эди...

Патия бла Умар кюн талагъа чыкъгъанларында, кюн иги ёрге келиб, чегет бауурланы затны джылытыб тебреген эди. Умарны дженгинден тутуб, джюреги гыб-гыб эте, къабындан секириб тышына чыгыб къалады дегенча бола, этген ишине да сокъуранганча, дженгил-дженгил ызына къарай, улуу къара сууну къатына джегенлеринде, бир жанларындаш Азрет-Алий бла Хасан чыкъдыла. Патия эрлай джаулугъун кёзлерине тартыб, бетин джашладан бир джанына бурду. Хасан келиб къызыны къолун тутду.

— Бизге да кӱол бер, огъесе ёгелегенми эттенсе, ёгелегеннге ёбке хычын дейдиле,—деб Азрет-Алий да келиб бир кӱолу бла кӱолун, бир кӱолу бла да чыначыгындан тутуд, бетине кӱарагынында, Патияны кӱз гинджилеринде кесин кӱрюб, джюрегин басды.

— Хайдагыыз, ызыбыздан кӱайгы чыкӱмасын,—деб Хасан кӱара суудан арлакӱгӱа барыб, гебенлени артында линейканы алыб келди. Джолда аллыбызгӱа машина чыгӱарыкӱды, ары дери уа келинчикни акӱ бетчигине ариу аязны урдур барайыкӱ, — деб Патияны башын энишге тутурду.

— Эй, джумушунгу джолгӱа тюзелгинчи бизге кесилг эи!—деб Азрет-Алийни кӱолуна джюгени тутдуруб, Хасан кӱызын сол джанына олтурду.

— Да бер бери, артда дауламазча этейик. Огъесе, экигизни да джаяу кӱоюб кетиб кӱалырмы эдик. Не Патия? — деб, джюгенлени да кӱолуна ала, Азрет-Алий линейкагӱа олтурду. Джашны кӱызы да джюректери тынчлыкӱлы болуб, тура туруб не иш этиб баргӱанлары эслерине тюшсе, илгениб, бюгеу санлары бирден суйюнюб, кӱууанчы кӱайгылы да болуб бардыла.

Уллу джолгӱа тюшерге, Патия терек тюбюнде тохтаб турган кӱк легковой машиначыкӱны эслегенинде, кӱкӱрегинде не эсе да бир зат ёрге кӱлтюрюлюб, туура тамагына тирелгенча болду. Эки кӱолу бла да бетин джабыб, башын Умарны имбашына салды.

— Энди мени юсюме таянма да майна ол атланы мукӱт этиб баргӱанны юсюне таян, — деди Умар.

Машинада шофӱрдан сора да бир алаша токӱ джаш олтуруб тура эди. Ол эрлей тышына чыгыб:

— Огӱур аякӱ бла келсин келинчик, кӱайда бир ташыб кӱалайым, — деб Патияны бетине джити кӱарады. Ол да келин болуб баргӱанын туура бусагӱатда сезиб кӱубудду. Маши-

надан чыккыган алаша токъ джаш кесине джетген джумушну иги биле болур эди, эрлей барыб линейкагъа олтурду.

Патия легковой машинагъа биригчи кере олтургъаны ючюню эди огъесе, башха чурумуму бар эди, билмейме, эки къолун къайры салыргъа билмей, машина тохтаяракъ болса, шофёрну шиндигини сыртына къадала, бир бирде да терезеден тышында да сескекли къарай, джунчуб барады.

Джаш, атынгы да билмейме, Аман Ныхытда къампайтыб иерсе кёк къошунчугъунгу чархларын кёкте айландырыб, -- деб Умар, машинаны джюрютгенге къарады.

— Къоркъма, къарнашым, мен да джанымы сенден аз суймейме, — деб шофёр, Умарны айтханына кёлкъалды бола, джууаб къайтарды.

— Бизни къалай суйсенг алай эт, келинчигибизге сакъ бол ансы, Анзор, — деб Хасан сёзге къошулду.

— Келинчигигизге алай бек къоркъма зсегиз, ёгюз арба бла элтсегиз а, — деб шофёр, айланч джолда машинаны джюрютююн бираз сериуюн этди. Кёк машиначыкъ Огъары-Къабакъгъа джетерге Патияны джюреги биягъынлай гыб-гыб-гыб деб тебреди, ол артырагъына туруб, башын энишге ийди. Бусагъатдан аллыма адам чыгъыб, сыйырыб алыр деб ичинде джаны джокъду. Элге къараргъа да сюеди, къарайма деб кесин танытыб къояды деб да къоркъады. Ол Далхатны терк къымылдай билмегенине къууаныб, былайгъа дери кёлю улуу болуб келген эди, энди уа бираз къайгыпыракъ болуб, адам тюеб къалады деб къоркъуб, ол да сын къатыб башын артына тута, ёёркюн мангылайына басды.

Огъары Къабакъ бла Тёбен Къабакъны ортасында машиначыкъ джолну бир джанына дженгил бурулуб, тохтаб къалды.

— Ай ананг бергенни ашарыкт! — деб, шофёр чартлаб игинден чыкъды.

— Не болду? — деб ызындан Хасан да чыкъды.

— Болуб а не болду, чархны джаны чыкъды да кталды, энди былайда как бишгинчи турлукъбуз, — деб картузун желкеси сюрем тюрте, энишге ийилиб, машинаны ал онг чархна къараб тебреди.

Къараб къарагъынчы машинаны тегереги джалан аякъ сабийчикледен толду. Суугъа баргъан, суу алыб келген къатышла да тохтаб-тохтаб къарайдыла.

Анзор ёрге туруб, сабийлени кёргенинде, чархны ала тешгенча:

— Къаргъа сойгъангамы джыйылгъансыз! Къорагъыз былайдан! — деб кычырды. Къаргъа союзгъандан эсе уа машина бузулгъан бек сейир кёрюннген сабийле, къартчыгъадан ычхынган тауукълача, къачдыла, алай а джаш энишге ийилгенлей, дагъыда джууукъдан джуукъ келе, биалгъышлай тегерегин алдыла.

Хасан бир дорданлы джашчыкъны мор кийиз бёркчюгюн мангылайына тарта:

— Кимни джашыса? — деб сорду.

— Машинангы артына кёндурсанг, айтырма, — деб джашчыкъ, башын бир джанына тутду.

— Сени мен кёндургъаньыгы чыгъарырма, — деб Анзор кёлуанда темири бла джашчыкъгъа эрши къарады.

Патия ол Хызырны, тюз хоншуларыны джашы болгъанын таныб:

— Къайдан чыкъды бу хадауус. кёрюб къоады, — деб джаулулгъу бла бетин джабды.

Азрет-Алий да, чыначыгъы бла Патияны тюрте, шоферну таянчагъына къабланыб, джукълаб тургъанча этди.

«Ох деб, тургъанымча джашамай, кёремисе, мен джарлыны башымы алдаб айланганымы. Ёксюз къайда да ёксюздо, къайры барама мен джарлы», — деб Патия тамам кёлю бла кыйналды.

Ол атасыны халисин ариу биле эди. Артыкъсыз да Азрет-Алийни кѣрюб болмагъанын эртде ангылагъан эди.

— Сууджилик, — деб Азрет-Алийни къуру да ушатмаучусун эсине тюшюрюб, Патия кѣзюне асхакъ Далхатны кѣргюьтгенлей, ол терен ахсыныб, эки къолун кѣкюрегине къысды.

Ызындан адамла джетиб, къайтарыб барсала, атасы ол кюн огъунакъ асхакъ Далхатха бериб джиберлигине ишексиз эди. Юйлеринде бир-эки кюн къалгъаны болса да, андан иги болмазлыгъын Патия толу ангылай эди.

Ийнеклени бузоула эмгени болса, Норуй аны тѣрт санын чимдеб, къара кѣсеу этиучюсю, чагъыр кѣзлерин джитиплесте, эрши къараучусу—ѳге ананы къолунда ѳксюз джашауу гѣз аллына тѣбе кибиб сюелиб, Патия кѣзлерин ачытыб чыкъгъан джыламукъларын дыб-дыб деб агъызды.

«Бу джарлыны эшигин джабыбмы къойдум?» — деб, Азрет-Алий да не сѣлешир, не машинадан тышына чыгъар мадары болмай, къолу бла Патияны башын сылады. Ол алай эгенинде, юйюнде ѳмюрюнде ариу сѣз эшитмеген къызны кѣлю такъыр болуб, бютеу санлары бирден къалтырай, къуру да джылаучусуча тауушсуз джылаб тебреди.

Ала да алай эте тургъанлай, Анзор бла Хасан машинагъа башха Чархны салыб, къолларын бир къызыл быстыргъа сюрте, миниб джолларына тебретиле. Олтургъанла да кѣллерин басдыла. Патия джаулугъуну къыйыры бла кѣзлерин сюртдю. Бурун кѣзлери да къызаргъанча кѣрюнюб, бетин ачмады.

Шофѳр къатында олтургъаннга къараб:

— Къайры барлыкъбыз? — деб соруб, дагъыда джашла джуузб бергинчи:

— Ол къая башына чыгъаллыкъ тюлме, скатларым къолайсыздыла, не бола эсегиз да тюбюнде болугъуз,—деб къошду.

— Ашхы, шахаргъа ѳт да кет,—деди Хасан.

Хасан Патияны сол кьолундан тутуб, бир уллу юню экинчи этажына чыгарды. Эки комнатачыкь. Аргьысына ётдюрюб: «Былай олтур, биз бусагьатдан шапалыкь этейик, — деб джыйылмай тургьан орунну юсюне акь дым джабыуну джайгьан кибик этиб, чыгыб кетди.

Патия кьушдан кьутулгьан тауужьча, эсин джыйыб джаулугьун да тюзете, орунну джангыдан джыйды, барыб терезеден орамгла кьарады. Тар асфальт джолчукь бла ариу кийинген адамла ары-бери озуб барадыла, уллу болмагьан терекчикле, аланы тюблери бла да кьыркьма кёкенчикле...

— Ыхы, энди уа тамам да келинчик болуб тура кёреме, — деб эшикден Умар кирди. Патия бетин джашыра, Умарны кьучакьтады.

— Кет, кет, кьучакьларынгы кьучакьла, энди сен бизден кьорадынг, — деб джаш Патияны кесинден тюрттерек этиб, барыб этажеркадан «Кеси бир кьарыш, сакьалы минг кьарыш» деген эски кьарачай таурухланы алды.

— Патия, ма кюеу, кьара, тамам кесиди, — деб китабны тышында гугурукгьа миниб баргьан узунсакьал кьартчыкьны суратын кёргюзтдю.

— Сен болгьаенг аллай а, барыгьыздан да ол ариуду. Кьызла эрге баргьанлайларына, кьарнашларын унутуб кьоядыла, — деб айта эдим да. Сен да джылай келиб, эртде кьызлай этиб кьойдунг кёреме. Эшитгенмисе, Иссаны хапарын?

— Ким Иссаны?

— Амырбийланы. Тынгыла ол кьатын кьалай келтиргенин эшитмеген эсенг.

Исса ныгьышда джашла бла олтуруб тургьанлай, юч атлы келиб, Саралыбланы эшик кьабакьларыны кьатында бир ке-

сек сюелиб тургъандыла, сора юйден киши чыкъмагъанында, ныгъышха келиб.

— Ол сары, къамалы джаш былай бир келсин, — деб Иссаны чакътырыб, бизни ол юйге бир элт деб тилегендиле. Ол юйню кызын а Исса къачырайым деб, кыыз бла да, кызыны къарнашы бла да сёзю болуб тургъанды. Джаш къонакъланы тилеклерин толтуруб, ызына къайытханлай, кызыны къарнашы чабыб келиб:

— Исса, бир да таб болгъанды, той этиб башлагъандыла, юйде сеннге чырмау боллукъ адам джокъду, кел, этейик да къояйыкъ, — деб Иссаны дагъыда эки джашны юйге элтеди.

— Энди сен, Исса, тойгъа кирме, алай эшик къатында сюелирсе, Мусса, сен тебсей келиб, кызыны Иссагъа джуукълашдыргъанлай, экигиз да бирден алыгъыз да, хайда, элтир джеригизни биле болурсуз, мен да джетерме, — деди Солтан.

Тойда Солтан айтханча болмады чог.

Мусса тебсерге чыкъгъанлыкъгъа, кыыз аланы сёзлерине тынгылаб тургъанча, кесин алдатмады. Сора ачыудан джюреги джарыла тургъан Солтан, чартлаб чыгыб, кызыны сыйырыб, къуш къанатча, джел этдириб, тебсеб башлады. Къуууб барыб кызыны босагъадан чыгырыб ийгенлей, Исса билегинден тутуб, къалгъанла да ызындан, юйден чыкъдыла. Ызларындан къоркъуулу адам джокъду. Арбаздан чыгъаргъа, алларында кызыны атасыны къарнашы кёрюнеди. Ол кыыз таба мыллыгын атханлай, джашланы бири, къамасын чыгъаргъанын кёрюб:

— Къой, аллах разынг боллукъ, мен да сизге болушургъа чабыб келеме, унамай эсе, ийигиз да юйюне барма къойюгъуз, — деб биргелерине тебрегенди. Ол алай айтханлай, кыыз кычырыгъын тохтатыб, бизни кызылай, джолгъа джарашханды, — деб Умар хапарын бошар-бошамаз, эшикден Хасан бла Азрет-Алий кирдиле.

Этда кёкледө

Кёкле-Тюбюнде этда бир кёш кёшууду. Сабий-леге да бир сабий. Алайды джашауну джоругъу: кимин элте, кимин келтире, адамны-адамгъа ттобете, адамны адамдан айыра турады. Джай озады, къач, къышны гузаба келечиси, табигъатны алтынландыра, джууукълашады. Сора къыш балдраджюзлери, чиллелери бла келиб къашын-башын тюе, джерни буз къабха джыя, тылпыуун тыяргъа излейди, алай а, сюймеклик джюрекни джылытханча, джазгъы кюн келиб джерни джылытса, къышны къарыуу кълмайды. Джер уянады, джашнайды, чагъады. Адамла да алай болурла; тууадыла, джашайдыла, ёледиле. Биз алтында кёшлагъа бир кёш кёшууду, сабийлеге да бир сабий деген эдик, энди уа ёлюм деб нек башладык? Алай а ёлюм дей, джашауну юсюнден айтыргъа излейбиз. Адамны туугъаны бла ёлгени аякълашыб турадыла дейдиле, сора туугъаны кюн тийгенча, ёлгени уа кюн тутулгъанча нек болады? Айхай, къуру кюн тутулгъанча болуб да кълса уа...

Думп болуб, экинчи не бек излесенг да табылмазча, не бек кюсесенг да кёрмезча болуб нек кълалды?! Адам ёлмезча этерге амал джокъмуду? Адам, табигъатны эм сейир затыды: сёлеше, сезе, джашай, сагъыш эте билгенни-джашау ёмюрюн бир аз созар амал джокъмуду? Адамгъа ол къадар сейир зат аллай къысха заманнга нек берилгенди? Къолу бла ишлеб, ичине кириб тургъан юю кесинден эсе кёб джашайды. Ичген сууу саркъгъынчы, кълбындыргъан джилтини джукълангынчы ол тас болуб нек кетеди? Муну чурумуну неди, кёк джашнагъанча, кёрюнюб, джукъланыб нек кълалды! Замансызлай, багълалылай, кесине термилттенлей, кеси да термилгенлей. Аджал алай аялсуз некди!?

Дунияда адамны кѳолундан келмезлик не барды? Джукъ да джокъду. Сора ол джашауун ма уллу кѳаяча бек нек этмейди. Кѳаяча. Адам бла кѳая. Мен аланы нек тенглешдирдим. Кѳая джюзле бла джылланы алай сюелиб тургъандан не магъана барды? Адам а? Не аз джашаб кетсе да, унутула, таб эле да болмаз...

Адам ёлсе, адамлыгъы кѳалыр, ашхы сѳзю, иги иши, баласы кѳалыр. Кѳаяны уа неси кѳалыр? Исси кюн келиб зны юсюне кѳоннган кѳушла, анда уа этиучю чыпчыкъла? Огъай. Ала да ёллюкдюле, аланы туудукълары да ёллюкдюле...

Ёлмеген дунияда кѳуру адамды. Ма кѳб болмай бизни элде бир кѳарт ёлдю. Аны юю Кѳобандан узакъ болмай, джолну сол джанындады. Бачхасыны тѳгерегине акъ суу ташладан ариу хуна этген эди. Аягъы сюрем бла бѳлек тал терек, юйюню тѳгерегинде да талай кѳгет терек ёседи. Джаз тал терекле чакъсала, аланы кѳаты бла кѳм-кѳк сюзюлюб баргъан Кѳобаны юсю акъ пухдан толуб, хауа да аладан агъарыб кѳар джаугъанча болуб кѳалады. Кѳгет тереклеринде битгенлени уа бюгюн да адамлары ашайдыла. Бу затланы барын да ол кѳолу бла этген эди, бу затла да адамгъа багъалыдыла, алай а эм багъалы болуб кѳартны юйюнде джашындан туугъанчыкъ, он-тѳртджыл болгъан Мунирчик, кѳалгъанды. Бу джашчыгъны кѳрген адам кѳартха ёлгенди дерге унарыкъ тюлдю: ол сау болуб былайда тыбыр кѳурумазын ким да биледи. Ол да уллу болур, юйленир, сабийлери болур, ала салгъан терекле да тамыр иерле, чагъарла, кѳгетле битерле...

Огъай, адам ёлмейди. Мен аны кѳая бла, кѳысыр кѳая бла, бош тенглешдирген эдим. Дунияда адамгъа тенг болурча бир затда джокъду...

Ал да кѳара. Ма биз ол башында айтхан шахарыбызда туугъан Асхатчыкъны багъасы дунияда не болур? Аны джашау джолу уа кѳаллай болур? Адам тамбласыны тюрсюнн бютеу-

лей кёзюне кёртюзелмейди. алай а бизни дуняда аллай кюз-
гюле да бардыла. Асхатчыккыны аланы бирине кьаратайыккымы?
Отгай. Ким эсе да ол, тамблабызны адамы,—ёлмезликкерибизни
бириди. Аны джашатыр ючюн кёбле ёлгендиле—ол ёллюк
тюлдю...

Эки адам бир юй болуб, бир иннет бла джашаб тебреселе,
аланы халилери кьой эсенг, тюрсюнлери да бир бирлерине
ушаб кьалады. Аллай юйдегиле кёбдюле. Алагъа да адам сукъ-
ланырчады. Патия бла Азрет-Алий да аллай юйдегилени бири-
диле. Эгеч бла кьарнашча, ала бир-бирлерине ушаб кьалгъан-
дыла.

Кьошда кьатынла аланы юслеринден сёлешселе:

— Асто-о, ушамагъан джукъмаз деб, кьууукъ мынчакъла-
ча, бу эки адам юйленгинчи аланы бир бирлерине ушагъан-
ларын киши кёрмей кьалай тургъанды? — дейдиле.

Джангы кьошну иелерине да алай кёрюнеди. Кертиди, ала-
ны орун джабыуларыны туюю бла чыгъанакъ тёшегенле да бар-
дыла. Сиз да сезе болурсуз кимле болгъанларын. Ма аланы би-
ри бир кюн Патиягъа этгенин айттайыкъ.

Мусосну кьатыны, Азрет-Алийни ёге апасы Зубай, саубит-
ген, эмен терекча, кьарыуу-кючю бла эркишилеге тенглик эт-
ген бир тиширыуду. Уллу кьызыл кьоллары, тегерек семиз
бутлары, хаман отджагъада олтуруб, отха кьыздырыб тургъан-
дан болур кюелчение болуб турадыла. Энишге салынаракъ
джаякълары, чох кьысылгъан джаулугъуну эки джаны бла
эки уллу семиз кьулагъы, бетине кьарасанг, арба тогъайлача
бурун тешиклери кёрюне тургъан, кеси кибик мазаллы бурну.
Ачыулантанлай, эки кьулагъы кьызарыб, бурнуну юсюне тер
уруб тохтайды. Ма бюгюн да ол бу сыфатха кириб, кьошну
чалдышына ариу акъ суукисей хизенчик бла хуббеги бышлакъ-

ны тэгъа тургъан Патияны къатына келиб, терен солуб, тер басыб тургъан бурун тешиклерин толтуруб ичинден чыкыгъан исси тылпыуу Патияны бетине ура, къуру да этиучюсюча, хыр-ха базыкъ ауазы бла кычырыб тебреди.

— Мен сенге ышаныб, азыкъ этдиргенимден сора, мени атым бла баргъан рысхыны ичине хыйныларынгы салмасанг, сал агъачха салынамы эдинг! Юйюнден баласын, аллындан малын алыб, энди ауузун хыйны бла байларгъа умут этесе, худжу-хашкен? Сени джанынг ючюн, сени къош этиб былайгъа салыб, энди бир кёрейим, уялмагъан чархсыз арба! Гырт дерик эди, насыбынг алай болсун, мени юйюмде къатын болгъан болур эдинг, бетсиз, — деб анга артын буруб джылай тургъан Патияны къатына барыб, биягъы исси тылпыуун джийиргеншли ауузундан ух-деб чыгъарды. Асыры ачыулапнгандан кёкюреги ёрге бла энишге джурюй, къан тамырлары кызыарыб тургъан тауукъ гаккылача уллу акъ кёзлерин бери-бери буруб, эки къолун да джан сюеклерине салыб, Патияны тюз аллына сюелди.

Этеринги этиб, энди ауузунгу неге кысаса, таш кергме! — деб дагыда кёк кюкюрегенча кычырды. Патия тюненесинде белин тюзетмей сау кюнню чалкычылагъа азыкъ этиб, эки гыбыт бла да башы алынмагъан джууурт айран элтиб, къайын атасыны юйюне салгъаны эсине тюшюб, «аны анга сормай элтгеним ючюн кыгыра болур» — деб, дагыда юсюне сюелиб тургъанны ариуларгъа кюрешеди, алай а къая джарылгъанча, ёхтем тамагын бошлаб тургъан къатын аны сёлешдиргинчи кёймады.

— Сен алай кычырырча не болду? Азыкъ эт дединг да этдим, айранны уа бир иги уюгъан эди да, тузлукыгъа къуймай, гыбытлагъа къуюб кёйдум...

— Хы, энди уа айтырыкъса, ырысхыны ичин чач тюкле-

ден толтуруб ийгенинде. Билмеген кибиб этме, кьолларына алгъан къатыкъдан сени чач тьоклеринг чыгыб, гыбыт бучхакъладан джоббу-джоббу чакъмакъларынг салыныб, хыйны бла аланы да ауузларын байларгъа умут этдинг? Келген кюнюнде огъуна сени, итни къуугъанча, ызынга къууаргъа керек эди! Ах, энди акъылым болса уа! Сайлагъаннга сюек деб, кекден мелек тюшюб келликди деб тургъанлайыбызгъа джерден ташмакъа чыгыб къалды да! Насыбынг алай болсун, къутуне къабдалла кийдириб, омакълана болурса, гырт дерик эди!— деб тюненеден бери кеси аллына джарашдырыб тургъан сёзлерин унутуб, кишенленген эмиликча, кесин ары бла бери атды.

Еге анадан къутулуб кеси юйюнде адамча джанаб башлагъан Патиягъа бу къайгы къайдан тюшдю?..

Бир ингирде Азрет-Алий отун джарыб, къучагы бла бирни къошха алыб кириб, от этгенин кёрген Зубайны джюрегине ол отдан бир къара джилтин тюшдю.

«Антсызма мен аны ол оджагъадан бир суутмасам», — деб чурум излеб тебреди. Аллай чурум а къошда дженгил табылады. Зубай чалкъычылагъа азыкъ этер кёзюу келгенинде, Патиягъа ун элетиб гырджын этдирди, алай а ол биширген гырджынланы джашырыб, орнуна эленмеген ундан кеси этен къатыкъларын, Патия келтирген айранны да джартысын гыбытланы бучхакъларындан алыб, орнуна ачыгъан сютню къуйду.

Эртденбла уа азыкъланы алайыкъ деб Азрет-Алий бла дагъыда джашладан къайсы эсе да киргендиле:

— Магъыз, джаным, бюгюн а айыбсыз азыгъыгъыз барды, келин джарлы сау кюнню белин тюзетмей этиб бергенди, айранны да ол келтиргенди, аллах разы боллукъ, — деб Зубай азыкъны джашлагъа туттуруб ийди.

Чалкъычыла эртден азыкъгъа олтургъанларында уа—джаууму аллына да аллай «деменгили» азыкъ келсин!

Туз гютдюлеча, айран бла джюрекеге джарашмагъан, иги бишмеген зылды къатыкъла, кёбюсюню ичинден да къабханлары сайын къышхырла чыгъа, гыбытны бучхагъын тешиб агъач аякъгъа тутсала, хуббегиси бла бир ынгырдык айран. Олтургъанла бир бирлерине къараб, ёмюрде кёрмегенлерин кёргенлеринде, бир бирлерине джукъ айтмадыла. Азрет-Алий джерге кирлик болуб, не этерге билмей, атасы таба кёз джетдиргенинде, Мусос къалын къашларын тюйюб. джерге къараб тура эди.

«Патия, сен дамы алайса? Мени былай къалай ыйлыкъ-дырдынг? Андэн эсе ёлге эдим», — деб Азрет-Алий асыры ыйлыкъгъандан кишини бетине къараялмай, къолуна алыб тургъан къатыгъын ызына салды.

Агъач аякъны бири биринден ала, гырджынланы да эслеб къаба, джийиргене ашадыла. Къуру да этиучюлерича, эртден азыкъдач сора бюгюн чам этиб сёлешмедиле, акъыртын, къайгъы сёзден къайтханча, барыб бир-бири ызларындан сюелдиле. Юслеринде эртден чыкъ джылтырай тургъан гоккалы, мылы ханс чырт-чырт деб чалкъыланы ауузларындан уллу къалын дюрюлеге тюшеди. Эркишиле бары да бирден кериле, сол джанларындэн кирпичлерин ашыгъыш кёлтюрюб келген кюнде чалкъылары джылтырай, энишге акъырын, алай а тохтаусуз тигелеб барадыла. Азрет-Алий ючюнчюдю. Аны бюгюнден мыдах болуб ёмюрде киши кёрген болмаз. Башын сагъыш басыб, джюреги тот мычхы бла эки джаргъанча болады.

«Кёремисе аны эттенин. Энди бетине къалай къарарыкъма? Алай къалай эталды? Джюрегинде тырнакъны къарасыча бир къыйлалыгъы болмаз деб тура эдим», — дей не айтыргъа да, айтмай къояргъа да билмей, кючлю билеклери къарыусуз болгъанча, эркишиле да аны джазыкъсынганча кёрюнюб, ингир бола бир кирге эди деб ашыгъады. Къуру да талпыб, тансыкъ болуб келиучю джери, бир такъыкъагъа анга биреунюкюча

кёрюндю, хаман кёзюне кёрюнсе ышара тургъан Патиясы къашын-байшын туйгенча, джашчыкъны да бетчиги кир болуб, мыдахчыкъча кёрюндю. Насыб суу башында кёмюкча, къалай дженгил тас болады. «Бюгюн эртденбла меннге къанат битиб келе эдим, энди уа кёресе болгъанын», — деб Азрет-Алий джюреги алгъын, Патиягъа тюбегинчи, орнуна келди. Кёзю бла кёрген затны хорласа да Азрет-Алийни джюрегини теренинде «Огъай, Патия алай этмегенди» деген бир тауушчукъ аны кемсиз къыйнаб тургъан затны алыб бир джанына ата эди, алай а дагъыда кёз кёрген хорлаб, джашны башын къайгъылы сагъышла къуршалай эдиле.

Кюнортагъа Зубай мазаллы къызыл завод гугурукгуну кесиб чалкъычылагъа гардош либжа этиб келтирди.

Чалкъычыла бир-бирине къарай, сёлешмегенлей, ашаучу джерлерине тегереклешиб олтурдула. Неси да джарашыб, арну ийис этген либжаны ашаб, чалкъычыла солургъа таяннгапларында, Зубай сауутларын да джыйыб, ызына айланды. Ызындан Мусос салам кюлтечикни алыб:

— Ма, муну да ала бар, — деб джетиб хурджунундап чий къатыкъны чыгъарыб кёрюздю. «Бу неди, юйюнг къурумазлыкъ? Бетибизни джерге кирлик этдинг! Сени кёзююнг джетсе, киши джукъ ашаймайды.

— Оу, мен джарлы, ма аллайла этибми ийгенди?

— Ким этгенди?

— Да ма ол сени джанынгдан суйген келининг этген эди.

Къачан эди сеннге иги этиучюсю, аллынгдан гылджангы, юйюнгден балангы алыб кетген къахмени!—деб ичинден къууана, Патиягъа табханын къуйду.

Мусос Патияны атын эшиттенинде, джукъ айталмай, ы.ы.

на къайтыб, терек тюбюнде орнуна таянды. Кюн кызыдырыб, төгерек каска тауушдан, чыпчыкъ джырлагъандан толуб тургъанлай, арыгъан чалкычыла бирери бирер джерде кълкыйдыла. Джукъламагъан къуру Мусос бла джашыдыла. Экисин да бир къайгы—тенглерини арасында бетлери уялгъаны—джукълатмайды. Зубайны уа ол иш къууандырады. Эки адамны ыйлыкъдыргъан зат бир адамны къууандыргъаны сейир тюлмюдю. Тохтагъыз, бу затны юсюнден ол Патияны къойнуна Азрет-Алийни къолу бла от салыргъа излейти. Ол аны чымырталарын эртде хазырлагъан эди, тюненеден бери уа ышарыб, юрюб аман кюлю болуб кюрешеди, насыбсыз. Энди Азрет-Алийни чакъырыб къуру да айта туруучуларын бир тизсе, тынчлыкъ табарыкъ болур эди. Сакълайыжкъ, ингирге дери кёб кълмагъанды, ашхамгъа дуня юйге джыйылыкъ болур...

Мусос чарыкъларын теше, Зубай да арауунда гырджынла кълтыдырыб, аланы отха кёме, Азрет-Алий да мурджаргъа олтуруб турадыла. Джылы бишген гырджынланы төрт-төрт сындырыб, джангы чайкълалгъан акъ джау бла эркишилени алларына салыб, кеси да тепсини бир джанындан чёкдю. Абадан, он-төрт джыл болгъан кызычыгъына:

— Бар, келин къоркъгъан зат этер, — деб Патиягъа ийти.

Кызычыжкъ сёзге кшошулур деб къоркъуб иеди ансы, Патияны бёрюле ашаб кетселе да огъайы джокъду Зубайны, калгъан юйдегисине эртде огъуна ашатыб, ичириб джукъларгъа джатдыргъанды. Эркишиле сёлешмей, отда бишген джылы гырджынланы джаугъа тийириб ашаб, чайкълалгъан айрандан тогъуб, тепсиден артха тургъанларында, Зубай Азрет-Алийге биалгы сёзюн башлады.

— Джашчыкъ, бюгюн кесинг кѣргенсе, эл табасы болдунг. Мени ёгелигими къолу джетген джерде кѣргюзюб бармаса, не болады? Сен анга эркишича нек сѣлешмейсе? Мен айтхан а джарашмайды.

Биле эдим, къуру да къарнынгы онгдурмагъанын. Джукъ айтсам, огъай, къарныма, юсюме-башыма да игиди дей эдинг да къоя эдинг. Мен кѣре эдим, къуру да айтыб турургъа болалмай эдим ансы, бу уа, кесинг билесе, анга джук айтсанг, отдан кѣлек киеди,—деб, кесин бир басымлы этиб, Азрет-Алийни джашаууна къайгыргъанча, осмакълаб сѣлешди.

— Кет, сен терсинге айланнгын огъесе, барын да кесинг этиб айланаса, — деб Мусос барыб орундукъгъа Зубай джатыучу джерге таянганлай, башында бир къаты-къуту затланы эслеб, башын тюзетеме деб къолан тышлы джабагъы джастыкъны ёргерек этгенинде, аны тюбюнде къабджыкъны эслеб: «Келтириб былайгъа ит тегенеден башлаб сен салмаган джокъду», — деб къабджыкъны джерге атханлай, ичинден будай ун къошулуб этилген, табада бирча ариу бишген ууакъ къатыкъчыкъла тюшдюле. Мусос ала не болгъанларын эсегинчи, алайда джатыб тургъан джашчыкъ:

— Аття, анам келин этген гырджынланы асыраб тура эди, нек атыб ийдинг? — деб секириб ёрге турду. Мусос джастыкъдан башын кѣлтюрюб, къюндюзгю ишни болумун энди эскере:

— Ай санга налат болсун, сен этмезлик дунияда джукъ джокъду, — деб ызына таянды. Зубай къошну арасында ёрге туруб Мусос бла Азрет-Алийге кѣзюу къарай, джукъ айталмай бир кесекни сюелиб, тюбюн берген джашчыкъны къаргъаб тебреди.

— Къан къусарыкъ, не асырагъан хапар айтаса, кесим этген гырджынланы чыгхан ашамасын деб салгъанма, бууала бууарыкъ, — деб джашчыкъ таба тебрегенлей, Азрет-Алий ёрте туруб, джукъ айтмагъанлай, къошдан чыгъыб кетди.

— Сен уяллыкъ джукъ джокъду, ол питналыкъны уа къайдан табдынг, сениге таш тийсин огъесе, адамны бетин джерге кийирлик этесе, — деб Мусос къабыргъасына бурулуб джатды.

Аманлыкъчыны эки юлюшю башына дегенлей, этген хыйлалыгъы ачыкъ болуб къалгъанында, Зубай не этерге билмей, къошдан чыгъыб кетиб, къуйругъун булгъаб аллына чабыб келген итин эшик кылыч бла уруб къансытды. Уялыб къыйналгъаны джокъ эди. Дерт, чагъыб келген юйдегиге джангы дерт, излеб къыйнала эди огъурсуз адам...

Азрет-Алийге айтыб келюн кенгдиргинчи къабджыкъ джерге тюшюб, ичинден къатыкъла къуюлгъанлары кезюне кезюне, ызына къошха кириб келди. Джыйылмай тургъан тебсини аягъы бла тюртюб, юсюнден дыгъар-дугъур деб сауутла джерге тюшгенлеринде, кезю къалкъыугъа бара тургъан Мусос илениб уянды.

— Тур да орнунга джат, ёлюб джатыгъыз барынг да!—деб, къуру да этиучюсуча, къычырыкъ этиб башлады.

— Сен терсинге айланнгын, — деб Мусос акъыргын туруб, орнуна джатды. Ол кече арыгъан чалкъычы кез къысмай чыкъды. Зубай а тюз сыртындан тюшюб, эркишича хурулдаб, хурлдагъанын да бир бирледе тюшюнде урушханы беле, эри уятхынчы джукълаб тангнга чыкъды.

Азрет-Алий къошуна киргенинде, Патия отджагъадан ёрге къобуб, эрини бетине мыдах къарады. Ол да джукъ айтмай, келиб эки къолу бла Патияны башын кекюрегине къысды. Кёлю такъыр болуб, биягъы мен биягъы джашауума тюшюб къалдым кереме деб, ингирли мыдах болуб тургъан тиширыу эрини кекюрегине джыламукъларын агъызга, бютеу санлары бирден къалтыраб джылады.

— Тохта, Асхатны уятаса, къой,—деб, къолларын андан айырмагъанлай, ингирде айтхан къаты сёзлерине сокъураша, барыб мурджаргъа олтурдула.

Патия ёрге туруб, тепсиге ашарыкъ салыр къайгыгыгъа кириб тебрегенлейине, Азрет-Алий ызындан барыб:

— Патия, къой, кел тынчаяйыкъ, бир айтыр затым барды, гырджынындан да, сёзюнден да тойдуруб ийгенди, — деб Патияны билегинден тутуб, орундукъну къатына элтди.

Азрет-Алий эрлай тешилиб джатды, Патия да джашчыкъны юсюн джабыб, чыракъны джукълатыб орунга киргенинде, кёк джашнагъан къошну ичин джарытыб, ызы бла кюкюреген гауушу эшитилди. Патия илгениб, сууукъсурагъан санларын джопучукъ джыйыб эрини джылыууна къысылыб, башын да кёкюрегине салыб, дженгил-дженгил солуб башлады. Азрет-Алий бетин Патияны бетине ышый, кючлю къоллары бла аны кесине къысды...

Патияны мыдах кёрсе, аны менден кёлю чыгыб, башхагъа бармагъанына сокъурана болур деб келе эди бир бирледе Азрет-Алийни кёлюне. Патия да Азрет-Алийни джюрегинде болгъан затны сезиб, алай а сёз бла айтылмагъан затны ангылзаялмай башха затлагъа ишек болуб, кёб къыйнала, тюрлю-тюрлю сагъышлагъа кесин джесирлетиб мыдах бола эди. Бюгюн а кёк кюкюреген аны тилин бошлаб, джюрегиндегин айтдырды. Бир къауум адам джюрегин тилине ышанмай, бютеу болгъанны ичине джыйыб турады, бир къаууму да тура-туруб айтыб иеди. Не десенг да айтхан игиди. Терс айтылгъанны тюзетирге къолундан келген да бир адам табылады, айтылмай къалгъаны уа ким тюзетсин, сен а акъылынгы джаратыб, алайды деб турлукъса.

— Азрет, сен бу арт кёзюуде тюрленнгенинги мен эслеб турама. Соралмайма, кесинг да джукъ айтмайса, джюрегим а къыйналады, терс этген затым бар эсе уа, сен айтмасанг кимим айтсын. Мени къой эсенг, атасы, анасы, куй бла бир къарнашы, эгечи болгъан адам да куйюнден чыкъса, сени кибигине таянады, ышанады. Сен а сау сагъагны отджагъада олтуруб

турсанг, аууэунгдан бир сёзюнг чыкьмайды. Экибиз эки джерге кьонуб кьуу-шуу болуб турсакт, джюрегим кьалай эсе да бир тюрлю бир кьыйналады.

Не да болсун сени джюрегинг кьыйналмасын, сау сагьатны сёлешмей туруб, артда бир керекли сёз айтсанг да мен да аны ангыламай, сагьышларыма джууаб излей, бир болмагьан затны айтыб неме, сора тебрейбиз, бир тюрлюле этиб башлагьанбыз, — деб терен ахсыныб кёзлерин кьараннгыгьа ачды.

Азрет-Алий Патияны сыртын джууургьан бла кьыстыра, джюреги тынчлыкь табыб:

— Кьой, не этесе алай затланы айтыб. Энди биз кесибизни кишиге да алдатмазбыз деген да абыныр да бурнун тешер, — деб Патиягьа кьабджыкьдан кьотарылыб джерге тюшген кьаткькланы хапарын айтды.

Кёк кюкюреб сау кечени джангур да, челекден кьуйгьанча, джаууб турду. Сагьайыб, джукьлааялмагьанларында, Азрет-Алий Патиягьа дагьыда кёб хапар айтды. Аланы бири Азрет-Алийни туугьаны бла аны анасыны ёлгени эди.

— Чалыу-чалыу, окьа чалыу, чалыу-чалыу окьа чалыу-деб эки кьолунда учлары джана тургьан эки узун нарат джонгурчханы ойната тургьан кьызчыкьны кьатына келиб:

— Кьой, уялмагьан, бар да джукьла, кёзюнге джилтин тюшюресе. От бла ойнагьан тьобуне сийиучю болады, — деб джюрегинде кьайгьысыгьны чуруму ол болгьанча, ойнай тургьан кьызчыкьгьа Джандет хьны этди. Дагьыда бир кесекден алай келиб:

— Тур, Юсюблеге дери барыб бир келейик, Хорасан тькюресе, бир аязырмы эди, — дей кишиге ышанмай, урушхан кьызчыгьыны да кьолундан тутуб, хоншулары таба кетди.

— Юсюб, ой Юсюб! — деб кьургьакьсыгьан тамагьын ариуларгьа кюреше, кьычырды. Юйню иеси уяныб келгинчи,

Бойнакъ, гаууш этмей, таныш адамларыны къатына хунаны арты бла акъыртын келиб, къуйрутъун булгъай, къызчыкъны сол джанына чѣкдю. Къызчыкъ итни къатларында рахат чѣгюб къалгъанын эслегенинде, барыб терезени къакъды.

— Къайсыса, ким керекди? — деб юйден эркиши таууш чыкъды.

— Менме, Юсуб, Хорасан келиб ол къызгъа бир тюкюрсе, — деб айтханын кесинден сора киши эшитмегенин да бѣле тургъанлай, Джандет сѣзюм бошады. Ансы хоншуларын уятхынчы, Аминат да джулдузла аны къолунда джилтинли таякъланы от чалыуларына эришгенча, кѣкню сѣдегей-сѣдегей ары бла бери джыргъанларына сейирсиниб:

— Ол джулдузланы чалыу этдиргенден насыблы болурму? Аланы алай алыб силдеб иерча бир къарыуум болгъа эди иги сагъан, — деб, бойнун созуб кѣкге къарай, чалыу-чалыу окъа чалыу, — деб учханлары сайын, ызларындан сукълана, къарайды.

— Асто-о, келин, юйге кириб турсанг а, — деб беллигин да къыса, тышына чыгъыб, кече арасында анга нек келиучюлери-не эртде юрениген къарт Хорасан хоншусу бла бирге къабакъ эшикле таба айланды.

Ала юйге киргенлеринде, сабийчик да къыгчырыкъ эте, анасыны да санлары арауунда къызгъанча болуб тура эди.

— Мукълимат, джаным, не болгъанды? Аурубму къалдынг? Къоркъма, аллах айтса, ачылырса да кетерсе, — деб къолу бла исси мангылайына тие, ичинден нени эсе да шыбырдай, оруну къыйырына чѣкдю.

Ауругъанны бети къыб-къызыл болуб, кѣзлерине да тубан чабханчады. Бютеу санлары бирден кюйюб, асыры бек ауругъандан джерни тырнарча болуб тургъанлай да, джюреги сабийчикдеди. Ол да анам унутуб къоймасын дегенча, ауузундан

суу кисейге чырмалган конфетни алганлайларына, кычырыкь этиб башлайды.

Хорасан талай дууа окзуб, тукюрюб кюрешгенликге, Муклимат аязылмады. Санларын бир ачы ауруу кемириб, джиклери бир биринден айырыла турганлай, сабийин кьатына джатдырыб, ауузуна эмчегин салырга кюреше эди. Ол да юренмеген ауузчугуу бла мушудай мушудай, акьыртынчыкь эме эди. Алай а аны кельюне гитче джанчыкьны акьыртын кьымылдагьаны иги джетмей эди.

— Бу джарлы да менден да хутдур болур дейме, — деб кёзчюклерин сюрте орунда олтурургьа кюрешди. Кишиге джукь айтмаганлай, кеси кесине:

«Мен кесим кьайгылы болуб, мынга гюнахлы болдум болур», — дей эди.

...Танг иги джарыб, анда-мында оджакьладан тютюн да сериуюн созулуб, кёкде акьсылдым багьаналача ёрге-ёрге сюеледиле. Адам, мал тауушла да эшитиледиле, Кьобанны тауушу уа кечеден эсе бираз сёл болгьанды.

— Джашчыгыгыыз не эте турады? — бюгече джукьламадыгыыз дейме, эки кере да туруб кьараганымда, чырагыгыыз джана тура эди, — деб кьолунда саханын да столгьа сала, Салимат тёрге ётдю.

— Да, тоба, джашны хатасы джокь эди, анасы тюзелемейди ансы, — деб Джандет мыдах джууаб этди.

— Ий-я, аллах айтса тюзелир, джашды, — дей Хорасан таба кьысылыб, Джандет эшикге чьжьганлай:

— Ий, Алийни анасы, бир сейир тюш кёрдюм байрым кече.

— Байрым кечеми?

— Хо, джаным, ма бу сабий туугьан кече.

— Сормайма, аллах хайыр этсин, не кёрдюнг да?

— Алийни анасы, Муклимат да мен да бир улуу тенгизни джагыасында болабыз да, алай сюелиб турганлайбызгьа, кьай-

дан эсе да бир мазаллы акъ булут учуб келиб, тюз кытыбыз-
гъа чегелейди, Сора Муклий да чыммакъ акъ кийиниб, алай
сюелиб тургантай, ол булутха белене акъыртын учуб сууну
юсю бла, узайгъандан узая, ышара-ышара кезюмден ташайуб
кетеди. Былай джорюмей, учуб барганча, онг къолуну барма-
ггы бла сабийчигин кёргюзе, думп болуб къалды...

— Астопирила, сыйлы аллах джарлы Джандетге джылны
ичинде эки ёлюк чыкыгъаны азды деб бир уллу кыйынлыкъ
салыргъамы башлады. Оу, мен тели не дейме, уллу аллахны
чамландырама, сора уа? Хы, Алийни анасы, айтыб бошама-
ганма. Сора, джашчыкъ, джыламаганлай, кезлеринден чыкъ
тамчылача джим-джим джылтыраб джыламукъ тамчыла дьп-
дып деб джерге акыганларында, ала тамган джер джаб джа-
шил кырдык болуб, аны бешиги да кырдыкдан болганча кё-
рюндю. Бир кесекден акъ атла джегилген джудуз арбагъа ми-
ниб кекден толган ай тюшюб, сабийчикге эмчек ичириб, сора
бешик къулагына да кююш кереги бла бир ариу атны та-
гъыб, биягъы арба бла ызына учуб кетиб, быягынлай дунья-
ны джарытыб тохтады.

Ырыслар зат деб Джандетге тюшюмю айталмайма, сепиге
уа юйюгюзге барыб айтыр эдим деб тура эдим, иги эди былай-
да тюбөб къалгъаныбыз.

— Тоба, тоба, хайыр болсун, — деб мынчакъларын тарта,
Хорасан башын эки джанына кезюу кымылдатыб, эсней-эс-
ней, тоба, Муклиматха джукъ болмагъа эди, хариб, — деб шы-
бырдады.

— Аллах айтмасын, — деб экиси да бирден эшик таба
къараганларында, юсюнде да тую баста тютюнлей, алагъа
тебси алыб кирдиле.

— Эртденнгиде неге кыйналыб айланасыз? — дей Хора-
сан табыракъ олтурду.

— Алийни анасы, Халитни къатыны, энтда сеннге сѣлешмеймиди? Адебли юдегиден чыкыганды, джашаулу болсун, барындан да бек муну сюеме, быллай джерде бу болмаса, кюлу кымылдагъан келин джокъду, — деб Саният Хорасанны хапарына тынгылай, ашаргъа ашыкыгъанын эслегенинде, кеси да тебси таба бурулду.

— Бисмилля, джандет аш болсун, — деб табакыгъа узлгъанлай, аны аллына чабалмай тургъан Салимат:

— Оу мен джарлы, Алийни анасы, не зат айтаса, акыыз? Не джандет аш хапарды?

— Мен кѳуруум, эсим ашда тюлдю, сени тюшюнгдеди...

Джангы сютбашы бла тѳю бастаны ашаб, шекер шайны да стакан тюблеге кѳуюб иче, Хорасан биягъы тюшге кѳайытды.

— Тоба, мен билген бла кыызгъа хата болургъа тебрегенди. Ол сабий а бир онглу, бир насыблы адам боллукъ болур, насыбсыз бала.

— Оу мен джарлы, анасыз не насыбы боллукъду кыагъанакъ сабийни! Ары юлерине не да, Микоянга — ишге элтселе, бир дохтур мадар болур эсе уа...

— Кѳой-кѳой, Салимат, сыйлы аллахны мадарына не амал, аджалгъа дохтур не этсин, тюкюреним бир себеб болмайды сора, дохтур анга не этелликди? Майна, хур кыызла тѳегерегине басыныб тура эдиле дейсе, джуддуз арба хур кыызладыла.

— Огъай, алай айтмайма...

— Ма ол акъ булутну ичинде, сеннге кѳрюнмегенликге, хур кыызла болгъандыла...

— Аллах сакъласын, — деб, биягъынлай экиси да бирден айтханлай, эшик ачылыб, юйге алгъыш гырджынлары сабийчикге кѳлекчиклери бла талай къатын кирдиле.

Къатынла ашаб-ичиб биягъы Хорасанны Муклийге чакырыб кетдиле. Хорасан Салиматны тюшюнден сора, тюкюрени-

ни себебинден да тюнгилюб, биягы орундукъну кыйырына чекдю.

Энди кийню ичи тиширыудан толду. Сабийни унутуб, бютеу бары да аругъан таба къараб турадыла. Ол да къарыусуз къолларын джуурганны юсюне сала да ызына ала, кезлерин ачамагъанлай, джюрекни эритирча ынгычхайды, ауузундан чыкган тылпыу эринлерин кийдюрюб, акъ учхун этиб турады.

— Мукълимат, балам, аман этме, тез, ауруу аллахны саламыды, кьоркъма, иги боллукъса, — деб Хорасан тюкюрюрге да не эсе да ашыкъмай эди.

Муклимат, санлары дуппукъ мычхы бла сагаланганча бола, оашын кыйры атаргъа билмей, орунда ары бла бери бола турганлай, тебентин адам келди деб билдирдиле.

Бир кесекден тиширыула юйден чыгыб, орундукъну къатына Мусос келди.

Ана бла балача, экиси да кезлеринден джыламукълары агъа, бир бирине мыллыкларын атдыла. Мусос эки къолу бла джауорунларындан тутуб, орундан кьобаргъа дыгалас этген Мукълиматны ызына олтуртду. Джыламукълары кьалтыраган эринлерини юсю бла тегереб джуурганнга тюше, Мукълиматны эки къолундан тутханлай, тас этиб кьояма деб кьоркъганча, аллына бюгюлерек болуб, кезлеринден кезлерин алалмай, джугланыб къарай эди. Экиси да бир адамча, экисинде да бир джюрек, бир талпыу — джашаугъа термилиу...

— Сен былайда болсанг, бир амал этерик эдинг, бу къарангы джерге алыб келдиле да, былай болдум да кьалдым, — деб акъыртын джастыкыгъа таянды.

Мукълимат Мусосну келирин сакълаб турганча, тюрлениб башлады: кезлерин ача да джаба, башын келтюрюрге умут эте, къарыусуз таууш бла неле эсе да айтыргъа кюрешди. Мусос кыйгылы болуб ызына, эшик таба, къарай, Мукълиматны къолларын кесини бетине сала: «Не болду?» — деб кезюне

битгенлейине, тиширыуну санлары титиреб, кьалтыраб, кёз гинджилери миялача болуб, джансыз кьараб тохтадыла.

Багьалы адамы кьатындан ёмюрлюкге кетгенин эслеб, кьычырыкь этиб, бетине кьабланганлай, эшик ачылыб, юнью ичи кьычырыкь-сыйыт болду.

Мусос орундукуьну аякь джанына туруб, кьатында кишини эслемай, таууш этиб джылады. Эгечлери юсюне басыныб, ой Муклий, ой джаным деб кьычырыкь этдиле. Бир кесекден юнью ичи джылаб келген тиширыуладан толду. Ёлюкню тюзетиб, башын энишге юсюн акь джабыу бла, бетин да кьызылдым примпух джаулукьчукь бла джабыб, киндигини юсюне узун кьара кьыбдыны салдыла.

Ариу тиширыу, кьатында джылаганла болмасала, кёз алдайды, кёб кьараб турсанг а, солуганча да кёрюнеди. Эгечлери, джууукь адамлары кёзюу-кёзюу кьатына барыб, юсюне кьабланыб, адамны джюрегин эритир сёзле айтыб сарнайдыла.

Мусос бёркюн кёзлерине басыб, акьыртын эшик аллында эркишилеге чыгыб кетди.

Джылаганла тохтасала, бешикдеги онгуз тауушчукь этиб, нек тохтадыгыыз дегенча, кьычырыб башлайды. Аны эшитгенлей, тиширыула, кёллери такыр болуб, джангыдан сарнаб тебейдиле.

Кюнортадан джаллай, Муклиматны юден чыгьардыла. Эгечлери сал агьачха кьадалыб, кьоллары кьарьшыб, иерге унамай кюрешдиле, алай а ёлгени кьобаралмадыла. Алайда аны кьобарыр ючюн джанын берлик кёб адам бар эди...

Кьабырладан кьайтыб келе, Мусос аллына кьарагьанында, анга юйле да адамлача мыдах, терекле мугур болганча кёрюне эдиле. Алай кёрюнгени аны джюрегин да мугур этиб, джы-

ламукълары бурнуну юсю бла кёкюрегине тюшедиле, джарылгъан эринлери аланы туз татыуларын сезедиле, тобукълары кыйылыб кёзлери алас-булас кёре, джыгъылыб къалырма да деб кьоркъуб, хунагъа таянды. Аны къатында баргъан эркишиле эслеб, кьолтукъларындан тутханларында, уялыб:

— Къойугъуз кесим бараллыкъма, — деб аллына атлагъанлай, тентиреб джер тегерек айланыб, хауа тюрлю-гюрлю бег ала, уллу джыкгыр кзуришоулача болуб, ол да аланы кьолуна алыргъа кюрешгенча, бармакълары бла хауаны чучхуй, несин да билмей, тенглерине акъыртын таянды.

Эртден сайын джаназыгъа келселе, Мусос Мукълиматны къабырыны юсюне джатыб джылай тургъанын кёре эдиле, Джууукъ, тенг урушуб, ауаз бериб да кюрешдиле, алай болса да Мусос талай заманны кыйынлыгъын нуталмады...

Джюреклерин тынчлыкъ табыб джатхан Азрет-Алий бла Патия кечени узуну сангырау джангурну джаууб тургъанын эслеялмагъандыла.

Кеч уяныб, экиси да орундан бирден кьобуб, эрлай кийиндиле. Азрет-Алий ийнеклерин сауайым деб эшикге чыкыгъанында, сютю бла уллу челек быкыгъа тагъылыб тургъанын кёрдю. Ышарыб тегерегине къараб, челекни кьолуна алыб, кьошха киргенинде, Патия ингирде кёмюб кьойгъан отну мыдыхына чымырталаны сала тургъанын кёрюб:

— Патия, биягъы Хаджибекир саугъан болур, ма,—деб челекни отджагъагъа салды.

— Ак, мен джарлы, джангур джаугъаны сайын джукълайбыз да къалабыз, — деб, ёрге туруб Патия эрини кёзюне уяты къарады.

— Биз да къарт болсакъ, джашлагъа алай эте турурбуз, — дей Азрет-Алий Патияны эки къолу бла кесине къысыб, бурнуна-бурнун салыб «мияу», — деди.

— Къой, Азрет, эшик ачыкъды, адам кириб келсе, не этериксе? — деб Патия ычхыныргъа умут этди, алай а Азрет-Алий кючлю къоллары бла эрлай къойнуна альб:

— Кёрсюнле, бютеу дуния кёрсюн, бусагъат чыгъыб къош сайын-кириб кёргюзейим, — деб дженгил-дженгил атлаб эшик таба айланды.

— Ананг джандетли болсун, ий да къой, — деб Патия Азрет-Алийни бойнундан къадалыб тургъан къолларын бошлаб, кёзлерин бай эте тиледи.

— Огъай, огъай, боллукъду бугъунуб тургъаныбыз, — деб, Азрет кертда чыгъыб кетерикча, Патияны къоркъутду. Патияны джюреги аугъа тюшген кёгюрчюнча тыкъырдай, эрини къучагъындан ычхынганында, тюз босагъада «ай гяурла, менден да бир уялсагъыз а» дегенча, кёк самыр джатыб мазаллы къуйругъун булгъаб, ауузун ача, къызыл кёзлерин джылтыратыб, акъыртын къансыды.

— Къая, къая, ач болгъанмыса, хариб? — деб Азрет-Алий ёрге къобхан самырны башын сылады.

— Кайда Кая, Кая меникиди, — деб джашчыкъ мурджардан банчыгъын къаратыб хырхаракъ тамакъчыгъы бла дагъыла неле эсе да айтды.

Аны тауушун эштгенлей, ит къуйругъун дженгил-дженгил къымылдатыб, чыкъ бери дегенча, уллу таууш этиб къансыды. Джашчыкъ, атасына ушаш, узун сюекли, къыб-къызыл эринчиклери, джюлюнген токмакъ башчыгъы, кёзчюклерин ачса, къашчыкъларына тирелиб къалгъан къалын кирпичлери, чыммакъ ууакъ хирис тишчиклери, ышаргъанлай бары да тышына тёгюлюб тохтайдыла. Къаяны тауушун эштсе уа, чыртда олтуруб болмайды.

— Кая, Кая, — деб кесинден джыл бла эки ай кичи кёкитни чакырады.

— Ма сенсе Кая! Къая де! — деб Азрет-Алий джашчыкыны кьолуна алыб, ёрге-ёрге атыб ызына, джуурган тюбуне, салама дегенлей, джашчык кёкюрегине бармакчыгынын тиреб:

— Алдайса, мен Кая тюлме, мен ит тюлме, — деб, джумдуругу бла атасыны кьолуна уруб, — Ма ляй, ма ляй, — дей баш тебенчигине кыраб тохтады. Азрет-Алий да «ма, ляй, — ма, ляй» — деб джашчыкыны урган кибик этиб, ойнай турганлай, Аминат кириб:

— Хы, сизден сора джашы болганмы барды! — деб Азрет-Алийни арлак тюртюб, джашчыкыны кьолуна алыб, джау джуммакчыкылача уртчукларынын уппа этиб, ызына джатдырыб, дыгы этиб кюдюре, джашчык бла ойнаб бошандан сора: — Билемисиз, суюмчю берсегиб, бир иги ханар айтыркыма, — деб кесине джалындырды.

Патия, ёрге турмаганлай, башын Аминат таба бурду. Аны уллу кыра мыдах кезлери айт да кьой, суюмчю да берирбиз дегенча Аминатны келюн джумушатханлары бла бирге, джюрегинде кыайгысы эриб бошаманын да билдире эдиле.

— Кез тюблеринг алай некдиле, нек сериуюн болганса, аруганынг затмы барды? — деб Аминат Патияны кезуне джити кыраганында, ол:

— Огъай, огъай, джуклаб кьалганбыз да, — дей, ёрге туруб, керек болмаганлай гырджын тегенени кырыб тебреди. Тиширула бир кесекни джук айтмай турганлыкыга, бир бирлерин ангылай эдиле. Экиси да эки джерде сюелиб, кыатларында киши болмаганча, джашауларын кезлерине кергюзе эдиле.

Экисини эки тюрю джазыулары; бири абынган джерде бири тири, бири тири болган джерде бири джыгыла. Сейирди джашау. Джыллары тенгиш, бир элде тууб, бирге ёсген эки

джаш адамны джазыулары бирча тюлдю. Патия Азрет-Алий бла джашагъанына толусу бла разыды. Аминат а? Аминатны эри да ариу тилли, тышындан къарагъан адам сукъланырча бир затды, алай а юйюнде тышында эсленмеген, ышаргъаныны артына бугъуб тургъан аман халиси бар эди. Эржишилеге джарашмагъан, аны бетине сыйынмагъан чорт къылыгъын тутдуруб тохтаса, Аминат несин да унутуб, башы къайгъылы болуб къала эди. Аллына мыдах тиширыу тюбесе, ол анга джукъ сормагъзнлай, «юйюнде джашагъан адамы джюрегин къыйнай болур да аны юйюндю» деб келе эди кёлюне. Патия уа ол ачыны сынамагъанды. Аминат эркишисине нени да кечеди, неси да унутады; аны дженгиллиги чакълы бир халаллыгъы да барды. Бу затны уа чыртда унуталмайды. Ол себебден болур, Аминат къыз заманындача, ха-ха-ха деб къаяланы зангырдатыб кюле тургъанлай, тамагъына таш жетгенча, чурумсуз тохтаб, мыдах болуб къалыучусу. Сынаб бир къарачыгъыз. Ол тиширыу не бек джарыкъ, не бек мыдах болады. Алай а, не уллу къуанчада да, аны кёзлери кюлмейдиле. Таймаздан мыдахлай турадыла. Джюрегин кемирген бир заты болгъаны белгилиди. Аны эсли адамла бары да ангылаб турадыла. Игитда дейсе, ауузун айтмагъанлыкъыга, болуму билдиреди да. Патия уа ол затны билмейди. Анга Азрет-Алийден багъалы, андан татлы адам джокъду. Бир кюн кир эскилени джууа тургъанлай, Аминат анга кеси джарлылыгъын айтыб тебреди. Ол бир кесекни тынгылаб туруб, андан энишге ийилиб, къолуна Азрет-Алийни ич кёлегин алыб, ёмюрде кёрмеген затына къарагъанча къараб, ышара-ышара, сабийчикни ийнакълагъанча, кекюрегине кыса, къатында олтуруб тургъанны унутуб, бетине эриши тылпыуу ургъанча болуб, кёмюкю суугъа салса, тас этиб кюярыкъча, кёкюрегинден алыб, ышарыб, къолунда кёлек бла сёлеше, акъырын, тегерек тазда акъ булутча чыммакъ акъ кёмюкге салыб, он бармагъы бла тюбюне ташайтды. Аны

алай этгенин эсеб, кел кьалды болуб, Аминат туруб кетди. Патия аны кёрмеди. Бир кесекден терен солуб, кеси аллына ышара, кьошха кириб орун башында кьалгъан кийимлерин ала тургъанлай, сыртындан ким эсе да келиб кьучакълады.

— Ой анам! — деб къарагъанында, Азрет-Алий сюелиб тургъанын кёрдю.

— Патия, Аминат алай дженгил кетиб нек кьалды? — деб сорду. Къайда, Аминат олтуруб турады, — деб ызына къарагъанында, кёб болмай къатында олтуруб тургъанны огъары кьошлагъа джууукълашыб баргъанын кёрдю.

— Къайдам, — деб тер ургъан мангылайын кьол аязы бла сюрте, эрини кёзюне джумушакъ къарады.

Тишируланы сёзлерин аллындан артына дери эшитиб тургъан джаш, аланы бирлери келекни ийнакълагъанын да кёрген эди. Ол зат аны джюрек джылыууна джылыу кьошуб, бир тукъум бир сейир халгъа киргизиб, ауузундан сёзюн алыб айтырын кёзлерине ышаныб кьойду.

— Патия, — деб Азрет-Алий къатыныны эки мылы кьёсу бла кесини сакъалы джетиб тургъан бетин сылай, кючлю кьёллары бла Патияны кёкюрегине кысыды. Патияны джюреги тыркъ-тыркъ деб, кьуру да этиучюсюча, джукъ айталмай, эрине кысылды.

— Былай кемсиз нек этебиз, ырысламай? — деб дженгил огъуна артха турду.

— Нек ырыслайбыз? Дуния бютеу бизнича болсун! — деб Азрет-Алий Патияны джангыдан кьучакълады.

Насыблы адам кеси кесине ариу кёрюнюб турады дейдиле. Керти айта болурла. Патия да ёмюрю эм ариуланы бири болуб тургъанча кёрюндю кеси кёзюне. Азрет-Алий эшикге чыкыгъанында, кызаргъан джаякъларын кьол сыртлары бла сылай, мюйюшю сынган бир эски кьол кюзгючюкге къараб, кеси кесинден уяла:

«Мен бюгюннге дери да былай ариуму эдим экен?» — деб алай айтханына бираз да джунчуб, къалын къара къашларын эки джанына сылаб, джаулугъун тешиб, базыкъ эшмелерин алына ийиб, кюзюге дагыда бир къараб, бурма хончаларын къулакъ артларына этди. Сора кюзюню къошну къабыргъасында четен табхачыкъны юсюне салыб, эшикке чыкъгъанында, алгъындан эсе узун болгъанча, Кёкле-Тюбюне бюгюн келгенча, тегерегине джутланыб къарады. Челеклени алыб, эски джуугъанын унутуб, къошла артында къара суугъа эниб кетди. Сахтиян чарыкъларыны олтанлары къырдышда тая, акъыртыя энишге эниб бара, кеси аллына бир ариу инарны макъамын мурулдайды. Суугъа джетерге Зыкалы таланы кёргенинде, эс джыйыб: «Ах, мен джарлы, шашыбмы айланама, ий?» — деб тегерегине къарады.

Элге эннген джаяу джолчукъ бла бара барыб, къалын чынар чегетге джетгенлей, джутулуб къалгъанын, чегет асыры къалындан, къаралдым кёрюнген, кёкде анда-мында чыммакъ мамукъ устугулача кълкъыб тургъан булутчукъланы. онг джанында улакъла ойнаучу сары джаргамланы, аланы башы бла залыкъылды кёкенлени биринчи кёргенча, не да бу джол иги къараб къоймаса, аланы тас этерикча, джутланыб къарайды. Ма къара суу да къалай алапат затды ол, къой кёзлеча, тум къара болуб тургъанлай, ичине къарасанг, сыфатынгы кюзюдеча кёресе. Патия къошда кюзюге къарагъаны кёлюне джетмей, къара сууда кеси-кесине къараб ышарды. Бир кесекден эс джыйыб: «Ах, мен джарлы, джетген кыызча, мени бу этгениме бир къара?» — деб уллу завод челекле бла суу алыб, ёрге чыгыб тебреди. Джаш солуу эте, талагъы турургъа джете, чыгыгучу джолу къалай тауусулгъанын билмей, билгъы къанатла аны бери эндиргенлерича ызына да чыгардыла.

Къанатла... Адам келню кезге кёрюнеген къанатлары! Дунияда ала ётдюрмезлик джол бармыды?! Болмаз. Бусагъатда Патиягъа Минги-Тауну башына чыкъ десенг да, акгыллы болмай, келигиз деб тохтарыкъды. Ол аллай бир учунурча, насыбын аллай бир терен сезерча не болгъанды? Къарагъыз, къалгъанладан артыкъ аны алтын тёппесими барды? Аминатдан онглу аны не заты барды? — Ол бююн кеси кесине къой эсенг, аллына тюбегенлени барысына да ариуланы ариуу болуб не кёрюнеди?..

Керти айта болурламы, насыблыла ариу боладыла деб? Азрет-Алий бла абезекге баргъан кюнюнде да алай ариу болгъан эди. Ол кюн да насыблы эди Патия, бююнча.

Бойун артына этиб Кёкле-Тюбюню кем-кёк кёгюне къарагъанча, Патияны башы тегерек айланганча болуб, кеси аллына ышарыб, Азрет-Алий бла уллу тойда абезекге баргъаны кезюне кёрюндю.

1-чи Май эди. Дуния джашил кырдыкга тёгюлюб, хоншу джайлыкъладан да бери келиб алты къобузчу алты джерге олтуруб, бир-биринден ариу согъаргъа кюреше, джашла, чабар атлача, бир джерде ёрге туруб чыдааялмай, кюнден бетлерин джашырыргъа кюрешген акъчилле джаулукълу къызлагъа дженгил-дженгил къарай турадыла. Къызла да къолтукълашыб, не тёзюб кюрешселе да чыдааялмай, анда-мында джашла таба кёз джетдиредиле.

— Къачан башларыкъдыла, ий, былайда кесибизни къойсая, не болады, ха? — деб ачыуланганла да бардыла, алай а чыгыб тепсерге той тамада эркинлик бермейди, ким биледи, аны да болур бир сакъларгъаны.

Бир кесекден той тамада къолумда да харс къалагъы бла алайда къобузчугъа неле эсе да шыбырдаб, къартланы къатына келди.

Огъурлу тюрсюню къартла, къобуз согъулуб башлагъан

лай, кёзлерине джыламукъ уруб, Хаджибекирни ызындан акъыр-тын кызыла таба атладыла. Джашла харсны кызыуу этиб, кюбузчула да чыныкъгъан чемер бармакъларын тиекледе ойна-та, ёрге туруб къартлагъа абезекни сокъдула.

Къартланы барыуларын кёрсенг а! Сын къатдырыб тургъан боюнларын бюкмегенлей, башларын кызылары габа бираз буруб, алтысыны да сол кюллары бирден кымылдай, эски абезекни тебсей, тегерекге бир кере бардыла. Тебсегенлеге къараб тургъан къарт къатынланы кёбюсю джюреклери кёлтюрюлгенден джыламсыраб, сёлешмегенлей, башлары бла бир бирлерине «кёремисе, эсингдемиди» дегенча этедиле. Эрлери тойла-да тепсеучю джаш къатынланы бири уа эринлерин чюйрюб, башла бармагъын хауада ойната, хыликгерек этгенча:

— Ий, элде ол габашларын тойда кюючула бу къартла тенгли нек тебсеялмайдыла? — деб улуу таууш этиб айтды. Къарт къатынны кёлюнеми джетди да бу джаш тиширыуну айтханы, аладан да бири:

— Алгъынча къайда, тоба, ёлгенлени джаны ючюп, тепсиге миниб, мияла табакъны юсюнде тепсеб, не тепсини кымылдатмай, не табакъны сындырмай тепсеб тюшгенлени ма бу кёзлерим кёргендиле. Энди уа ат чабдыргъанча, жангызгъа барыргъа тебреселе, бир улуу талагъа тюшмей амаллары джокъду. Къатынла сёзлерин бошагъынчы, къартла тебсеген кызыларын джашлагъа бериб, алаша шиндикчиклеге олтуруб, солууларын алдыла. Хаджибекир элтиб Патияны Азрет-Алийге берди. Джашны кыгъны да кюуанганлары джунчугъанларын унутдура, тизгинни аллында, Кёкле-Тюбюню, бютеу джаматгъатны кёз туурасында бара тургъанларын унутуб, дуняла кюру экиси болгъанча кёрюнеди. Патияны (не десенг да, тиширыу) Азрет-Алий ключю бармакълары бла сол кюлуну ийманнын тубан этерик болур деб тургъанлай, ол анасыны кюлун тутханча, джумушакъ тутуб баргъаны джюрегин бираз мыдах

этеди. Джюрек алай болса уа, санла да ойнамайдыла. Патия сериуюн болду. Джаш да, анымы эследи да, актыртын селеше башлады. Аны ауузундан чыккыган тылпыуу Патияны бетин кызыдырыб, джюрегин басдырды. Ауур санлары кыраб кырагынчы кыуш кыанатла болуб, учуб баргынча дженгил тепсейдиле.

— Патия, — деб шыбырдайды, джаш, кызыны кезюне ышарыб кыраб—Хаджибекирни бир сезген заты болурму, келчи сорайык?

— Ызыбыздан келгенлеге эшитдиресе, неди ол дегенинг?— деб, Патия джууаб бередиде.

— Кыачаннга дери джашырыб турлукъбуз? Кычырама.

«Кычырама», — дегенлей, керти да кычырыб кыояды деб кыоркыуб, Патия, кыызара-кыызара, джашны бетине сюйюмлю кыарады. Тегерегинде дуня алагыа кыраб тургынаны шаркы деб эсине тюшюб, уятлы болуб, кезлерин джерге бурду... Джашладан кыайсы эсе да аны эслеб:

— Эй, уялтма джарлыны, джерге кириб кетеди! — деб кычырады. Азрет-Алий ышарыб:

— Кердюнгю, биз айтмасакы да билиб турадыла, сора кыубулгандан не хайыр? Абезек бошагынлай, былай тегерекни арасына сюелиб, сени да кыолунгдан тутуб, джамагыат, биз бир бирибизни сюйюб тургынлай, сизден джашырыб тургынаныбызгыа быйыл юч джыл болду дерикме деб, кызыны кыоркыутду.

Сюйген джашындан аллай сезле эшитирге бир кыыз да огыай дерик болмаз эди. Патия да огыай демеди, алай а, кишиге эшитдириб айтса, не эсе да бир боллукыча, кыоркыуду.

Кеслери сезлерине болуб, кыобузла бары да бирден тохтанын эслемей, Азрет-Алий бла Патия бир да кыарамай теблеб бара тургынлай, сюелиб тургынладан энгда бири:

— Суйгенле тепсей туралла, — деб созду. Аны узун созуб кыгчырыкь этиб айтханын эшитген Азрет-Алий бла Патия, уялыб, сюелгенле таба тебрегенлеринде, кьобузчула биягьы абезекни согъуб тебретиле. Азрет-Алий бла Патия тургъан джерлеринде огъуна, биягъынлай кьолтукълашыб, тепсеб башладыла...

Патияны кёлю таулача мийик, чууакъ кёкню акъ бултучукъларыча кирсиз болуб, нени орнуна да джюрегин насыб кьучакълаб, тёрт дуня къараб тургъанлай, суйгени бла бирге, кьолу кьолунда, тепсеб барады.

— Патия, бу абезекни чыгъаргъандан акъыллы болурму эди дуняда? — деди Азрет-Алий, Патияны ичин билгенча.

— Ол кьуру акъыллы болуб кьалмагъанды, — деди Патия да, андан ары не айтыргъа билмей.

— Биягъы биз тюзде кьалыб кетмейик да, — деб да кьошуб сюелгенлеге кёз джетдиргенинде, ала бары да кьуру бу экине къараб тургъанча кёрюнюб, башын энишгерек этди...

Бу тепсеуню чыгъаргъандан акъыллы адам болмаз эди деб керти айтадыла Азрет-Алий бла Патия. Былайда джашлыкъ бла суймеклик бир бирине кьол узатыб, джашау эшикни бирге ачайыкъ деб чакъырады. Бу суйгенлени тепсеуюдо. Аталары, аналары, къарнашлары юслерине къараб тургъанлай, эки суйген бир бирлерине джюреклерин кериб тегедиле.

Кьобузчула арымагъан адет болса, бу тепсеу ёмюрледен ёмюрлеге тохтамагъанлай барыб турлукъ болур эди...

Биз тойгъа болуб, сёзюбюзню унутуб кьойдукъ. Патия эски джугъанын кьоюб, къара суугъа эннгенин айта тура эдик.

Кьошлагъа джетерге Патия бир тенгине сёлешгенча: «Сабийни кеси джангыз кьоюб мени бу этиб айланганыма бир къара?» — деб, кеси кесине гурушха эте, ашыгъыб кьошха киргенинде, «ы-ы-ы»-деб узун бешикде башчытъын эки джаны-

на ата тургъан Асхатчыкыны белляу айта, тебрете тургъан
Джандетни эслеб, бёлмейим деб, сюелиб, челеклери да бой-
нунда, бир кесек тынгылады.

— «Ары къара, бери къара
дедим да,
Къалкы да къал, татлы бала,
дедим да.
Чалкы чала, бели тала
Сюйгенинден кёлю къала
Дедим да,
Тенглеринден, алгъа бара
Дедим да
Джаннган отдан, юлюн ала
Ташны къысса, къан чыгъара
Дедим да,
Татлы бала, къалкыб къала
Дедим да», —

деб къарт къатын белляу айта, бешикни тебрете тура эди.

Унутханмысыз Джандетни, Азрет-Алийни къарт анасын?

Ол джашы Осман аскерден къайтхынчын, юйюн бош къо-
юб, къошха чыгъаргъа ырыслаб туруучан эди. Энди уа Азрет-
Алийге джангчыкъ туугъанлы, чыдааялмай, кимге болса да къо-
шулуб къошха чыгъыб, тансыгъын алгъынчы ызына энмейди.
Джандет джангчыкыны джукълатыб ёрге къоба тебрегенинде,
Патия аллына атлаб:

— Аннягъа къара, къайдан чыкъдынг? — деб чайпалгъан
челеклерин джерге сала, барыб Джандетни къучакълады.

— Джанынга болайым, чыдааялмайма, джашымы кёрмесем, --
деб Патиягъа сюйюмлю къарай, ызына олтурду.

Энди бир саулукъ эчги эндирейим да, джашыма кесим кьарайым деб турама. Джай чилледе ары бла бери элте инджите болурсуз, мазаллы киши болгъанды да кетгенди, бешигине да сыйынмайды, — деб, бешикден аякълары тышына чыгыб тургъан джашчыкыгъа къарагъанлай, джанынга болайым деб кызыл уууртчукъларындан ба этди...

Кёпюр

Эсирик толкунла, талашхан аджирлеча, ёшонлерин бир бирлерине ура, бир бирин теблей, чабышыб, келиб, бауурларын къаягъа ура да ызларына инджиле болуб чачыла, джыгъылгъанны сырты джерден тоймаз дегенлей, биягъынлай гузаба, бир бирине эришгенча, келиб къаягъа ёшон уруб, джангыдан джилтин-джилтин болуб ызларына чачыладыла.

Бу кюреш, бу къазауат Къобан джаратылгъанлы бара болур, алай а таш тамакъ тюгенирге, тюрленирге унамайды.

Хасан былайгъа келиб сюелирге бек ёчдю. Ма бююн да ай джарыкъ ингирде Сашаны къоймай алыб келиб, кёпюр кзулакыгъа таянганды. Ёзенни башындан къараб тургъан мийик, къараууз кёксюл кёк, джер джюзюне джулдуз джангур себеблей, элни татлы джукъугъа бёлегенди. Быллай кече джатыб джукъулаб кългъан адам джашауунда кёб затдан кзуру къала болур...

Хасан талашхан толкунлагъа къарамаса да, сагъыш бла байланыбды.

«Кюреш, ма керти кюреш», — деди ол ичинден, Сашаны кюлун къаты кыкса.

«Кюреш, адам таймаздан табигъатдан юреннгенлей турургъа керекди: толкунла, тынчыкысыз толкунла, сизни тёзюмюгюз адамла болса, сиз адамча сёлеше билсегиз деб, джюреги бла акъылы бир ырдыда тохтаб: «Асто, толкунла бу таш

боюндукъдан ычхынганлай, ууахтыны джукъларына да истемей, джигитлик излеб тургъанларына къара!

Ма Павка Корчагин, ма Николай Островский кеси! Мермер къаяны бауурлары бла тешерге излеген ёхтем толкъунла».

Хасан былайгъа келсе, кзуру да кёлю кёлтюрюлюб, адамны табигъат бла тенгледириб, назмуларын тизиб башлайды.

Ма бюгюн да аны аллай бир кюнюдю.

— Саша, табигъатны тили джокъду дейдиле. Барды, барды, алай а биз аны тилин ангыламайбыз ансы. Дуняда тили болмагъан зат джокъду, хар нени да тилин ангылай билген адам азды ансы. — деб ай джарыкъда Сашаны джудуэлача джылтыраб тургъан кёзлерине къарады. Саша «къайдам, алай болургъа да болур» дегенлигин аузуу бла айталмай, ёрге кёлтюрюб башын бир джанына этди.

Бу эки джаш адам бусагъатда насыблыдыла. Насыбны учукъыйыры барды деб чыртдан да акъылларына затха келмейди. Ким биледи, дуня тынчлыкълды къалса, ала керти да насыблы болургъа болур эдиле, алай а, фашизмни тамагъындан чыкыгъан эмина тылшыу Европаны тюрсюнюн бузуб, ёмюрде кесин кишиге хорлатмаучу Россиягъа джууукълашыб келеди. Аны Хасан да, Саша да биледиле. Ол зат аланы джюрек тылшыуларынын сериуюн этиб, эслерин джашлыкъдан башха затлагъа оурады. Хасанны кёзюне бир алаамат атха миниб, бычагын чыгъарыб, аскерни аллында «Ура!» деб атакагъа кириб баргъанча кёрюнесе, ол сабий заманымы романтикасыды деб ышарады. Сашаны да бешикге сабий бёлегени кёрюнмейди кёзюне; бойнунда санитар сумкасы, ауур джаралы болгъан аскерчилени къан джараларын байлай, ёлюмден къоркъмай, окъла джюзе, тютюнлей тургъан джерге мыллыгын атханча кёрюнеди.

Игитда дейсе, къазауат башланырны ал джыллары эди сора. Джюрекле, адам джюрекле, узакъдан къараб, кёз кёрелмегенни сезе эдиле. Ол себебден энди джашланы кеслерин джигит-

ликге хазырлагъанлары. Джуртну къоруулагъандан башха джерде бармыды аллай уллу хыйсаб-джигитликни керти тюрсюнюн кёргюзюнюн! Джашлыкъ бла джигитлик, джан бла тёнгек кирик, бирге джашайдыла, бирге джанадыла, бирге учунадыла...

Хасанны Хусей деб эгиз къарнашы барды. Ала экиси да бирча кийинедиле: мор коверкот костюмлары, джим-джим джылтырагъан къара хром чурукълары, орта бойлу, ариу сюекли джашла. Иги сынаб къарасанг, Хасанны баш эрнини онг джанында ариу сепкилчиги барды. Хусейде ол джокъду.

Хусейни уа ышарса, ауузун джарытыб эки алтын тиши кёрюнеди. Андан къалгъан затлары эки къарнашны да бир кепке къуюлгъанчады. Насыбха, ишлеген джерлери башхады: Хасан журналист, Хусей а архитекторду. Ол бираз себеб болады аланы бирин биринден айыралмай кюрешген къызлагъа. Ала къой эсенг, Хусейни къатыны да алджайды бир бирледе. Хусей джангы къатын алгъан заманда, той этерге эшик аллына чыкыгъанларында, келинни катында не эсе да киши калмай чачылгъанды. Дуния эшикде, той уллу бара, юйде уа келин кеси. Бир кесекден юйге эки юч адам киргендиле, келин алагъа иги эслеб къарагъан болмаз эди, юйге киргенле ызларына чыкыгъанларында, аланы бири китаб шкафын ачыб, не эсе да излей къалгъанды. Келин акыртын келиб, аны кёзлерин эки къол алзы бла джабыб, сыртындан къучакълагъанды. Джашны халиси Хусейге ушамагъанын эслеб, эрлай эки къолун ызына алыб къараса, Хасан.

Хасанны излегенле да этедиле аллай затла. Саша записка джазыб, Кулизаргъа Хасаннга элт да бер да кел деб ийсе, ол аны Хусейни къолуна тутдуруб джибере эди.

Джашланы бир бирлеринден айыра билген кзуру Сашады. Ол элтиб эки кбарнашны да бир джерге сюеб кбойсанг да танырыкды. Аны сизге да юретейим. Хусей кбошкбашды, Хасаны уа эки кбашыны арасы бла ёгюз арба ётерчады Кбызла уа, джашланы арнулукблары кёзлерин кбамата, ол затны алкбын иги эслеялмагбандыла.

Хасан шахарны паркында скамейкачыкбда олтуруб газет окбуй, Сашаны сакблаб тургбанлай, кбатына гымых акб сакбалы бла орта бойлу, токб кбарт келиб туракблагбанлай, ёрге туруб:

— Олтуругбуз, — деб кволу бла орнун кёргюздю.

— Аллах разы болсун, балам, ашхылыкбгба олтурайыкб, — деб акбыртын таягбына таяна, джашны онг джанында олтуруб, кёзюне джити кбарай:

— Кимни джашыса? — деб сорду.

Джашдан джууаб табхандан сора, орнуна табыракб олтуруб, ктабдалыны хурджунундан юллесин чыгбарыб, аны джарашдыра:

— Балам, мен кёрмеген дуняда не кбалгбанды. Саулай Росейни башындан аягбына дери джаяулай джюрюгенме. Тауартыны мен билмеген бир элиси джокбду. Аман иги да сынагбанма, алай а тёрт саымы саулугбундан джети джылымдан ма бюгюннге дери бир кишиге джалынмагбанма, алай дегеним, ишлеб ашар амалтын, киши тепсиге кбараманма.

Джашау бир джаны бла, эртде амма айтханлай, ол эшикден кириб, арт эшикден чыкбгбанды, бир джаны бла уа, учу кбыйыры болмагбан, джазыкбсынмакблыгбы болмагбан бир затды. Аны табасы болмаз ючюн, адам кюреширге керекди. Ма сен олтуруб газет окбуй тураса, мен а сени кбатынгда кбаруу сокбуру-

ма. Джашар ючюн, мен сени кибик заманымда къуру санларымы туюб, аны бла кечинмек излей эдим.

Алай болгъанлыкъгъа, билиминг болмаса, къара кюреши сени атха миндирлик тюлдо. Тутхан ишинги не ючюн этгенини, къалай этеринги билирге керексе, — деб юлесин къабындыра, Хасаны кёзюне джити къараб, сёзю джангыдан башлады.

— Тирменни тамагъындан ашлыкъны къуйсала, бир бюртюгю чартлаб ызына чыкъмайды, къуюлгъан бары да ун гюрбеге агъады, алай а, бир кесеги къышхыр, бир кесеги ун, бир кесеги да букъу болады. Не тюрю кыйынлыкъны сынасанг да, не тукъум джерге тюшсенг да, балам, ун болургъа кюреш, — деб ёрге туруб, — хайда, къолунгу тутдур, халкъынг сени бла махданырча, джамагъатынг ёнгелемезча болургъа кюреш, — дей, джашдан айырылды.

«Ун болургъа кюреш, не тюрю кыйынлыкъны сынасанг да, не тукъум джерге тюшсенг да, халкъынг сени бла махданырча, джамагъатынг ёнгелемезча болургъа кюреш, — деб къартны сёзлерин кеси кесине айта, ёрге туруб: — «Саша нек кечикди экен, келаллыкъ болмазмы?» — деб сагъатына къарай ызына олтургъанлай, ким эсе да акъыртын эки кёлу бла аны кёзлерин къысды.

— Са..., — деб Саша болмагъанын сезгенлей, сёзюп аягына дери айтмай, къолладан ычхыныргъа умут этди, алай а кюлю зыбыр къолла аны тебдирмедиле.

— Ий да къой, кёрсем айтырма ким болгъанынгы, — деб кюлдо Хасан.

Къолла кёзлеринден тайдыла, алай а мангылайыны эки джанын къаты къысыб, иелерин кёрюр мадар бермедиле.

Энди къолла эркишиники болгъанларына ишексиз болуб, мындан ары тилекчи болургъа суймей, Хасан дженгил огуна башын бир джанына этиб, сермеб онг кёлу бла артына скул-

генни джагъасындан тутса, Азрет-Алий: «Ха-ха-ха!» — деб кюдю. Джашла къучакълашыб, скамейкачыкъгъа олтуруб сѣлеше тургъанлайларына, къатларына Саша келди.

— Азретге къара, айран келтиргенмисе къошдан? — деб узун бармакълы назик къолун Азрет-Алийге узатды.

— Сиз барыгъыз, мени ишим болуб келгенме, — деб Азрет-Алий унамады.

...Саша бла Хасан кинодан чыкъгъанларында, шахарны ара орамыны эки джаны бла ёсген субай бусакъ терекле къарангыда тенгиз джагъаны кипарислерине ушаб, башларында къараууз кѣкге тѣпелерин тирегенча кѣрюне эдиле. Джулдузланы тамам джаннган заманлары болур эди, айны ири агъач кибик къынгырына бурулуб тургъан акъсылдым тюрсюню асыры джарыкъ бериб къыйналмай эди. Этаж юйлени терезелеринде анда-мчнда чыракъ джаннган да кѣрюне эди.

— Саша, не къыйынлыкъ сынасанг да, не тукъум джашаугъа тыюсенг да, ун болургъа кюреш деб эшитгенмисе? — дей къызыны квартирасына джете, тохтады.

— Ун болургъамы? Сора аллай бир эзилиб неге кюрешесе, джазыкъ? — деб кюдю Къыз сѣзюн ангыламагъанын билиб, къартны хапарын айтды.

— Саша, энди сени суратынгы салыб келгенме, — деб джан хурджунундан, къолунда уллу бычагъы бла, сол аягъын да кесилиб алыннган адам башны юсюне аягъын салыб тургъал, къызылдым бояу бла этилген бир тиширыу суратны берди.

Тиширыуну бет тюрсюню Сашагъа ушай эди. Аны кѣргенлей, къызын джюреги чанчыб, мыдах къарагъанын эслеген Хасан суратны историясын айтыргъа ашыкъды. Бергенин ызына алыб:

— Саша, адам не иги затны да къуру кеси ючюн эте эсе, ол адамны сыйын кѣлтюрген къой эсенг, бюсюреу да этдиртмейди кесине. Къазауатдан тышында адам ёлтюргеннге мурдар дей-

диле, аны бетине къарамайдыла, алайды да? — деб Саша не этеди дегенча аны бетине къарады.

— Ма бу тиширыу да, — деб башлады Хасан, къыз аны сёзюне сейирсиниб тынгылагъанын кёргенинде, — миллети ючюн бир аскер тамаданы башын кесгенди. Адам ёлтюргенди деб андан джийиргеннген къой эсенг, аны джигитлигин унутмай, бюгюн да сейирсиниб турадыла.

Бу суратны мен Эрмитажда кёрген эдим. Аны Джорджоне да Кастельфранко деген художник салгъанды.

Юдифь деб бир джащ тиширыу шахарларын ассирий аскерле кършаллагъанларында, джауланы лагерлерине барыб, джау аскерни тамадасы Олферни башын аны бычагъы бла кесиб алады. Шахарына ол адам башны алыб къайтханында, джау аскерле шахар тегерекден шашхынлы болуб къачадыла. Алай бла джигит тиширыу шахарын джесирликден къутхарады, — деб биягъынлай, Сашаны кёзюне джити къарагъанында, Саша анга:

— Джаным чыгъыб къала эди, адам башны юсюне кёнуб тургъан тиширыуну суратында кесими тюрсюнюмю кёргенимде, — деб къркыгъанын билдирди.

Экинчи кюн а Саша шахар библиотекагъа барыб, ингирде Хасан айтхан художникни юсюнден талай затны окъуб къайтды.

Юйге келиб джатханында уа, джукълаялмай, биргесине гургъан партной къызны уятыб:

— Мариям, джукълаймыса? — деб сорду.

— Огъай, Саша.

— Билемисе, дуняда биз билмеген, биз кёрмеген къаллай бир зат барды. Ол эсиме тюшсе, къалай эсе да кёлум бир аз болады. Бир тукъум бир хомух затлабыз. Орундан къоб да ишге бар, ишден кел да орунга кир, не тукъум джашауду бу? Бизни кибикле уа юйдеги да асыраб, биргебизге да ишлеб, ингир сайын да библиотекадан чыкъмайдыла, — деб кеси кесине гурушха этди.

Кеси кесини кёлюне джетмеген затланы Сашаны алай этиб бир айтыуу кылыгы бар эди. Библиотека институтну экинчи курсунда заочно окууй, шахарда талай джамагыат ишге кышулуб ишлей эди. Алай а билими ёсгенден ёсе барса, француз тилни билгени, немец тилге аланы бири кибик уста болганы кёлюне джетмей эди. Ёсе барса, ол кеси кесине дунияда эм аз билген адамланы бири болуб кёрюне эди. Бу зат, адамны иги халилерини бири, Сашаны джюрегин кёб кере кыйнаб, кеси кесинден кёлюн чыгара эди.

— Саша, — деб Мариям орундукгы олтуруб, эки кёлю бла тобуктары кучаклаб, узакда джанган электролампочкалагы кырай, бир кыйын задачаны этгенча, кыашларын бир бирине джуууклашдыра, сёлешиб башлады. — Сен алай этиб башласанг, мен, мени кибикле, менден кылайсызла да бардыла, кыалай этерге керекдиле? Сен тёрт тилни уста билесе, сен болмасанг мен аллай адамгы тюбемегенме, мен а орусча да энди юрене айланама, сен институтда окуйса, мени аллай кырыуум алкын джокду.

— Кый-кый, Мариям, сен кыруу да мени дарийге бёлерге бек сюесе. Ала бары да бош затладыла...

— Не кый хапарды ол. Мен, тоба, сенича болсам, дунияда кесими эм насыблыгы санар эдим, — деб эринлерин бир бирине кыаты кысыб, башын тобукларына салыб тохтады. Саша джууб бермегинде, Мариям актырын джастыгына таяныб кеси кесине:

— Сен а дуниягы насыблы болуб тууганланы биресе. Кыруу Хасан ючюн айтсак да, — деб терен ахсыныб бир кыбыргасына бурулду.

Саша джелкесине эки кёл аязын салыб, сыртындай джытыб турганлай кыалкыб кыалды.

Эртденбла уянганында, Мариямны орундугу аriu джый-

ылыб столда тетрадь ксагытчыкыда да уллу харифле бла
былай джазылыб тура эди:

«Саша, бюгюн биз ишге эки сагыатха алгъа келиб, мастер-
скоюбузну арбазына асфальт саллыкъбыз. Сен бир иги джукъ-
лаб тура эдинг да, уятыргъа кезюм кыймады. Къайгъы этме,
джукъ ашагъанма».

Запискычыкыны да къолуна алыб, энеб, керилиб, Саша
къайтыб биягъы орнуна кириб, акъылында нелени эсе да къар-
маб кюреши.

«Хы», — деб эки бармагъы бла эки кезюм джабыб, тюр
эрни кыбыб, тюшюн эсине тюшюрдю.

«...Къаб-къара чаукала кекню бир джанын толтуруб, аууз-
ларындан къаб-къара тютюн чыгъа къуйрукълары кызылдым
къара от болуб джана, кюннге мыллыкларын ага эдиле. Ар-
лакыда болгъанлары бир кесекни учуб да айлана эдиле, кюн-
нге джууукъ баргъанлары уа, кюл-кёмюр болуб окъча джерге
дженгил тюше эдиле. Чаукаланы ачы кычырыкълары джерде
джукълаб тургъан сабийлени уятыб, къуйрукъларындан тюшген
джилтинле, юйлени кюйдюре тургъанлай, Саша ол Хасан салгъан
къыз суратны къолунда бычакъча бир уллу бычакъ бла сер-
меб, сермеб чаукаланы кырыб тебреди. Кёбюсюн ёлтюргенин-
де, аланы джалын ийислеринден чыдаялмай, джашил чырпыла-
ны уллу сибирткилеча бир затла этиб, Къобаннга уруб, кекню
сибириб, джалынын ариулады. Дуния бютеулей джарыкъ болуб,
къарангы кече бу былай къалай болуб къалды деб къараса,
кекню бютеу юсю бла кызыл марджан ташдан тамам Кремль-
ни башындача бир уллу джулдуз джана тура эди.

«Асто, мен муну къалай кёрмей къалгъанма?» — деб кеси
кесинден уяла, энишге къарагъанында, джер бютеу акъ чакъ-
гъан кегет терекледен толуб, юслерине чыпчыкъчыкъсла къо-
нуб, тюрлеринде тюрлю-тюрлю кийимли сабийчикле ойнай, къо-

лунда уллу бычагыны орнуна да «орус-француз-немец сёзлюк» деб джазылган бир уллу китаб.

Саша сейирсиниб, китабны биринчи бетин ачханлай, уяныб къалады...

Джазгы ушакъ

Индирала Саша, балконнга чыгыб, ашхам джерни аулаб келгенин да эслемей, кесин сагышха бериб олтуруб турганлай, баш балкондан акъ халычыкъны учунда бир тёртмюйюш къагытчыкъ келиб имбашына къонду. Къыз илгениб бир джанына айланганында, къагыт топ деб аллына тюшдю.

Сен баш джанлатыб мени кёзюмден
Къарайса джолгъа, насыбха ашыгъа,
Кёкюрек тебиб, солугъан сайын

Джюрекде къайгъынг бетинге чыгъа, —
деб тишируу хат бла джазылыб эди. Къыз башха джугъу джокъмуду дегенча, къагытчыкъны тёрт джанына къараб, ышара, ышара, кёзлерин балконнга бурду.

Назму Хасандан башха киши джазмагъанын биле эди, алай хат аныкты тюлдю. Бу затла къызны сагыпсындырдыла. Бир такъыйкъаны ичине талай тюрлю зат кёзюне керюнюб, къызны тынчылыгын буздула. Балконну мюйюшюне барыб, тюбюнден ёрге къараб:

— Къайсыса? Ол къагытны салындъгыб айланмай, шо, кесинг салыныб къалсанг а, бурнунгу къанатмазса, къоркъма, джыгъылсанг да колума тюшериксе, — деб сескекли къараганлай:

«Аз огъай демез эдинг», — деб джазылган къагытчыкъ биягъы халы бла Сашаны аллына келди. Къагытны алыралмаз, къыз чабыб чыгыб, басхычла бла баш этажда хоншу-

ларына кирди. Актыртын барыб балконларында, Кулизар энишге ийилиб ол тауусулурга унамагъан халы бла энтда бир къагъытчыкъны салындырыб кюреше эди.

— Ай, гяур бурху, сенмисе андагъылы мени къозуб гургъан? — деб школ тенгин къучакълады.

— Ай анасыны уа, тутулубму къалдым? — деб Кулизар къуру да кюлюучюсюча, тамам джюреги бла кюлдю.

— Къалайды джашау? Инженер джашдан не хапар? Къарайма да, сен нени да къоюб чынгаб кетерсе деб турама.

— Оу, ий не дейсе? — деб Кулизар аллында чарлай да келди, алай болса да, артда джарашыб, джашдан хапар айтыб, сумкасындан чыгъарыб, кёк конвертден письмо бла суратны кёрюздю.

— Акъыз, Кулизар, бу мазаллыгъа къоркъмай къалай барлыкъса? — деб Саша кёзюне къарагъанында, Кулизарны ала кёзлери нюр джилтинле чартлата, къолу суратха узалды.

— Тохта, тохта, сеннге кеси джетген заманда бизге да кёлеккеси джетерик болур, — деб Саша къолун ёрге этгенинде, Кулизар секириб шиндикге миниб, сермеб суратны алды.

— Хай-хай-хай, сен а муну къатына кишини къоарыкъ тюл кёреме. Къоркъма, къарнашым болады. Таб алай болмай къалса да, Алауган кирик, къоркъмай муну къатына бараллыкъ тюл эдим.

— Оу, ол сени гергеджызынгданмы осалды? Ма эркиши десенг эркиши. Сан да саны, сыфаты. У-у-у, —деб суратны бурнуну тиреб, Сащаны кюлдюрдю.

— Кулизар, да ананг унарыкъмыды? Аскерге джашларын да бючден иедиле анала. Ала кёб къыйынлыкъ сынагъандыла да, аскер деселе, къазауат дегенча кёредиле. Дагъыда, не десенг да, жангыз къызса...

— Оу, сора бермей, мени тыбырдамы къоарыкъды. Майда келликди. Кетдим Дальный Востокга!

— Тюз этесе, бир джер-суу кёрюб къайтырса.

— Сора нек къайтама? Къайтмаздан барыргъа дейме, ансы, курсха барыр акъылым джокъду. Анам къадалыб тыйын тонуму тигиб кюрешеди, сууукъ джары кетерими сезе болур...

— Окъууунг бла уа къалай болдукъса сора?

— Анда окъур джер джокъду дебми тураса? Къоркъма, сеннге укол этерча болуб къайтырма.

— Къайтырыкъ тюлме дей эдинг да?

— Оу-оу, сен а не аман узакъгъа кетдинг, кертда тас болуб къаллыкъма дебми тура эдинг? Мен сенича, поэте барыб гонорарын ашаб турургъа унамадым, аскерчи, Къызыл аскерчиди.

— Аллах, аллах, инженер, джашны сюеме дебми ёкюнесе? Джаратмай эсенг, къой, бар ол къанатсыз гугурукъланы бирине, поэти де да, кече-кюн демей къулакъларынгы сасыта турур.

— Айхайда, барысы да сени Хасанынгча фахмулу болуб барсала уа, барыр эдим, табу этиб да.

— О къой, аллах ючюн, Хасан поэти деб мени акъылыма да келмейди. Не газетде, не китабда бир заты чыкъгъанлай, бир къауумла аны эрлей меннге алыб чабадыла. Адамлыгъы болсун ансы...

— Алай болса да, шо, бир айт, сен Хасан джазгъанланы кталай кёресе?

— Кулизар, сен а не тереннге киргенсе? Мен сеннге критикми болгъанма?

Къошакъланма, критиксе деб тюл, эринги назмуларыны бугъусун къагъа билемисе деб айтханлыгъымды.

— Сеннге налат болсун, не эр хапар айтаса?

— Да сора меникимиди да? Эсингдемиди, ол мен Хасан бла Хусейни бир биринден айыралмай, Хасаннга бер дегенинги Хусейнге бериб келгеним? Ах, ол кюн сен меннге бир этген эдинг. Хай-хай-хай, джанынга джетсе, адамдан бошаб къоярыкъса.

— Игитда бошайса, хонта, элтиб уллу къарнапына тутду-

руб, аны да хурджунларын ол юйде шибижибуруну кьозгъаб, эртденбласында дунягъа баям этсе.

— Билемисе, Саша, мен а ол сагъатда айтханымча, кьоркьуб эте эдим ансы, чырт джюрегим ушатмай эди, энди уа,— деб терезени къатына барыб, миялада бармагъы бла не эсе да джаза кьощду: — энди уа ангъладым.

— Кёзюме эрши къарагъанынгдан огъуна да биле эдим ушатмагъанынгы, алай а сенден башха кишиге ышанмай эдим, — деб Кулизар сёзюн бошар-бошамаз, эшик ачылыб, юйге юйню иеси Хаджат (Кулизарны анасыны эгечи) кирди. Сашаны анасы бла Хаджатны анасы эгеч бла къарнашдан туугъандыла, ол себбеденди Сашаны да былайда эркин джюрюгени.

— Биягъы сиз джыйылгъанмысыз? Балкондан къараб элни джашыны сёзюн этиб турмай, эрге барыб, экигиз да эки юй болуб джашасагъыз, не бола эди, уялмагъанла? — деб къуру да этиучюсюча чам этиб, кухнягъа чыкъды. Ол хар тёлуге тепг бола, сабийге сабийча, къартха къартча селеше билген бир тиширыуду. Халаллыгъы уа, асыры халалдан не этерин билмей тургъан бир адамды. Джетген къызла бла джашланы уз туура аллахларыды. Сюйгенлени кимден да ол алгъа эслер, болуштукъ керек болса да, джугъун аямаз. Хаджатны юсюнде дагъыда мен джаратхан бир ышаны барды: чыртда адамны ызындан сёзюн этмез, билгенин а ма деб кёзюне басыб иеди, артыкъсыз да харамлыкъ этгенинги сезсе, андан кесинги къоруулаб кюрешме, ким эсенг да, айтырын ауузунда тыярыкъ тюлдю. Тюзлюкню жангыз сабийинден эсе бек сюеди.

Сабий дегенлей, Абрек деб бир сары добар джашчыгъы барды. Анга ариу айтхан адамгъа, не десенг, да, джумушайды. Бу налат къызла уа, Саша бла Кулизар, кьоймайдыла джарлыны.

— Хаджат, о Хаджат, Абрек кимге ушаб болгъанды алай

эрши, ах, джашым барды деб улуу болса, уялмай аны шахарда адамгъа къалай кѣргюзюрюксе? — деб къадаладыла.

— Сизденми эршиди, терекден замансыз тюшген кертмелеча, сиз да адамбыз дебми турасыз, не уа ол сизни Саламгерийлеригизден осал джаш болса кѣрюрсюз, — деб къызла бла тамам эрикгинчи даулашады.

— Тохта, биягъы сен сюзюлюрсе Москвагъа, кимни ксюне атыб кетсенг да кѣрюрме, — деб Кулизар кѣлквалды болгъанча этиб айтады.

— Асийге къоярыкъма, сенден аман къараса кѣрюрсе, энди уа аны къайгъылымы боллукъса, сеннге ышаннгандан не файда.

Къызла Хаджат бла бир эки сѣлешиб, балконнга чыкгъанларында, Кулизар Сашаны башындан салындыргъан назмуланы Хасан телефон бла айтханын билдирди.

— Ходжа бла къатыныча, бир виригизге акъыл юрете турлукъсуз, къайнайсыз сиз а, — деб Кулизар кесин мыдахландырыргъа кюрешди. Мен а терекден тюшген къачхы чапыракъча, джел къайры урса, ары бара айланникъма, — деб тамам кѣлю бла къошду.

— Ма былай этесе да тебрейсе, хыйны гютдю. Ким огъай дейди, барма ол зыбагъа, — деб Саша урушургъа кюреше тургъанлай, Кулизар: «Накырма эте келиб, юсюме алындырыб къойдум да», — деб сумкасындан чыгъарыб, Сашагъа чыммакъ джукъа резин къолкъабчыкъланы кѣргюздю. Ичинде джашил къагъытчыкъгъа:

«Къарылгъашчыгъым, бу къолкъабчыкъланы гардош джонсанг, къолларынга сала тур»..., — деб джазылгъанын Сампа сормай окъуб:

— Сора иш былайгъа джетиб тургъанлай, неге хынч-хынч этесе? Асыры къыйын адамса. Былай къарайма да, тиширыуну бурхусу кючлю бола болур дейме. Кѣремисе, кишини

аллынга иерге унамайса, не бир адамны айтханын этмейсе. Алай джашаргъа къалай болады? Эркемигинги атанга-ананга кѳргюзгенинг да боллукъду, айлыкъ турма, — деб биягъы Саша къызыб тебрегенлей, Кулизар:

— Ма, мыйынга таш такъ, бир сабыр бол, дуу деб башлама да, — деди.

— Огъай, Кулизар, мен сенден бир, эки деб алты джылгъа тамадама, сен а чынай эчкича, эрлай ёсюб, онсегиз джылынг толгъанлай, эрге барама деб, не хапарды ол? Окъуб бошагъынчиннга, эрге къой эсенг, бир джерге барлыгъынг да джокъду. Къоркъма, ол заманынг да джетер. Эртде къызлай болуб къалма ансы, «архиологияны бергенден эсе, сабий табаргъа разы эдим деб, аны сынагъанында, уа, эринден айырылгъанча». Вот так, эгешчигим, менден бек атанг, ананг болмаса, сени киши да сюе болмаз, эрге баргъан тынч, этек бюкген къыйынды дейдиле, бир кесек акъыл да джый, сагъыш да эт. С ним ничего не случится, сюе эсе, сакълар, суймей эсе, къатын излей эсе, «хара» деб чабаргъа хазырла, кѳбдюле, баш амалын кѳрсю.

— Хаджатха эшитдиресе, тохта, ий.

— Хаджатха къой, салыб барыб атанга, ананга айтырыкъма.

Тъбырда къалыб кетерижча, суйе суймей эсенг да билмегенлей, бисмилла дегенни ауузуна тюшерге хазыр болуб неге тураса? Тохта бир кесек, аны кесинги да бир сына, акъыл да джый. Сенден тѳре болуб турмайдыла къалгъанла да.

Джашаугъа бираз терен къараргъа керекди. Сен а китабны бетлерин суйсенг аллына, суйсенг артына ачханча, ары бери бола тураса.

Кесинг сагъыш эт, анга джыйырма бла джети джыл, сен туугъунчу школда окъугъан джашды ол, сен а?! Тоба, туйюл-

люгюнг барды. Интересная ты, ёмюрюнг джашарыкъ адамны алай излемейдиле.

— Да айтама да, сенича бир поэтни къайдан табайыкъ.

— О кет, джаншама, поэт, поэт де да тур! Кесинги сабийчик этиб.

— Биягында сабийсе, орнунгда тур дей эдинг, энди уа не дейсе, ий ха? — деб Кулизар Саманы билегинден тутуб: — Кел, бир джукъ ашайыкъ, ансы, Хасанны назмулары эки-бизни бирден тойдураалыкъ тюдюле, — дей, кухнягъа кирди...

Тау тюбюнде

Адам ишлеген джеринде аманны игини да кёреди, бир бош затчыкъны юсюнде аягы тайыб, кеси билмей турганлай, джарсыган, не да бир затны юсюнден махталыб, аты айтылыб да кетеди. Джашауда кёб тюрлю зат болады: тюзлюк, терслик, къууанч, бушуу...

Алай а не тукъум болса да, алтын тотланмайды. Джашау ол джорукъну тюрлендирмей тутта билсе, анда магъана болмаз эди, джер тюбюнден гокка хале термилиб, къолун кюннге узаталмаз эди, кюн да хар эртден сайын, адам санына саулукъ къайтара, ышарыб тиймез эди... Джашауну баш джорукъу — тюзлюкню джакълауду.

Кертиди, бир къауум адамла ол джорукъну бузаргъа излейдиле. Аллай адамланы бетлерине сынаб бир къарачыгъыз: къанлары къачыб, санлары къалтырай, джюреклери гыб-гыб эте, ала джансыз инсанлагъа ушайдыла. Аллайла сени, къатынгда ишлеб ёмюрюнде ауруу болсун деб ауузундан сёз чыгъармагъан адамны кёй эсенг, табхан аналарын да сатыб кетерикдиле. Ала арыган урлукъча, аздан аз бола барганлыкъгъа, энтда тюбейдиле, алай а, къайда, иги адамланы къатында ала

тенгизге чѣб тышген кибик кѣрнедиле. Ма бююп Белоруссияны Могилев шахары мени халкъыма бир ѣмюрлюк саугъа берди. Тохта, биз алагъамы, ала бизгеми? Биз алагъа ала да бизге. Энди бизни джашауну джорукъ китабына алтын харифле бла «Адам адам ючюн, халкъ халкъ ючюн» деб бир зат джазылгъанды. Ма ол зат кѣре эдим Могилев шахарчылары мени миллетиме къарнаш къолларын узатдыргъан. Мени тамада къарнашларым да Беллоруссияны ол джорукъда сакълагъандыла фашистледен.

Ала мени халкъымы джигит джашын, Османны, кеслерине эмчек улан этиб, аны атын унутмагъанлары да аны ючюндю. Къарачайны джашын Белоруссиягъа джигит этген бизни ѣхтем заманыбызды.

Къарачайны эски эллерини биринде тау эртденде тау тюбюнде таулу анадан туугъан таулу джаш джуртубузну кыйын кюнюнде бютеу халкъыбызгъа махтау болуб, джанын къанын да аямай, ѣхтем кѣолу бла совет джерибизни бир кыйырын гитлерчи джыртхычладан кѣоруулагъанды

«Махтау сеннге, тауда тууб тюзде джигитлик эте билген, совет адам!» — деб келди кѣлюме бир кюн Кѣкле-Тюбюне бара. Энди, кѣресиз, мен адам ортасына джууукълашхан бир кишиме, алай а сабий заманымдача, кѣлюм кѣлтюрюлсе, кѣзюме джыламукъ урмай къалмайды. Бир кюн, Къарачайны ѣхдем джашы Осман туугъан джерлеге къараргъа келген сыйлы кѣонакъланы ашыра баргъанымда, кѣзюм таулагъа, кюн сайын саламларын ала, кесим да салам бере тургъан тауларыма, илинди. Билмейме «кѣзюме илинди» дегенлигиме, кѣзюмю, джюрегимми, алайчыгъын энтда айыралмайма.

Таула... Джашауну ѣмюрлюк шагъатлары, хар тѣлюге нѣгер бола билген Сослан къадамала? Сизни кѣрсем, сизге джууукълашсам, бютеу дуняны халкъларыны тилин ангылаб, хар

тилде джюрегими эм таша сезимлерине тилим тылмачлыкъ этиб, бир тукъум бир сейир зауукълукъну сеземе.

Таула, сизни суймеген, кѣлю сизге эришмеген адам джашауунда неге сейирсинеди, неге кѣууанады экен?!

Мермер къадамала, сизде къаллай бир эркишилик, къаллай бир назиклик барды! Бир къарасам, джетген джаш болуб, учхан къушдан тюк алырлай кѣрюнесиз, бир къарасам, примпукх аулу тау келинлей, бир къарасам, ата болуб джашауумда джол тюзете, кѣз къакъмайын турасыз!...

Кѣууанч кюнюмде, сизге къараб халарымы айтама, мыдах болсам да, кѣлюмю кѣуру сиз баса билесиз, ана сютча, чыммакъ акъ къарлы тауларым, сизден аязчыкъ урса, бетими хурметли ана къолла сылайдыла, сиз сѣлешмей, кѣзюме джити къарасагъыз, аллыма келиб атам сюеледи. Сизни кѣрюб, антына джарты болгъан адам адам тюлдю!

...Таулану юсюнден бир кѣб джазадыла дейдиле бир къауумла, аймысына, айтма къой. Сизни бла сѣлеше билмеген тилсизди, сизни кѣре билмеген сокъурду, сизни сюе билмеген сабийни кѣрюб болмагъан къаратон къатынды...

Сиз а мийиксиз, адам сезимле да сизнича мийик болсун, сиз кирсизсиз, адам сезимле да сизнича кирсиз болсун, сиз ъхтемсиз, уланларыбыз сизге ушасынла. Тенгизни ууучуна джыйыб, тамчыладан толкъунла этген, уруб келген къобанланы ызына къайтаргъан джел къанат кериб тѣгерегигизге джети къат айланса да сизге истем болмайды, болаллыкъ да тюлдю.

Мен а, уялмай айтайым, сизни тюбюгюзден къараб термилген адам тюлме, мен энди сизни ъмюрлюк негизме, мен сизни эрке балагъызма. Ачпгъыз хазна хурджунларыгъызны, берекет тѣгюгюз хурметли джериме! Мен чыныкъгъан. къолларымы халкъымы атындан сизге узатама, суйген тауларым!...

Кюз аллында

Къошланы онг джанында узун сыртда сабийле къайын чырпыладан джумушакъ баласла этиб, бир бирлерин тартыб ойнай, эркишиле ишде, тиширыула да къошда бышлакъ сыгъа тургъанлай, Кёкле-Тюбюне келген арба джолда келген бир гузаба атлы кёрюндю. Арба кёрюнсе, тиширыула, адетдеча, аллына сусаб алыб чыгъарыучан эдиле, бусагъатда уа къоллары бла кёзюу-кёзюу кюнден кезлерин джаба: «Кимди экен, нек гузаба келеди?» — деб къайгылы селеше эдиле. Атлы джууукъ-лашханында, Хаджи-Бекир болгъанын таныдыла.

— Акъыз, Танады, — деди уллу эрши къатын, (Къошда джаш тиширыула бары да Хаджи-Бекирни атын джашырадыла).

— Арналарым, сиз а абычар келеди деб ауузугъузну ачыбы тура эдигиз? — деб кюлдюрдю Кюмюсер.

— Къара, Анисатны эрине, къартлыгъында ат ойнатыб келгенине, Кичи-Батыргъа къатын алыб келмей эсе, — деди дагъыда къатынланы бири. (Кичи-Батыр деб Хаджи-Бекирни бир джашына айтадыла).

— Тоба, аллай затха ушамайды, — деб къошду къарт Джюзюк да. Къатынла селеше тургъанлай, Хаджи-Бекир шыб деб джетди. Сабийле баласларын да къоюб, чабыб келиб атны тегергине джыйылдыла. Бети учхун агъарыб:

— Эркишиледен къошда ким барды? — деб сорду.

— Сабийле болмаса, киши да джокъду, — деди Джюзюк.

— Джаш, ма атха мин да чалжыны къоюб, амалсыз былай джетсинле бары да, хайда, хайда, джорт! — деб Кичи-Батырны атха миндириб ийди.

— Эгечлерим, джигит болугъуз, къыйынлыкъ бютеу къралыбызгъа тюшгенди. Германия, Гитлер, къазауат ачханды, — дей хурджунундан газетни чыгъарыб, мени анама узатды. Тиширыуланы ичинде андан сора къара таныгъан адам джокъ эди.

Къатынла джыламуқъларын сюрте, Хаджи-Бекир да эки кьолу бла башындан тутуб анама тынгылайдыла. Мычымай, эркишиле да келдиле. Ала Хаджи-Бекир бла саламлашхандан сора, газетни кёзюу-кёзюу алыб окъудула.

— Джашла, суусаб да ичигиз, элге тюшерге керекди. Сабийле бла маллагъа Шахан улу бла мен джетерикбиз. Ат арбаланы джегигиз да тиширыула да, сиз да терк огъуна Советге барыгъыз.

— Къартны айтханына киши огъай демей, кьошларына чачылдыла.

Хаджи-Бекир къабакъгъа барыб, бююнча кьуру кьоллу къайтмаучан эди: кьалач тизиуле, кьыб-кьызыл орус алмаланы джюлгюч бла тёртюшер юлещгб берсе, сабийле бал татытыб ашай эдиле. Бююн а алагъа аллай кьууанч болмады.

Бир-эки кюнден тиширыула мыдах-мыдах болуб кьошха къайтдыла. Анам да келди. Эки аягъыны тьюб суу хипбилле болуб, сыртында да четен бла бир заты. Элден бери джаяулай чыккъандыла.

— Аття къайдады? — деб сорсакъ, «Трудармиягъа алдыла» дей эди, биз а трудармияны не болгъанын ангылаялмай-эдик. Эртденбла уа мен сабийлеге махданама деб:

— Сизни атагъыз аскерге, бизни атабыз а трудармиягъа кетгенди, — дегенимде, ол асхакъ Мухтар бютеу сабийле тургъанлай:

— Трудармияда индекле къазадыла, аскерге баргъанланы уа Ворошиловну атлы аскерине аладыла, — деди.

— Бизни аталарыбыз улуу бычакъла бла чык-чык деб немелени башларын юздюрюб барадыла, сени атанг а керек бла индеклени чучхуйду, — деди зугулбет Хызыр да.

— Гаккы, сен не билессе?! — дедим мен да асыры ачыудан. не айтыргъа билмей...

Хаджи-Бекирни беш джашы да бир кюн кетдиле. Джанбот-

ну төртюсю, Байдыматны бешиси, Шөгъайны ючюсю. Кёкле-Тюбю мыдах болду, адамла кьой эсенг, малла да сесе кёреме кьыйынлыкъны: ингирде джелинлери кьызыб, тойгъандан эсирик таууш этиб келиучю тууарланы энди стауатха кьалай киргенлерин эслемейбиз, камсык улакъла аналарын эмген сагъатда джигейчиклерин кьымылдатмайдыла. Ёмюрю чууакълай туруучу кёк да, эски джамчыча мутхуз болуб, бауурун сыртлагъа тиреб тохтагъанча кёрюнеди...

Адамланы уа сормагъыз. Къуру Хаджи-Бекирди ауузундан джарыкъ сёз чыкъгъан. Узун сюекли, уллу ариу акъ мыйыкълары, чыммакъ акъ тишлери — сюйюмлю адам. Къартха-джашха да кёл этиб, малны кютюб, чалкы чалыб, джангъдан джаш болуб кьалгъанды.

Кесим джангызлай
Чалкы чалама —
Халкыны алайды болуму,
Беш джашын бир кюн
аскерге ашыргъан
Менича киши болурму? —

деб джырлай тура эди, бир кюн чалкысына джануу эте.

Джануу этиб бошагъанында уа:

— Ой, Анисат, юйюнг къурумазлыкъ, быланы барын да бир кюнмю табхан эдинг? — деб уллу къара ташха олтуруб кьалды.

Къыйынлыкъ да, зауукълукъча, адамгъа кгуру кеси келиб кьалмайды: аны этеги-дженги кёб болады. Быллай ачы кюнледе, Хаджи-Бекирча адамла болмасала, джер ичине оюлу кьаллыкъ болур эди. Огъурлу адам деб быллайлагъа айтадыла. Адам юйюне-башына кереклисин кеси кёргюнчю, ол эслейди, мыдах адамгъа ол кёл эте биледи, отун—суу, айтыргъа, Кёкле-Тюбюню джарлылыкъы энди аны юсюндеди. Къазауатха да ки-

шиден артха къалмай барлыкъ эди къарт Хаджи-Бекир, алай а былайда да адам керек болгъанын биледи, аны орнун анда бир адам толтурлукъду, былайда уа...

Тиширыуланы джыйыб:

— Эгечлерим, джанларым-кѣзлерим, бизге болгъан кимге болгъанды деб, джюрегигизни бушуугъа бериб турмагъыз. Тери, джюн табханыгъызыны хазырлагъыз, къысха тончукъла, къолкъабла, чындайла этерге керекди, бюгюн джай болгъанлыкъгъа, тамбла къыш келир, анда инджилмесинле, къыйыныгъыз зыраф болмаз, тири болугъуз, эгечлерим, — деб чалкъысын бойнуна салыб, Халит чалгъан таба кетди. Энди ингир сайын, малланы тындыргъандан сора, тиширыула бизни къошха джыйылыб, джюн тарайдыла, чындай этедиле, тери тартадыла.

Ишден эрикселе уа:

— Ий, Шама, бизгъы «Дахир бла Зухраны» бир окъу деб тилейдиле.

— Къалайда тохтагъан эдик? — деб соруб, китабны къолуна алыб окъуб тебрейди.

— Дахир, къашларынг къара,

Тюшгенсе ахырзара,

Не кѣрдюнг бу Зухрада,

Ёзгелеге да къара.

— Ариуса, сурат кибик,

Джожъду санга да сѣзюм,

Одам бард Зухра бла —

Андады эки кѣзюм...

Алгъын да окъуй эди къызлагъа анам» Дахир бла Зухраны». Энди уа къалай эсе да, башха, арыгъан ауаз бла окъуйду, къызыу окъуб бара тургъанлай, ариу ауаз бла джырлаб окъуй тургъанлай, джылары тамагъына тыгъылыб, окъуялмай да тохтайды.

Биз тынгылайбыз деб башыбызны кѣлтюрсек, джукълагъыз деб ызыбызгъа джатдырадыла. Аталарыбызгъа тансыкъ болгъаныбыз болмаса, бизни къазауатдан асыры уллу хапарыбыз джокъду. Газетле келселе, биягъы анама окъутадыла.

Чыкъды Голов,

къоркъуу келмей эсине,

Джумдуругъун къаты къысыб,

Урду немецни желкесине, —

деб окъуйду анам.

Головгъа сукъланама, ол мени кѣзюме фашистлени богъурдакъларындан буугъанлай кѣрюнеди хаман да. Кюндюз энди бизге да чыгъады аш. Аталарыбыз аягъына чыкъмай къалгъан дюрюлеге абаданларыбызны сюегенди Хаджи-Бекир. Заур бла мен ийнеклени кютебиз, чымырта да джыябыз. Камсыклыгъыбыз сѣл болгъанды. Аны да неде сынагъанбыз десенг, шиякыланы чучхумайбыз. Асхакъ Далхатны аскерге алмагъандыла. Бизни къоркъутургъа деб: «ол шиякыгъа киргенинде, джини уруб асхакъ болгъанды», — дейдиле, жертиси бла алай тюлдю, аны биз артда билдик. Биз а аскерге барыргъа термилебиз, бизни ала кирселе, фрицлени ызларына къалай къачууларын кѣрюр эдиле, алай а бизни алыргъа асыры ашыкъмайдыла.

— Сен энди, хайда, эркиши болгъанса, атанг къайтхынчы къочхарлагъа айыбсыз къара, — дейди Хаджи-Бекир. Алай айтханлыгъына уа Ахматха чалкъы чалдырады, мен сабийге саналгъанымы билеме.

Къазауат баргъанлы талай замаң болады. Ол къатынланы джигер, къартланы тири, сабийлени да акъылбалыкъ эттенди.

Онюч-онтѣрт джыл болгъан джашчыкъла аталарыны чалкыларың алыб, аланы эниклеб кюрешедиле, джаш тишируула да барадыла чалкъыгъа.

Патия бла Баблина кеслерин аскерге кетгенлени бирине да оздурлукъ болмаз эдиле, бусагъатда уа, асхакъ Далхат болмаса, тенглешир эркишилери джокъду, аны да фермагъа тамада этгендиле да, биченликле къаудан болуб баргъанларын кёрмейди.

Кёкле-Тюбюн боз тубанла джокълай тебретиле. Жангур джаугъаны да болады. Къайын терекле чапракъларын саргъалта башлагъандыла. Эртденликде джалан аякъ эшикке чыгъалмайса. Хар къошну аллында отун къалаула, жангы жарылгъан отунла, адамла жылы кийиниб. Джай да, джашлыкъча, иги болгъанлыгъына дженгил кете ксреме. Кетди бу джылны къыйын джайы, ненча чалынмагъан биченлик, ненча джыйылмагъан дюрю, орулмагъан сабан къоюб барады, къазауатны биринчи джайы. Адамла уа, отоулада аулары алынмагъан жангы келинчикле, бешикдеде ат аталмагъан сабийле ёксюз къаладыла. Кёкле-Тюбюнде да барды аллай адамла. Майна Патия. Къыз заманында аны асхакъ Далхат тилеб тургъанды. Патия кеси уа Азрет-Алийни сюе эди. Атасы асхакъ Далхатха береме дегенинде, ол бизге къачыб келиб, гезенибизде бугъуб, джылаб тура эди Анам анга къайсыны джаратаса деб соргъанында, Азрет-Алийге баш бармагъын тутуб, асхакъ Далхатха уа гитче бармагъыны учун кёргюзюб къойду. Энди уа Азрет-Алийге слаген къагъыт алгъандыла. Арадан ай кетмегенлей, асхакъ Далхат Патиягъа келечи ийиб тебрегенди деб, къатынла урушуб айланадыла.

Патия келиб:

— Атам анамы юсюне гырджын тегенени атыб ийди. Ол заманда да мен айтханны этсегиз, ол сабий бюгюн ёксюз боллукъ тюл эди, — дейди. Энди мен анга баргъандан эсе, ма ол къаядан чынгаб кетерикме, — деди къычырыкъ этиб Патия.

Азрет-Алий аскерге кетер кюнюнде: «Ёлеме деб къоркъмайма, мен ёлсем, сени атанг ол асхакъгъа берир деб къоркъама»,

деген эди. Энди аны табалагъанча, мен бюгюн асхакъ Далхатны юйюне барыб къалай кирейим.

— Шама, бар атама айт, бу ишин къоймаса, барыб башымы къаядан атарыкъма. Дунна башы туюбуне болуб тургъанлай, не эрге баргъан хапарны айтады. Ол гампикде не табхан эсе да.

Анам барыб Патияны сёзюн атасына айтханында, ол гитче кёзчюклери джандырыб, джукъа эринлери къалтырай:

— Олляхи, келин, аны терсине буруб тургъан сенсе. Аллында да сен къатышмай, юйюмде этген оноуум къалса, бюгюн мени юйюме къайгы аш бла киши келлик тюл эди. Не хатасы барды Далхатны? Джаш джаш, мазаллы танасы бла аны алайым дей эсе? — деб хыйла кёзчюклери бла апама кёзюпе джашырттын къарады.

— Да къайдам, Патияны атасы, мени сартын, ушамагъан ишни эте болурса деб турама, кесинг айтханлай, юйюнге къайгы аш келгени тохтамагъанды.

Ким биледи, къагъыт да джангылыч болуб келген эсе уа? Сабийи, къайдам, бюгюн джетген къыз болуб ашыкъсанг бир иш, энди анга не эрге баргъан керекди?

— Келин, айтама да, сенсе ол уялмагъанни терсине буруб тургъан. Бютеу ферманы ырысхысы тамагъындан къуюлуб турурун суймей эсе, турсун, ол унамаса, аллах бла ант этеме, къызчыкъны этиб къоярыкъма, — деб гитче, къайдан эсе да теренден джылтырагъан джубуран кёзчюклери дженгил-дженгил кирпичлери бла джаба, эрнин-бурнун да тили бла джалаб, дагъыда не эсе да бир зат айтыб тебреди. Анам анга чыртда сейирсинмеди. Элде айтылыб тургъан къызгъанчланы бириди. Патия биринчи къатыныны къызыды, экипчисинден а тамам кесине ушагъан бир зугулбаш къызы бла телисман джашы барды. Асыры къызгъанчдан къатынына бышлакъ сыкъдырмайды. Аны да сабийлеге хутджу бересе деб этеди. Асхакъ Далхатха уа Патияны теджеб кюрешгени—ол къызыл къотур танасын

фермада бир джарагъан къунаджиниге ауушдуруу келгенди да, аны ючюндю. Къошда бу адамны киши керюб болмайды, атын да хазна киши айтмайды, эл айтыучу аты Мыйыкъсызды. Къачан эсе да онг мыйыгъы тюшюб, орнуна акъ тюк чыккъгъанды. Ышаргъаны болса, акъ мыйыгъы ёрге чынгаб, ауузунда бир джанындан морт тишлери керюнедиле. Ол заманда тегерегине къараргъа да ёчдю. Дагъыда, къуру аны юсюнде болгъан бир ышан барды: чыртда кишиге ышанмайды. Адам ёнгкюч, не хаух деб келгени болса, биюгъы акъ мыйыкъ, балчыккъгъа тюшген чычханча, ёрге—ёрге чынгаб, тебрейди, эки чакъмакъ къашы алайсыз да керюнмеген кёзлерин джабыб, къарны ауругъан киштикча, кыскыныкга кириб къалады. Ёрге туруб, болмаса келген адамны ауузундан сёзю чыккъгъынчы:

— Бусагъатда дуня сейирди: адам адамгъа ёнгкюч деб уялмай къалай келеди, тамбла къайтарлыгъын билемиди? — Халисин билген адамла аны эшигинден да басмайдыла. Къатыныны да кёб заты ушайды анга. Ушамагъан джукъмайды деб аны ючюн айта болурла, сыфатлары тюл, халилеринде. Къатыныны аты Норуйду, къошда уа анга Мияу дейдиле. Узун къуу адам, эки кём-кёк, асыры кёкден акъсылдым керюннген кёзю, джукъа джити къартджыгъа бурун, дженгил тауушсуз джорююдю, адамны къатына келсе, чимдимей къоймайды. Ол келсе, къатынла тюблерин-башларын къыстырыб, сескекли болуб къаладыла, ички сёзлерин да джашырадыла андан; эри къатыны да, кёлеккелеча, джашыртын джорюрге ёчдюле. Чегетге чёртлеуюк, кертме джыаргъа барса да (къатыны), жеси кетиб къалады. Къошда андан сора аллай къылыгъы болгъан киши джожъду. Къошну берекетин къуруталмайдыла, алай а кеслери асыры онгмайдыла...

Къачда элге кёчген замандады бу адамлагъа къыйынлыкъ джетгени. Акъ джюклеб, эшеклени бир эки адам сюрюб кетиу-

чен эдиле кьуру да, эшекле арбазларын таныб, кеслери кьайтадыла, элден кьошха уа бир адам сюрюб келеди барын да.

Патияны атасы уа, быллай кюн сескекли болуб, кьатыма киши келеди деб джаны чыгьыб турады. Артыкьсыз да сабий кёрсе, алыныб кьалады. Джыйгьан акьларын кьабакьгьа кече бла ташыб бошагьанды. Уллу кёк эшеги бош болгьанды, алай а киши тилейди деб джаны чыгьыб турады, аны «насыбына», эшек керекли джер джокьду, алай а кьызгьанч адамгьа тегерегинден дуня кьолларын узатыб, «бер» деб тургьанча кёрюнеди. Ол кеси кесинден бугьунуб айланган бир адамды. Бюгюн эрлери кьазауатда болгьан тиширыулагьа болушур орнуна, ол аладан кьачыб айланады.

Эртденбла эртде туруб, таягьын да белине кенделен салыб, кьая тюбю таба джумулуб бара тургьанлай, ызындан маскеси джетгенин эслеп, илгениб, табанны джетдириб кьансытыб ызына кьайтарды. Алай а ары джетгенлей, кёк эшеги эсине тюшюб, «сормай, ол терсине айланнъкьдан эшекни алыб кьоярла», деб, мычымай ызына кьайтыб келди.

— Исхакь улу, сен кьошунгу дженгиллендиргенсе, маллагьа кьара, тиширыуланы бош эт, баччалары орулмагьанды, — деди Хаджи-Бекир.

— Бу кьуу кьая кьайдан чыкьды аллыма, — деб тышындан «огьай, хо» дерге да болалмай, кьошу таба кетди...

Кесибиз кьалсакь

«Кьонакь юй» деучю уллу комнатабыз кьуру да ариу джасалыб эди. Уллу юйден киргенлей, сол джанында, джашил темир орундукь, аны аягьы сюреминде узун мор джылтырауукь шкаф, ичинде ариу мияла сауутла бла юч узун мияла банка, бирини ичинде атамдан келген ючкюл письмола,

аланы алабыз деб сауутлагъа кѣб хата сала эдик. Шкафдан сора печь, печь бла эшикни арасында, не болгъанын билмейме, юйню арасында уа уллу тѣртгюл стол, юсюнде, джангган заманында, чык-чык-чык деб ариу таууш этиб ишлеген сагъаты бла бир уллу лампа. Ол лампыны сындырасыз деб кѣоркѣуб, анам иште кетсе, аны ѳрге тагъыб кетиучен эди.

Унутуб кетгени болса уа, эрлай джандырыб бютеу тийрени сабийин джыйыб сагъатына сейирсиниб тура эдик. Кѣонак ѳюйбюзде биз айырыб сюйген дагъыда бир ариу зат бар эди. Джим-джим джылтырагъан кѣара сахтиян кушеткабыз. Таянчагъы джелкеси кѣайырылгъан эки аякѳлы кѣаблан, бютеу чѳйчюклери да алтын суугъа алынганча саб-сарыла, эки джанында джастыкѳларыны манглайлары да саб-сары джезден этилген, ауузлары ачылыб, ичибизге джутуб кѣоябыз дегенча эки кѣаблан баш бла джасалыб эдиле. Юйге келген кѣонак анга сейирсинмей кѣалмай эди, кѣатынла олтуруб, кѣобуб, сахтиянына тийиб кѣрюб, «астро, не сейир затды» дей эдиле. Бизни аны сейирлигинден хапарыбыз джокѳ эди. Аны сейирлигин биз анам юйде болмаса кѣре эдик. Ичи кѳбюрча ачыла, юсюнде ѳрге чынгасанг, башынг кѣкге джетгенча бола, ызынга тюшгюнчю зынг деб, кѳыл кѣобузгъа уста бармакѳла тийгенча бола эди.

Бир кюн анам ишине кетди. Кѳыш сууукѳ, кѳарт анам да Сарытюзде кѳызына кѣонакѳгъа кетген эди. Тышыбыздан кирит салыб, ачхычны форточкадан юйге атыб кете эди анам.

Хы, анам иште кетгенлей, терезени саулай ачыб, Ахматны джерге секиртдик, эшик ачылды. Зауукѳ бизде. Джалан аякѳ тыгъырыкѳ бла Хуссейлеге джортуб джетдик. Алада эки пластинкалары бла патефон бар эди. Аны да эрикгинчи буруб, нартюх джырнадан да ашаб, бизге келдик. Ары-бери да джалан аякѳ баргъаныбыз татыдымы да, тебретдик ѳрге-ѳрге чынгаб. Ёрге секириб, кушеткагъа миниб, андан анамы орукдугъуна, бир

кесекни да пол бла джорта келиб, атамы орундугъундан биягъы кушеткагъа секириб, аны юсюнде эки кере кёкге-кёкге чынгаб, биягъы маршрутну башлайбыз. Эм аллыбызда Мариям, аны ызындан Кулистан, Ахмат, Сослан... Кёббюз. Ызыбызда уа Зурум. Ол гитче эди, бизни бла тенг чынгагъан къой эсенг, джорюб да кючден келеди, алай а кимни болса да этегинден тагъылыб, ёрге чынгаргъа кюреше эди. Алай эте келди да артына ауду. Ёрге тургъанында уа, ауузунда кёк тьюмечиги джокъ. Изледик, къарамагъан джерибиз къалмады. Барыбыз да симсиредик, бир бирибизге битиб, къымсыз болуб бир кесек сиредик. Ахмат дженги бла терлеген мангылайын сюрте: «Мен аны бусагъатдан табайым», — деди.

— Шайтан, шайтан, меники тюдю, биреунюкюдю.

А-ат да къой...

Меники тюдю, биреунюкюдю,

А-ат да къой, — деб тёрт аякъланыб-кюрешди, табалмадыкъ. Сора Сослан кесин андан акъыллы этиб, аллына таукел атлаб:

— Сени шайтанынг, къарт бабасча, не биледи. Мен джугъу-туруму къоргъашынын джуханымда, экинчи кюнюнде табхан эдим. Келигиз эшикге! - деб Зурумну да къолундан тутуб тебреди. Мариям бла Кулистан бир бирлерипе къараб пырх-чырх болдула, алай а экиси эки чыракъ джонгурчханы алыб ызыбыздан чыкъдыла. Терлеб тургъан, сабийни кенчекчигин да тешиб, хахайлай, энишге ийилиб ёрге къараб, тургъанлайыкъгъа, амма (андан къоркъмагъан а тийреде бир сабий да джокъ эди) чабыб келе тургъанын эследик.

— Ант джетмезликле, энди уа не этесиз, сабийни юшютюб къоясыз да? — деб бёрю къой сюрююню чартлатханча, бизни алайдан чачды. Тышыбыздан биягъы киритни басыб, Зурумну ачхычны да юйуне алыб кетди.

Юйде кесибиз къалдыкъ. От этиб, соданы кёб къошуб бир зылды къатыкъла да бишириб ашаргъа башлагъаныкъда, киши аузуна салмады. Къатыкъланы форточка бла Парийге силдедик, ол да бир эки къабыб артда ийисеген да этмей къойду.

Терезе тюбюнде Сослан бла Кулистанны башларын эледик. Ала бизден бугъунуб, терезе тюбюне атхан къатыкъларыбызны ауузларына салыб, тюу-тюу деб ызларына тюкюрдюле. Ала бизни ол къызыл кирпичден ун этиб, аны керти унга къошуб гырджынла этиб бал татытыб «ашаучуларыбыздандыла» деб умут этген болур эдиле. Ахмат бла Мариям къачыб орундукъ тюбюне киргенлеринде, мен къычырыкъ этдим. Эшикдегиле юйдегиле да бирден ёрге къобдула. Ахмат джетиб мени джелкеми сылады. Мен андан да бек къычырыб:

— Къазаллы-мазаллы, Ання келсе, бютеу этгенлеригизни айтырыкъма, — деб кир джумдуругъум бла джыламукъ чыгъаргъа унамагъан кёзлерими уууб тебретим.

— Ма, ы-ы-ы, — де да тебре, суу биямукъ, тохта бусагъат, алай тюл эсе, биягъы кушеткагъа атарыкъбыз!

Ахмат барыб кушетканы ачыб, биягъы мени ары джатдырыб зынг деб башымы джабдыла. Ары тюшгенимде уа джыламукъларым кеслерин сакълатмадыла. Терезени ачыб, тоб-туп деб секиргенлерин эшитиб, къычырыкъ этиб, керти кёлюм бла джыладым. Юйде адам болгъан сагъатда кушетканы ящигине кёзюу-кёзюу бла кире эдик, бусагъатда—джауум да мени болумума тюшге эди.

— Къарабет, къазаллы-мазаллы! Къая-джая,—деб къычырыргъа да кюреше эдим, тауушуму киши эшитмей эди, орамда бир сабийни да дыф этдирмеучю амма да къайда эсе да кёрюмеди...

Ингирде анам келирни аллы бла мени джесирликден чыгъардыла. Экиси да джалыныб, къолума да буу суратлары бла бир китабчыкъны тутдуруб, бетими джуууб ариу айтыб тебретиле.

— Аннягъа тил этмесенг, тамбла сени да элтирикбиз эшикге, этмезсе да? — деб «этмезсе да» деген сѣзню кѣзюме къараб экиси да бир аууаз бла айтдыла.

Тил этмегеним бла тас болгъан затны мен табыучуму биле эдиле, алай а бюгюн ол хадауус кѣк туйме табылмады да, меннге ышана болмаз эдиле. Анам келсе уа, мен сизни тил этгенигизни чыгъарырма дейме ичимден, тышымдан, аладан онглу болгъанча, джууаб табдырмайма.

Мариям:

«Ворошилов тебресе,
Бѣгек саны атда ойнай,
Джауларыбыз къачалла,
Ауузлары от чайнай», —

деб джырлаб, «Акъ-бозатчыкъны» окъуб да кюрешди, бирден эки болмадым.

— Къой бу къумурсханы несине джалынаса, майна Шахтин берген джау салыучуну сындыргъанын айтырбыз биз да, — деб Ахмат кеси Мариямдан аз джалынганча, аны дженгинден тутуб, мени къатымдан джаллатды.

— Къой джазыкъны, мен да тил этсе, тили джелкесинден чыгъыб, орам-орамда ташла, миялала кесе, итле ийискей айлан-ныкъды деб къоркъама, — деб Мариям мени къоркъутду.

— Сиз а, Ання ким сындыргъанды деб сорса, не айтырыкъсыз да? — дедим, хорланнганымы сезе. Ант этсек, Юсюб да, Рашит да ѳлмесин деучен эдик. Ала анамы аскерде кърнашлары эдиле. Джатсакъ-къобсакъ да ауузубузда ала. Анамы анасы уа:

«Кюн тийди,
Юсюбню алах суйдю,
Минг кюнню башы болсун,
Юсюбню тогъуз джашы болсун», —

деб юрете эди. Энди уа мен Юсюбню Рашитни да айтыб кьалай алдайым?

— Огъай анам урушурукъду ётюрюкге аланы айтсам, кесигиз алдагъыз, — дедим.

— Ёртенланы Юсюб, Чагъарланы Рашит де да Ёртенлары бла Чагъарланы ичингден айт, Юсюб бла Рашитни уа тышынгдан айт, — деб, Мариям кёлюю басды.

Ашхам къарангыда анам Зурумну да кьолундан тутуб келди. Юйге кирир кирмез:

— Ання Шахтин берген джау орунчукъну мен сындырмагъанма, — деб чабдым. Мариям бла Ахмат а баштёбенлерине къараб, анамы къатына джууукъ бармадыла.

— Ким сындыргъанды да? — деди анам.

— Бил, бир мазаллы джаз киштик, — дедим, тилим чала.

— Кертими айтаса?

— Ёртенланы Юсюб да Чагъарланы Рашит да ёлмесинле, — деб сирелдим. Анам ышарыб:

— Сизни огъесе, иймесегиз а, джаз киштикни юйге. — деди. Сора юсюю башымы да тюзетиб:

— Ненча кёзю бар эди джаз киштикни? — деб сорду. Мариям бла Ахмат бирден экишер бармакъларын кёргюздюле, мен да эрлей экини экиге кьошуб:

— Тёрт! — дедим.

Бары да кюлдюле, мен да кюлдюм.

Анам, ариу айтыб, бизни юсюнден чачыб, джумушун, башлады. Мариям бла Ахматны гёзенден джау бышлакъ алыб келигиз деб ийди. Мен да чабдым ызларындан. Мариям чыкгырдан бузлаб тургъан джауну къырыб-къырыб алады, мен а чыракъны Ахматны кьолундан алыб, джарытыб турама. Къарасам, кьабыргъада харгъа туюлюб чууакъ кюнню булутуча чыммакъ акъ мамукъ тагъылыб тура. «Булут бла мамукъну не башхасы барды. Мамукъ джанамыды экен?» деген соруу башыма келген

бла джана тургъан чыракъны элтиб аны тюбюнден тутханым тенг болду. Бир минутха гёзен дуу джанды, от кюлте тоб деб полгъа тюшдю. Мени тилим тартыныб не сёлешелмейме, не къа-чыб эшикге чыгъалмайма, къалгъанладан да джокъду хапарым.

Бир заманда Борис джетиб билегимден тутуб, эшикге чыгъарды. Мен аякъ тиреб да кюрешдим, алай а ол хорлады.

— Хы, энди меннге болур болду: шахтин берген джау орун-чукъну сындырыб джаз киштикни кёзлерине эки кёз къошханы-ма да, ётюрюк ант этгеним бла да къалмай, юйге от салыбмы къойдум? — деб башыма амал излеб тебретим.

Айхай, къарт анам да, бюгюннге къараб тургъанча Сары-Тюзге нек кете эди. Хусейлеге барыргъа да къоркъама. Къыс-хасы меннге джарамагъан бир кюн болду. Бу джол анам уруш-май къойса, экинчи ёмюрде хата этмез эдим деб антны басама.

Эртденбла чыммакъ акъ къарны юсюнде къабкъара кюйген мамукъланы тенглериме кёргюзюб махтандым.

Къарт анам Сары-Тюзден келсе, меннге къаб-къара бёрк этерикди, — деб да алдадым. Сабийле мени бир джигитге са-наб кёзлери къарайдыла. Къарыусузуракълары уа джалыныргъа да кюрешедиле, Годай келтириб тууар иегиледен этилген ко-нёкларын берди меннге, Хасан хойнухун, сыбыртхысын. Мен да кесими аладан онглу этиб, алыгъа унамайма айхай да, ол тукъум «джигитликни» менден башха ким эталлыкъ эди...

Джел-амма

Бачханы аягъында бизни уллу алма тереклерибиз бар эди. Аланы къачан орнатылгъанларын мен къой эсем, атам да билмейди. Ала къалай эсе да кёк бла джер-ни арасында келечилик этгенча, къалгъан тереклеге ушамай эдиле. Мин да кёрчю аланы башына! Ызынга тюшалсанг кё-

юрсе. Не да, майна, биз кесибиз орнатхан терекчикле, юслерин алмала басыб, шылабчыкъла, алма керек болса, аланы юсюне мининген къой эсенг, джатыб тургъанлай да алаллыкъса. Къалай алмайса, бутакълары, гурт тауукъча, джерге джайылыб турады сора. Уллу тереклени алмаларын а алай тынч тюдю алгъан. Юслерине минерге, бутакълары шатыкды деб, къарт анам къоймайды, кесим да, къызбай болмагъанлыгъыма, къоркъама. Алмала уа, сиз аланы бир кѳрге эдигиз, уллу орус алмала ичлери бал суудан толуб, накъутналмаз бюртюклуча урлукълары джылытырай... Къарт анам болмаса бир-бирде таткъны атыб да тюшюрючен эдим, алай а тоб деб джерге тюшселе, къабукълары бла сабдыгъайлары болмаса, джукълары къалмайды, аны юсюне да терекни бутакълары ууаладыта. Алай болурун кесим да суймей эдим, уллу тереклени алмаларын ашаргъа уа къуру да ким огъай дей эди. Бир кюн, киштик джѳрмеге къарагъанча, тюблеринден эки кѳзюмю аралтыб тургъанлайыма, къатыма Годай келиб:

— Билемисе, алмаланы таякъ атмагъанлай къалай тюшгенлерин? — деди.

— Къалай сен билемисе да сора? — деб кѳзюне битдим.

Джел-амма, джел-амма,
Балдан татлы бишген алма,
— Джел-амма, джел-амма.
Балдан татлы бишген алма!

дегенлейишге, джел келиб алмаланы юсюнге къуюб къояды, — деб Годай тюкюрюгюн джутду.

Алай а джел амма хатачы сабийлени айтханларын этмейди, — деб биягъы Годай бу уллу тереклени къатында онгсуз-лугъубузну кѳзюне кѳргюзюб, анга джетдириучюм да эсине тюшген болур эди, терен ахсынды.

Мен ол сагъатлай огъуна да билдим, джел-амма айтханымы къулагъына алмазлыгъын. Иги да алмайды биягъы мен киштигибизни къуйругъун басханма, бир къызчыкъны юсюне суу къуюб къачханма, дагъыда не хата этгенме? Хы, эм уллу хаталарымы бири уа-джангы къозлагъан ийнегибизни, Торгъайны, къозугъанма. Ол бузоучугъун джалай тургъанлайына, къатына джууугъурукъ барыб: «Торгъай, Торгъай, арба тогъай! — деб къачханлайыма, бузоуун да унутуб. мени ызымдан мыллыгын атды.

Хар кимден да мени джакълаучу къарт анам аллыма чыкъмаса уа, биле эдим Торгъай меннге не этеригин. Кесим да басханы сабына абыныб чѣмѣлтаякъ айланыб кетген эдим. Ма ол къадар хатам бола тургъанлайына, Джел-амма джел этдирген къой эсенг, дуняяны башын сууурурча джел болса да, тереклени къатына уф деген бир джелчикни да иерик тюлдю. Алма ашамай а къалай тургъун! Джууунургъа барсанг, джашчыкъла, къоюнларын джерк татыу этген кѣк алмаладан толтуруб, къаба да суугъа шууулдата турадыла, мен элтген кюн а, тѣгерегими алыб, аууз суулары келе, суугъа быргъагъан къой эсенг, ауузларына элтгенлери бла джуханлары тенг болады.

Ма сора бир кюн кѣб сагъыш этиб, мен бир аламат акъылгъа келиб тохтадым: узун чѣртлеуюк чыбыкъны учуна сабий арбачыкъны агъач джыгырыкчыкъны бегитиб, аны джыгырыкчыкъны тѣгерегине да чюйле уруб, чыбыкъны бир кыйырыпдан тутуб, алманы чюйлени арасына алыб чыбыкъны джанбашыракъ этиб бир джанына тартханлай, алма терекден терк айырылды. Джерге тюшюб. чачылыб, джюрегинги кыйынамайды, къолунг бла узалыб алгъанчады.

Мени бу ишим элде сабийлеге уллу хапар болуб, алаша терекден да къолу бла узалыб алма алгъан киши болмаз дегенча болду, сабийлеге биягъы мен махтаныр ючюн къалмадым, ол

кыш мамукъну кюйдюргеним зат муну къатында бош затла эдиле.

Бир кюн а Джамайланы къарт аналары келиб анама тарыкъды:

— Ах, билемисиз, джашчыкъ, сизники, шайтан таякъла этерге элни сабийин юретгенди да, терек юсюнде алма къалмады. Ичине кирмегенлей, бурууну тышындан узалыб, болгъаныбызны чёблеб кетгендиле...

— Ол, «сизни джашчыкъ» дегенлей огъуна билген эдим меннге бир зат айтырын, юйде да, бютеу хатаны менден кёре эдиле, энди уа—меннге болур болду, биягъы насыб таш меннге энтда болушмады, барыб аны къобаннга атмасам болмайды, — деб турдум. Анам Джамайланы къарт аналарыны аллына джылы гырджын бла джау сала: «Былай бир келчи», деб мени къатына чакъырды.

Къатыннга эрши къарай, кёзюмде огъум болса урур эдим дегенча, барыб тюз аллына сюелдим. Ала алкъын билмеген дагыда бир хатам бар эди: гитче эгешчигими агъач арбачыгъыны тёрт чархын бирге къоратханым, элде уа аллай ненча арба чархсыз къалгъан болур эди!

— Энди уа не хата этдинг, юйюнгде алмала джетмеймидиле?—деб анам сууукъ къарады. Мен Джамайлагъа барыб алма урламагъанымы уа биле эди, алай болса да, къуру да бизни терслеучю анам бу джол да мени терследи.

— Мен кишиден да урламайма алма, — деб ашай тургъан къатыннга эрши къарадым.

— Тюз айтады, бу болмагъанды ичлеринде, бу ол ёреаякъ таякъланы этерге юретгенди ансы,—деди къарт къатын.

— Хы, энди къутулдум,—деб кёзюм-башым ышаргъанлай, эшик ачылыб, къолунда ол мен топал этиб атхан арбачыкъны алыб, Мариям кирди.

— Ання, къарачы, биягъыны не этгенине! — деб анама

къарарны орнуна, кёзлерин джилтинлете, кыызарыб тургъан бетин мени таба бурду. Биле эдим, ол сагъатда мен аны кёлуна тюшсем. къартчыгъа джукъгъан тауукъдан онглу болмазымы, алай а былайда ол меннге тиерге кьоркъады: кереклигизни ауузугъуз бла айтыгъыз, джумдурукъ игиге кишини да юретелмейди, эришдирген этеди деб юретиучюсю эсине тюшген болур эди.

Анам арбачыкъгъа да, меннге да кёзюу къараб, джукъ айтмай кьойду. Иги сагъан бир ашхы ууатха эди мени деб турама, алай а анамы аллай адети джокъду. Кёзюне къараб, хата этгенинги биле тургъанлай, джукъ айтмай кьойса, къаллай бир уяласа. Сен деб бармагъы бла кёргюзтюб айтмагъанлыкъгъа, ол чыртда унутуб кьоймайды. Этген хатангы унутуб, джангы хатагъа джол излеб башлагъан заманында, кызыма айтама, келиним, эшит дегенлей, кимге эсе да айтханча, сен этгеннге ушагъан бир ишни сёгер, хатангдан кёлюнгу чыгъарыб, уялтыр, мен ёлге эдим да ол джолда ол затны этмеге эдим дерча боласа, алай дагъыда унутубму кьояса, огъесе юренибми этесе—хатагъа баргъан джолгъа дагъыда тюшесе. Билмейме хата хата болгъанын билсенг, этерик болмаз эдинг, иги, аламат этеме деб тургъанлайынга, арты хата болады да кетеди.

Къарт анам

Къарт анам бизни бла джашагъанлыкъгъа, кеси башха юйде турады. Печи, уллу юйю, гёзени. Эм алгъа уллу юйге киресе: ичинде ат ойнарча эркин къарачай юй, джер полу, уллу оджагъасы; кьууушлары, оджакъдан энишге узун къара сынджыргъа мазаллы багъыр къазан тагъылыб, оджагъада олтуруб, кычхач бла отну ышырыб туруучанды. Бу юйге анамы уллу юйю дейдиле. Кертиси да бир уллу зат

ды. Былай киргенлей, онг джанынга, гёзеннге эшик ачылады, аны ызы бла талай къаннга табха, баш табхасында бир къадаp бош шыша, бир бири ызындан тюкендеча тизилиб, тюр табхасында багыр сауутла, къазанла, къумгъанла, гёгенле, юнню узуну онг къабыргъасында джыйгъыч, джыйгъычны юсюне ариу джабыула тартылыбды, анда тёшекле, тюрю бла кюрюрле... Отджагъадан арлакъ барыб мийик къызыл агъач орундукъ, мийик къызыл стол шиндикле. Къабыргъада къаты кюрюню юсю бла тагъылгъан бир ариу сары къама. Къаманы, не кёзюм къарай эсе да чыртда къолума бермейди.

— Атагъызыкъыды, кишини къамасыды, — деб къарт атабызны хапарын айтыб тебрейди. Кетген ёмюрню ауурлукълары къарт анамы джюрегине къарт атабызны юсю бла талай ачы джара салгъандыла. Къуру да сюрюб айтычу бир хапары мени да эсимде къалыб кетгенди.

— Къабахан харибни атагъызгъа берирге сёз тауусуб тура эдиле. Ораза ачылгъанны экинчи байрым кюрюне элтебиз дедиле да келдиле. Суу-сурат кирик, Къабахан къыйыны, ол сагъатлай, аурумагъанлай, ёлдю да къалды. Хаджи хариб, ырысды деди да мени берди да ийди. Мен къуругъаннга уа къуру онюч джыл толгъан эди. Той джокъ, оюн джокъ хаталы киштикни алыб келгенча, алдыла да келдиле. Гюнахлары къурусун, хариб, атабыз бла анабыз, мени кеслерине къыз этиб турдула. Алай бла оналты джылымда атагъыз бла неях этдиле. Бир джолда уа атагъыз Тау-Артына кетиб къайтханында, чабыб келдим да, ма былайда атабыз, ма былайда анабыз, былайда атагъыз олтуруб ушакъ эте тура эдиле. Орундукъ къулакъда бир джылтырауукъ зат. Къарасам, алтын бычакъ.

— Меннге уа не келтирдинг? — деб къатына баргъанымда, эрни къараб:

— Да сора не келтирлик эдим да? — деди. Джюрегим кюрдю-бишиди, сизге аны къайдан айтыб ангылатайым. Барыб

орундукъ къулагъындан алтын бычагъын алыб, сол къолум бла тутуб, онг аягъым бла, уралгъанымы уруб, бюгюб юсюне атыб, чыгъыб кетдим.

Атабыз:

— Тоба, тоба, мынга джукъ айта турмагъыз, — деб башын булгъаб, отджагъадан туруб кетди. Ол кюнден башлаб, атагъызыны къаны бузулду. Омакъ адам эди, атха миниб, кесин тюзетиб, сыйын кѣлтюрюб турургъа излеген адам эди. Мен тели уа алыб аны бычагъын сындырыб атдым. Андан эсе бутуму сындыргъа эдим. Ма бир кюн, юйюгюзге да бир бар, эрикгенинг кетер деди да, ёмюрде этмегенин этиб, мени Къарачайгъа ашырды. Талай джылны кѣрмей тургъан адамларымы ичинде, къалай эсе да, тансыгъымы алгъандан ары къалалмадым. Джюрегим ызыма тартды, кюйдюм-бишдим. Салдым да келдим ызыма. Келсенг аллайгъа кел, атагъыз къатын келтириб, арбазда тойоюн. Ыйлыкъдым, джерге кирлик болдум, хабджюклерими Сюйдюмханлагъа ташытдым, кетеме деб, къычырыкъ этиб айланама. Мени къайгъылы болуб бир кел деген киши джокъ.

Бир эртденбла адамла джыйылгъаннга арбазгъа чыкгъанымда, ышара-ышара, отоудан чыгъыб келе эди, къыб-къызыл уууртлары, балбетли мыйыкълары, алтын-кюмюш ийис эте, мѣлек киби, ариу зат эди, хариб. Мен тели, мен жарыллыкъ, мен бузулдукъ, тута билмедим, юсюме къатын алдырдым. Энтда кетеме деб айланама, быллай адамны къоюб кетген тиширыуну башында акъылы болурму дедим да, хабчюгюмю юйюме ташыдым. Мени насыбыма Апуаджан кѣб джашамады бир сабий тады да ёлдю. Сора атагъыз:

— Хаджи-къызы, кеч мени, джюрегинги къыйнагъанем—деб жарашыб къалды.

Къарт анама джюз бла онтѣрт джыл болгъан эди. Бизге айтырын айтмазын да айта эди. Къарт атабызны юсюнден сѣлешиб

тебресе уа, биз сабийлери болгъаныбызны унутуб, эски джарасын ашландыра, джугъун джашырмай эди...

Тири, узун ариу адам эди къарт анам къабкъара къашлары, ариу ала кѣзлери. кѣз тѣгереклери да кѣксюлдюм болуб, кирсиз омакъ кийинирге бек сюе эди. Башындан аягына дери не мор, не да къараууз кѣк киюучен эди.

Омакъ кийиниб, чыммакъ акъ будай ундан гоккала салыб джумушакъ гырджын да этиб, шекершай бла (ол сагъатда ол бир татлы кѣрюне эди) ашатыб, тийрени сабийлерин да бизге къошуб (адамгъа джукъ ашатхандан сюйгени уа джокъ эди) кѣпюр къулагына элтиб, сокъур Мыкалай дей эди, бир кишиге къылкъобуз сокътуруб, кѣзюбюзню ачыб келиучен эди. Арыса уа, атама къара къанны къуюб: «Къара киши, сени амалтын джаш башымы къарт этиб»,—деб уруша эди. Алай а олсагъатлай усу ачылыб:

...«Мен къурурукъ, джангыз баламы кесине урушама, ырхыз арты эди, энтда айнымайды, — деб биягъы бизни элтиб гѣзенде бир мазаллы акъны юсюне сары чабхан хуртда тѣгерек ташны бармакълары бла ыйнакълаб:

— Бу насыб ташды, ба этигиз, — деб кѣзюу-кѣзюу сууукъ ташны ба этдире эди. Биз да кертда деб ташны букъусун джалаб кюреше эдик, гѣзенден чыкъсакъ, кертда насыблылабыз деб, насыб не болгъанын да ангыламагъанлыгъыбызгъа, аякъ тюбюнде чѣб сынмай эди. Атасы, къайын атасы да хаджиле болгъанлыкъгъа, сейир тюлмю эди, къарт анам къуран окъуй билмей эди, намаз а чыртда этерге унамай эди. Ораза нек тутмайса деб хоншу къарт къатынла гурушха этселе:

— Эшекни ауузун байлагъанча, намаз этмейме сора, не ораза хапарны айтасыз?— деб къош эди. Гюнахы болгъан тешсин манглайын намазлыкъда, кюн иссиде суу кисей кебгинчи биреуге джюрегимде харамлыкъ тутмагъанма, — деб да къоша эди.

Джюрек кесиникин излесе

Хасан, кёзлерин ачыб, юсюне ёре туруб тургъан акъ халатлы кызыны кёргюнчю, ауур джаралы болуб, госпиталгъа тышгенинден хапары джокъ эди.

— Эгечим, мен къайдама? — деб, джаякъ сюеги ачыб, ауузун ачдырмай, бир бирине кысылыб тургъан джаякъларын кючден кымылдата, хырхаракъ ауаз бла сорду.

— Госпитальдасыз, джолдаш лейтенант, къоркъмагъыз, хаталы затыгъыз джокъду. — Акъ халатлы кызы сол кюлу бла Хасанны манглайын сылаб:

— Суу ичерми эдигиз? — деб соргъанында, Хасан «хо» дегенин кирпиклери бла билдирди.

Суу ичгенден сора, ёрге кёлтюрюлюрге дыгалас этди, алай а омрауларыны ичи бла темир таякъ салынганча болуб чыртда кымылдаялмады.

«Энди былай болуб, мен дерт джетдиралмаймы кыаллыкъ-ма?» — деб кеси кесине сёлеше, ауур башын джастыкыгъа салды.

— Джолдаш лейтенант, сизге кымылдаргъа болмайды, алай этиб тынчлыгыгъызыны бузмагъыз, — деб быягъы кызы Хасанны кёзюне джумушакъ къарады. Ол алай айтхынчы джукъусураб тургъанча, энди уа уяныб, бютеу санлары бирден джызылдаб, сол кюлу бла джан сюегинде да ёмюрге сезмеген бир заты болгъанын эследи.

Тенглеринден айырылыб келиб былайгъа тышгени джюрегин аз этиб, энди саны ачыгъанын да унутуб, ауузундан сёз чыгъармагъанлай, Сашасы бла сёлешиб башлады:

— Саша, ёлеме, деб къоркъмайма, ол зат мени джюрегимде чыртда орун табмайды. Ма былай тёнгек болуб, муратыма дже-талмай кыалама деб къоркъама, — деб тишлерин кысаргъа

умут этгенинде, топлукъ болуб тургъан ауузуну ичи джити джюлгюч бла сылынганча болуб, кёзлерине джыламукъ урду. Кеси кесине айыб эте, мылы кёзлерин да, хоншуларына эслетмей, онг кьолу бла сюрте, къая башында юйлерин эсине тюшюрюб, оджагъада анасы арауундан гырджынланы къатдырыб, аланы отха кёмюб бишире тургъаны. шахарда ишлеген заманда, юйге келалмай къалгъан кюню болса да, анасы айран алыб келиб «Сиз ичмесегиз, бу мени тамагъымдан ётерге унамайды, — деучюсю кёзюне кёрюнюб ышарды.

Атамкёрсе уа: «Уй, хомух, тиширыгуча, алай къалай этесе?» — дерик болур эди деб Хасан кеси кесине кёл эте тургъанлай, джаралыланы бири:

— Былайда письмо джазаллыкъ адам бармыды? — деб сорду.

— Къайсыды ол, мен ёрге къобалама, онг кьолум джокъду ансы, Гитлер капут деб сол кьолум бла да иги джазама, — дей бир бурма чач джаш адамчыкъ ёрге къобду.

— Сеннге ненча джыл болгъанды? — деб сорду биягъы джаралы ёрге къобхан джашха.

— Джазгъа онтогъузну тауусуб, джыйырмагъа кирликме, — деди ол да.

— А-а, сен джашса, юйдегиленген зат этген болмаз эдинг, насыбынга, — деб сен нени ангыларыкъса дегенча, созуб айтды.

— Мен юйдегиленгенли алты джыл бола эди, къызчыгъыбыз да барды, алай а, не эсе да бир джылыусуз джашай эдик. Айырылыб да болмай, бирге джашаб татыу да кёрмей тургъанлайыкъгъа, къазауат башланды да, ма сеннге, небизни да билмейбиз энди уа, неге керекме мен анга, сау санларымы суймегеннге джангыз бутум бла не деб барлыкъма? Сабий бла анама къайгъырама ансы..., — деб кёлуне келгенни айтыб да къоялмай, ызына олтурду.

— Сен тюз тюлсе, ай, джангыласа, — джаш, — деди палатадан биреулен. Къазауат тиширыуланы да кёб затларын тю-

зетгенди. Бойнуму кесдиреме, бююп сен джангыз бутунг бла къой. зугул гардош киби, къуру тѣнгеинги алыб барсанг да, ол сени ёмюрде джанынгы къыйнамаз. Эсирик заманыгъызда бири биринги ангылаялмай, не этерге билмей тургъансыз, энди уа адамны багъасы белгили болгъанды. Письмо да джаз, болу-мунгу да айт, саулугъунгу билсе, анга бусагъатда неден да ол багъалыды, — деб джаралыланы джюреклерин къозгъады.

— Тюз айтаса, джолдаш. Къыйынлыкъда тиширгула да тюрленгендиле. Биз а алагъа алгъынча къараб турабыз, — деди адам ортасы болгъан бир мыйыкълы, джаралы. — Мен джаш заманымда къарт анам къуру да келинлерине, джашларына айтыучу бир хапар эсима тюшгенлей турады. Тынгласагъыз, мен аны сизге да бир айтайым: «Бир кишини юч къызы болгъанды. Ючюсю да юлениб джашаб тургъандыла. Гитче къызы элде айтылыб тургъан бир джигит къазауатчыгъа баргъанды, ортанчысы къошунла этиучюге, уллусу да эл тууарчыгъа. Гитче къызы эри бла хаман урушуб тургъанды. Менден ариу бу элде киши джюкъду деб къыз, менден джигит джюкъду деб джаш. Аталары, къызыны атасы, аны талай кере эшите тургъанды.

Билеме, айта тургъаным таурухду, алай а къаллай терен магъанасы барды. Бир кюн киши къызын кюеюн да чакъырыб:

— Джаш, сен ма ол сыртны артына аууб кел, сен а уллу эгечинге бар бююп. — дегенди.

Къыз эгечине баргъанында, ол аны аллына чыгъыб юйге чакъырмагъанды. Гитче эгеч ызына къайтыб кетгенди. Экинчи кюн да, ий, бу манга былай нек этеди деб, келсе, эгечи аллына чыгъыб, юйюне элтиб, ашатыб, ичириб бошагъандан сора, соргъанды:

— Хы, тюнене уа алынга чыгъалмагъанма. Эrimi кийимлерин джамай тура эдим да, башха затха булджусам, тындырмай къалыргъа боллукъ эдим, — дегенди эгечи.

— Хы, — деб къонакъ тѣрт джанына къарагъанында, эшик

артында сабына да джибек байланыб бир уллу таякъ сюелиб тура. — Бу а не затды? — деб соргъанды эгечине.

— Ол а, сюрюуде таягъы сыныб келсе, эртденбла ашыкъ-гъаны бла юренмеген таягъын алама деб кълун ачитмасын деб чырмагъанма дегенди.

Кълонакъ кълыз ошлайыб:

— «Кълемисе, ол сюрюучюге кълаллай бир сый бериб джашайды. Ол да муну алай ариу кълре болур, — деб сагъышланганды.

Ол заманда кишини гитче кюеую да сыртны артына аууб бара, бир гитче джылан балачыкълны аллы бла кълчыб баргъланын эслеб, ёлтюрейим деб чабханды. Сермегени сайын джылан уллудан уллу болуб, эм артында ёлтюрген кълй эсенг, башын алыб кълден кълчханды. Келиб кълйын атасына былай-былай деб айтханында, ол анга:

— Ызынга кълйт да, ол джыланчыкъл чыкълса, ариу айтыб бир кълрчу, — дегенди.

Джаш кълйын атасы айтханча этгенинде, джыланчыкъл ханса тас болуб, кълзюнден ташайыб кетгенди.

— Асто, неди бу? — деб сейирсиниб, келиб кишиге соргъланды, ол анга джууабха:

— Балам, ол тиширыу джюрек эди. Не кълдар ариу айтсанг, ол кълдар дженгил эрийди, джумушайды, — деб кюеуюн кълзын да тюшондюргенди.

— Кълемисиз, алагъл джарашхан да къл зат барды, — деб мыйыкъллы киши сълзюн бошады.

— Керти айтаса, — деб кълшулдула бир-эки джаралы дагълыда. Эндиге дери джаралылыны сълзлерине тынгылаб тургълан бир саубитген киши:

— Генрих Гейнеге сюймеклик деб неге айтадыла деб соргъланларында, ол алагъл джууабха: «Сюймеклик-джюрекде тиш аурууду» дегенди, — деди. Мен таулума, Кълрачайдан. Бизде

уа, къаракъашны джамчыгъа чулгъаб секириб кетсенг насыбынг, алай болмаса уа, ол ызындан сени кѣб айландырады. Джигит эсенг, бир учхара джеринги кѣргюзтчю къызлагъа — къатынсыз къалырынг хакъды.

Таулу тиширыула хомух эркишини адамгъа санамайдыла, джигитни уа, не айтаса, сѣе биледиле, — деб къалын къара къашларын кѣлтюрюб, тенглерин ауузупа къаратыб, хапар айтыб башлады. — Бир тенгим бир тул къатынчыкъны сѣе эди, Джарыкъ деб. Ол тенгим Джарыкъны сюнгенин менден сора киниге айтмай эди. Мени уа келечи этиб, джаныма джашау бермей, той болгъаны сайын, бизде тойда къобузпу тиширыула согъадыла, аны ашыргъанлагъа къошулуб, мени да биргесине тартыб тебреди джаш.

Ары-бери затчыкъла, саугъачыкъла алыб, менден ие турду. Бир кюн эки чилле чындайны да дагъыда нелени эсе да алыб, Джарыкъгъа элт деб бууду. Къыз а сора, тарт да кес, ур да джыкъ, къатына да къоймады. Кимден болгъанын айтсаг, алырма, тенгим, къарнашым эсе, алайсыз а, мен садакъа джыаргъа деб сокъмайма къобузну, иги джаш, къобузуз мен джашаяллыкъ тюлме, сокъмай тургъандан эсе, ашамай турургъа базама деб, къыз, мени огъары аякъгъа миндириб, сермеб къобузун алыб, согъуб башлады. Бармакълары тиекледѣ тепсей, къашларын бир аз тюерек этиб, тири кѣзлерин сагъышлы халда бир джерге къаратыб, былай джюрегинги джауун ашарча сокъду. Ант этеме, алайды къаллай бир олтургъанымы билмейме, къобуз тохтагъанында, къызны кѣзлери кибиб эки улуу джыламугъу топтуп деб этегине тюшгенин эслеб, алайдан ѳрге туруб кеталмадым. Джарыкъ, дедим, бу затчыкъланы сеннге садакъады деб алыб келмегенме, ссни кѣрмей чыдаалмасам, бу сылтауум болды, ма деб узатдым. Алмады, экинчи тойгъа баргъанымда (анда уа кече сайын тепсерге бир чурум чыгъыб бара эди), кѣзюме джумушакъ къараб ышара, мен да энди тенгими унутуб, кесим

къайгылы болдум, джаш а билмейди, аны ючюн айланама де турады. Элде Мурат Джарыкъны сюеди деб уллу хапар джайылды, тенгим да: «Эшитемисе, мени амалтын сеннге неле айтыб айланадыла?» — деб кюле эди, мен а биле эдим, тютюн от болгъан джерден чыкъгъанын. Алай бла кызыны кесиме айландырдым. Бир кере уа талай заманны селешиб, бир бири ичибизни билдик. Джарыкъны сабийчиги бар эди, юч джыл болгъан кызычыгы, аны мен да биле эдим. Ол меннге былай айтды:

— Мурат, айыб этме, мени сабийим барды, халимде аманым игим да болур, бирча аман, не да иги болгъан адам джокъду. Аны айтханым, мен да ичинде джаны болгъан бир инсанма, аз джашагъанлыгыма, эркишини юсю бла кѣб затны сынагъанма да, энди сютден ауuzu кюйген сууну уф деб ичер дегенлей болуб турама. Айыб этме, мен сеннге хо десем, сабийчикни сен кесингикича кѣрюрсе деб, ол ышан бла айтырыкъма. Сен анга аталыкъ эталмасанг, мен санга адамлыкъ эталмам. Бир бирибизге эрши кѣрюнюрбюз, къарагъан адам биягы джашаялмады, ол ким бла джашарыкъ эди дерле меннге да, — деб, ариу селешди. Ариулугъундан да озуб акъыллылыгын да билдим ол тиширыуну. Юйде уа джууукъларыбыз къулакъларымы ашайдыла, бир кюн келгенимде, анамы эгечи:

— Мурат, сеннге кѣкден мѣлек тюшерикди деб тургъанлайыкъгъа, ана гардошча, ол хыйны гютдюню алыб келсенг, саулап ѳлтюрлюксе атаңгы анангы да, — деди.

— Бизге, секириб туруб, сермеб тутхан керекди, токълу джабхакъча, аны уа, ыйлыкъмай, ызындан тамышмагъан тана-сы бла, къалай алыб келлик эдинг? — деб къадалды уллу эгечим да. Сагъыш этдим. Юйдегилениу, бирге джашау, тойда къобузуна тынгылагъандан башхаракъ болур, бу адамла да бираз билиб айта болурла дедим. Бар сора башым джюрегиме оноу этиб тебреди, айхай, баш тѣре болса, джюрек джарашмай къалмайды.

Джарыкыгъа барыб:

— Айыб этме, эгечим, мен сеннге тенглик эталлыкъ болмам деб айтдым, алай а, айтсам айт, суууялмадым.

Арта келтирдиле бир кызыны. Бир бирде кыарасам, бу манга кыалай келгенди дей эдим, бир бирде кыарасам а, мен муну бла кыалай джашайма деб кеси кесиме айыб эте эдим.

Не суутмай, не джылытмай джашаб, ма аскерге кетгинчине турдум. Бир бирледе, унутуб Джарыкъ деб ийсем, кёзюме мыдах кыарай эди, джукъ айтыб а чырта джаныма тиймей талай заманны турдукъ, — деб терен солуб, бир кесекни тынгылаб тохтады.

— Айт, айт, — дедиле джаралыла.

— Айтыб не айтырыкъса. Энди мен юйде тиширыууму унутханча болгъанма, Джарыкыны уа джюрегим чыртла тышына аталмайды, ызыма сау-эсен кыайытсам, аны аллыкъма деб турама, — деб кюдюрдю. Юйдеги уа мени сакълаб турлукъду. Ол джаны бла тиширыула бизден онглудула, тазадыла...

— Да ол сени суймесе уа? — деб сорду онг кюлу болмагъан джаш адам.

— Сени суйген бла джашагъанынгмы игиди, огъесе суйгенинг бламы? — деб кюшду дагъыда, кюлсуз джашчыкъ.

— Мени акъылым бла, — деди сары мыйыкылы сибиряк, — мен суйюб мени суймеген бла джашагъандан эсе, кесим кыалай-алай болсам да, мени суйген бла джашарыкъ эдим.

— Тюз айтаса, — деб шагъатлыкъ этди бу сёзю кюзгъагъан джаш да.

Хасан былай деб сёзге кюшулмагъанлыкыгъа, бир айтханларын ычхындырмайды. Кызауатны аллында Саша бла Хасанга джашчыкъ туууб, джангы квартирге чыкыгъан эдиле: Анча джылыны бир бирлерин суйюб тургъан джаш адамла, юйленгенлеринде, бир бирлеринден уяла, талай заманны бир бири бетле-

рине къараялмай айлана эдиле, тансыкъларын алгъынчыларына бу худжу къазауат чыгъыб, аланы бир бирлеринден узакъ заманнга айырды.

Хасан аскерге кетгенли Саша элде турады, къайынлары бла. Биринчи кере джаралы болуб къайтханында үа иши шахарда болгъанлыкъгъа, джашчыгъы элде эди... Бююн ол заманында тюшюрдю джаш эсине. Коридорларына чыгъыб, джим-джим джылтыраб тургъан къара чурукъларын щётка бла андан да бек джылтырата:

«Дан приказ ему на запад,
Ей в другую сторону,
Уходили комсомольцы
На гражданскую войну», —

деген джырыны ичинден мурулдай, къолунда щёткасын да анга кёре къымылдата, тургъанлай, Соня, Хасанны атасыны гитче къарнашыны къатыны, басхычладан чабыб ёрлеб:

— Хасан, джанынга болайым, юйдемисе, Къаракъыз Рамазан сеннге повестка джаза тургъанын кёзюм бла кёрдюм дегенди да, ишими кююб, сеннге чабыб келеме, — деб сол къолун да джюрегине салыб, терен солуй, Хасандан джууаб сакълай къараб тохтады.

Хасан аллына атлаб, Соняны къучакълай:

— Къайгъырма, Соня, Рамазанны повесткасы мени атым бла джазылгъанлыкъгъа, ол меники тюлдю, къоржъма, меники келген джеримден келликди, — деб Соняны кёлюн басды.

Ала алай сёлеше тургъанлай, Хасанны анасы, къатангы къарт тиширычукъ, онг къулагъын джаулугъундан тышына чыгъарыб:

— Не сёлешесиз, джашладан джукъ эшитген болурмусуз? — деб къайгъылы халда сёлешгенлени къатларына келиб, экисине да кёзюу-кёзюу къарады. Соняны кёзюне Хамитни кийимлери

кёрюндюле. Хамит тамада лейтенант эди, кийимле уа солдат кийимле болуб келген эдиле, бёркю да джокъ.

— Бёркю кайдады,—деб соргъанында, алай кирген солдатла бир бирлерине къараб:

— Башындан джаралы болгъан болур эди, — деб бир бирлерине къарагъанлары зат да эсине тюздюле. Хамитни Ленинград областны, Старорус районунда, Киев деген элден онюч километр арлакъ барыб басдыргъанында, Соня кеси кёзю бла кёргенча, келиб кёз аллына сюелиб тохтадыла.

«Сизни джашыгъыз... Хамит Ата джуртубуз ючюн кюрешде джигитлик этиб ёлдю. Аны аты саула бла биргелей ёмюрлюкге полкнун тизгинлеринде турлукъду. Аман этмегиз. Аллай джигитни ёсдюрген анагъа полкнун аты бла бюсюреу этебиз» — деб джазылгъанын да Соня эсинде тута эди.

— Къой, акъыз, келин, эки адамны сёлешгенлерин кёрсенг, ырысламай, алай этесе да тебрейсе, — деб джюреги къайгъыра, къайгъылы ананы кёзюне къарагъанында, ол анга «айт да къой, сен джашыргъанлыкъгъа, мени джюрегим билиб турады, къайсы болгъанын айт ансы» дегенча кёрюндю.

— Да не этейим, тёртюсю бирге отнун ичинде, къайгъырмай къалай джашайым, — деб артыракъгъа турду.

Хасан джукъ айтмады.

— Суу ургъанча, мындан а бир джукъ эшитсенг а. Кетеди, келеди, кетсе, джокъ, келсе да газетлеге битеди да турады,— деб кёлкълды бола къошду.

— Къоркъма, анам, къазауат бошалгъанлай, тёрт джашынг да менден алгъа келиб, бешигиз да мени сакълаб, биягъы сен меннге уруша турурса, — деб ышарыргъа кюрешди.

— Ах, къайдам, — деб саз бетине джылыу ура, къарт къатын юйге кириб кетди. Хамитни ёлгенин билдирген къагъыт келгенли талай кюн бола эди. Андан бери не хапар джокъ, не письмо джокъ, ана уа къайгъы этмей не этерик эди. Арт письмосу

Ленинградтан келген эди. Ичинде да тегереги кыайын чапракча болган, ышарыб турган бир суратчыгы бла.

Джарлы ана аны кыйнуна салганлай айлана эди. Бир бир-леде уа тас этиб кыоярма да деб кыоркча, кыолу бла кыюреги-не тийиб, сурат орнунда болганын эслесе, кылюн басыб отджагчага олтуруб, таш салыб башлай эди. Эм алча хурджу-нуна тыйюмчекчик этиб салыб айланган бирча кыудоручук-ланы чыгарыб, ююшер кере таш салыб, андан сора элекге мизни чанчыб, полча квадрат халда эки джанына топрак-чыкча, эки джанына да туз бла гырджын бурхучукча салыб, башбармаклары бла мизни эки джанындан тутуб эм алча гит-че джашын, Хамитни, атын айтыб: — «Хамит сау эсе, туз бла гырджынга бар, элек, элек джанынга кыурман болайым, Хамит сау эсе, туз бла гырджынга бар», — деб кирпич кыакмай, башын энишге тутуб, элек бла да хар джашына ююшер кере таш салыб, юсюнден бир ауур затны кыоратханча туруб кете эди.

Элек да аны джзыксынынганча, чыртда топрак таба бар-май эди, туз бла гырджынга болмаса.

Темирчи

Элибизде Ожайны танымаган киши джогду. Кыю-сюне аны атын да айтмайдыла, темирчи деб кыоядыла. Ол бизни туура хоншубузду, узун кыара киши, бир бирин тюр-туб турган кыалын кыара кыашлары, узун джукча джакы-лары, ташны кысса, кыан чыгарырлай кыюлю сингир-ли кыоллары, юсюнде джукча кыумачдан этилген салкын кы-леги, кыюрегинден башлаб тобукларына дери узун тери хота-сы. Дженгил, алай а бир да бир халал адамды. Кыатыны уа

анга ушамайды, бир бурху адамчыкъ, сѣлешиб башласа, уллу к̄ычырыб иерме да деб к̄оркьгъндан, ауузун к̄ол аязы бла джабханлай сѣлешеди. К̄ѣбюсюне джай терек салкында к̄ыш да кесине ушаш гитче к̄ууушчукъгъа к̄ысылыб, урчукъ ийиргенлей турады. Бу адамны мен ъмюрде ачыуланыб, не кѣлквалды болуб кѣрмегенме. Ариу к̄ара кѣзлери арыкъ бетине нюр себиб адамны тюрсюнюне ышарыб к̄арай, кеси кесинден к̄орк̄а, кесин к̄алгъанладан кем эте турады. Тиширыула бютеу бары да Дадашча басымлыла, сабырла болсала, к̄алай иги болукъ эди деб кѣб эркишини кѣлюне келе болур. Мен да алайды деб турама, артыкъсыз да Дадашны к̄атына келсем. Бир бирледе садларына алыб барыб, бу Сейит-Алийни тереги, бу Солтанны, бу Иссаны деб хар сабийни бирер терегин кѣргюзюб, биреринден бирер кѣгет ашамасанг к̄оймайды, артыкъсыз да аскердегилени тереклеринден. Кесине уа бир уллу к̄арт терекни атагъанды, сабий джумдурукъ тенгли алмалары бла. Ол терекни уа мен темирчиге ушатама, узун, к̄ара шилли кѣрюнеди кѣзюме. Садларында болмагъан кѣгет джокъду дерчады. Гургум, дугъум, наныкъ кѣкенле, тахтала, тѣббелери кѣкге тирелиб тургъан к̄арт кертме, ариу ийисли к̄ызыл орус алмала, алаша шапдал терекле, к̄ара бал эрикле, кюннге эришгенча саб-сары сары эрикле. Тереклени тюрлерине чага этилиб, мылы топракъ к̄арала, тахталада гин, гѣлендир, шибижи, сохан. К̄ач-к̄ачла дарий джаякъларын кюннге буруб, тереклени тюрлеринден кука к̄арайдыла, хунаны джаны бла к̄ызыл бла сары бир бири юсюне чабхан, башчыкълары пес бѣркчюкчеча бир ариу ийис этген гоккала, чыпчыкъкѣзле, чилле чачакълы джаулукъну сѣдегейине тутханча, башчыкъларын бир джанларына бюгюб тургъан бишген балий бетли бир назик гоккала...

Дагъыда не дейим, кѣзюмеми кѣрюнеди, огъесе кертиси да алаймыды, былайда болмагъан ариу зат джокъду дерчады, андан сора да, садны гитче эшикчигинден былай киргенлейишге,

бурнунга бир тукъум бир ариу ийис урады, духла сатылгъан тюкеннге киргенча боласа. Ичине кирген къой, орам бла озуб тебресенг да бодаса алай. Былайы бла садха къарамай озгъан сабий кърмезсе, алай а чыртда хата этмейдиле. Аны чурумун бюгюн да билалмай барама: темирчиден къоркъубму огъесе ариу кърюбмю тиймей эдиле...

Ожайны юсюнде дагъыда мен сейирсиннген бир заты бар эди... Садха барса, чага этсе, урлукъ салса да, энишге ийилиб, бети бютеу бирден жарыб, ана баласын ийнакълагъанча, къош ууучу бла бир мылы топракъны алыб, не эсе да бир затланы шыбырдаб башлар.

Кишиге сорургъа да болалмай, биргесине сенден кѳб киши айланмайды, кърмеймисе ким бла сѳлешгенин деселе не дерме деб, талай заманны джууб излеб айландым, алай а Ожайны кесине соргъунчу тынчлыкъ табмадым...

Бир джолда уа биягъы мен темирчи бла садда терекчикле орнатыргъа бардым. Алай барыб чунгурчукъла къазгъанлайыкъгъа, темирчи уллу къызыл къоллары бла топракъны алыб, къуру да этиучюсуча, шыбырдаб башлады. Сора мен да, кеси кеси-ме кѳл эте, темирчини кѳзюне джити къараб:

— Ожай, темирчи, сен хаман энишге ийилиб, топракъгъа не деб шыбырдайса, ол сѳлеше билемиди да? — деб сордум.

Темирчи ышарыб, къолунда топрагъын джерге атыб:

— Джер бла сѳлешеме, кенгеш этеме, джашым, ол да, адамча, ариуну сюе биледи, ийнакъласанг, бакъсанг, айтханынгы этеди. Дуняны башында джерден бай, джерден халал джукъ джокъду, алай а андан ала билмесенг, ол учу къыйыры болмагъан байлыгъынгдан ууучунг бла бир зат да берлик тюдю. Аны киритини ачхычы къарай билиудю, адамгъа къарагъанча, сабийни ѳсдюргенча, къарай билиу, — деб сынаб къарагъанча кѳзюме джити къарады...

Къобан ёзенни басыб тургъан сют бетли тубан, кюн тийгенлей, ёзенни ёрге джайыла келиб, суурулуб, тас болуб кетеди. Эртден бла эртде турсанг, Ожайны гюрбеджисинден чёгюч таууш чыкъгъанын эшитесе, элни ичинде андан тора киши джокъду дерчады, аны къой эсенг, сабий да аз кёрюнеди. Энди алгъынча ныгъышха чыкъгъанын да къойгъанды, ол огъай эсенг, бизни бла да аз сёлешеди. Аны башын бир уллу сагъыш басыб тургъанын темир ишлеген заманында да таныйса. Биз джашлыкъдан ангылай болмаз эдик аны не сагъыш этгенин ансы. кърал къазаут эте. бычакъны ауузунда тёрт джаны. «Немецле Ростовну алдыла. Кавказгъа джуукълашыб, Къобаннга джетиб келеди» деб эшитсе, темирчи тишлерин кысыб, джашларындан кёлкъаллы болгъанча да эте эди:

— Ий, аман хомухла, былай аланы ызларына ыхдырыб некиймейдиле, шо, алача болуб къазаутха бир кирир эди, — деб къазаутда ат ойнатыб кёргюзе эди кёзюне. Хорлам ючюн ол не кече, не кюн этмей ишлеб туругъа база эди, алай а джашла къуру бизни элибизден кетген джашла огъуна, къаушатыргъа керекдиле ол сары киштиклени деб, джумдурукъларын къаты кыса эди. Ол да алай эте тургъанлай, немецле Микоян-Шахарны алдыла деб кыйын хапар чыкъды. Шахардан къачалгъан къачыб, кими элге, кими да башха джерлеге кетдиле. Темирчиге бу хапар бек ауур тийди. Асыры кыйналгъанлан барыб гюрбеджисин джабыб кыйду. Кюн иссиде, сууукъсурагъан аламча, юсюне дженгсиз тончукъну къаблаб, бети къралдым кёксюл болуб, ёмюрю ишлеб юреннген алам талай заманны кёлун кыйры салыргъа билмей айланды. Кёллары эригиб, джюреги талпыб не этейим, къалай джашайым деб тургъанлай, бир кюн эки немец офицер келиб, атларына нал ур деб темирчини гюрбеджисине алыб бардыла. Ишлемейди, ураллыкъ тюлме деб,

джюреги бла гюрбеджисин тансыжълай тургъанлай, тушманына хатер этерге унамады. Немецле кеслерича нелени эсе да айтыб, башларын булгъай, эшикге чыгъыб, гюрбеджини темир къадауун салдыла. «Ха-ха-ха» деб джаныуар таууш эте кюлюб, гюрбеджини эки джанындан эки зажигалканы тутуб, башындан кюн, ичинден от кызыдырыб тургъан дыранла чыр-чыр-чыр деб дуу джандыла, от, ач джаныуарча, межамны джутуб башлады, бир кесек заманны ичинде гюрбеджини башы заф деб ичине тюшюб, от къатыш тютюн, суу чайпалгъанча, тёрт джанына чачылды. Темирчини от джууургъан басды болур деб, отну къатына келирге къоркъуб тургъан тиширыула, кычырыкъ эте, алларына юрюдюле. Эки мурдар а атларына миниб, биягъынлай кюле, орамны энишге джортуб кетдиле. Къатынла кюе тургъан гюрбеджини эшигин ачыб, джукъ кёрмегенлеринде, тютюн кирген кёзлерин джыламукъ басыб, не этерге да билмей, Дадашха къарадыла. Ол къарыусуз адамчыкъ, бети акъ учхун болуб, кёзлери мутхузлана, кёлюне чабыб акъыртын бир джанына ауа башлагъанлай, тиширыулары бири къолтукъларындан тутду. Ала Дадаш къайгъылы болуб тургъанлай, тютюнлей тургъан гюрбеджини къая къабыргъасындан, уллу къанга ташны бир джанына этиб ышара-ышара, темирчи чыгъыб келди.

— Сиз мени сарынымы этерге асыры эртде джыйылгъансыз, къоркъмагъыз, акъла да ёлтюрген эдиле мени, джаным асыры теренде болур, чыгъаргъа унамайды. Бизни бирибизни ёлтюргенликге, таулары ташларын эритген тынч тюлдю. Майна, тау тюбюне кирдим да, атанга налат бу чириген дыранлары кюйдюрмей тохтамасанг дедим да кюйдум, — деб, тегерегине къарады. Ожай кююне киргенинде, къарыусуз болуб тургъан Дадашны хончаларын сууукъ суу бла сылай тургъан къатынла илгениб ёрге-ёрге къобдула.

Къатынла Ожайгъа орун къоюб, ол олтургъанында, кеслери да бирери бирер джерге чегелеб, джаулукъ кыйырлары бла ким

ауузун джабыб, кими кёзюн сюрте тургъанлай, Ахмат темирчини къатына барыб:

— Ожай, ой Ожай, сен къарт анамы насыб ташын бюгюн ба этгенми эдинг? — деб къартны кёзюне «хо» де дегенча къарады.

— Хо, токъмакъбаш, этгенем. Ташны ба этмесем, таш мени джашырамы эди? — деб Ахматны белинден тутуб кесине къысыды. Ахмат да бурнун тартыб, кёзлерине тюшген чырпа бёркюн артыракъ эте, Ожайгъа къысылды.

— Ах, мен джарлы, Сеит-Алийни атасы, ол дорбун болмаса эки эшигинг джабылыб да къала эди, мен аны билмегенме, — деди къарт анам, орунуна табыракъ олтура.

— Аны билген хазна киши джокъ эди, иги терен, аягына дери барсанг, башындан джарыкъ ура, кёкню джуруну кёрюне турады.

— Ах, къабар къабынынг тауусулгъан болмаз эди, Сейит-Алийни атасы, ансы бу мурдарла алайда уруб кетер эдиле, — деди джыламукъларын сюрте, къара хуртда бет къатын.

— Эшта-эшта, атыб ёлтюргенни энди ала джукъгъа да санамайдыла. Адамланы тишлик этиб тебрегендиле, таджал юзюк, Къыямат деб ма быллай заманга айта болурла, — деб, къарт Сыйлыхан башын эки джанына ата, джылары тамагына тыгъылыб тохтады. Темирчи, узун арыкъ джаякъларына къызыл уруб, чал ургъан къалын къара къашлары туюлюб, эринлери бир бирине къаты къысылыб, кёзлери мюйюшге чыракъ кетиб къатында киши болмагъанча, терен сагъышха кирди.

Къатынла да аны эслеб бираз сёл болдула, биз а, Ожай кёзюбюзге мыдах кёрюнюб, кёлюбюз аз болду. Аны мыдах этмез ючюн, барыб къарт анамы Насыб ташын ингирге дери ба этиб турургъа огъайым джокъду, алай этейим деб айталмайма ансы. Менден къалгъанла да эслеген болур эдиле темирчини болумун, Сослан къургъакъсыгъан тамагъын ариулай:

— Темирчи Ожай, сен бизге бычакъла эт, биз Парийни да

Сараякъны да алыб барыб аладан бөшаб келейик, — деди. Темирчи ышарыб, ышаргъаны бла бетине да джылыу уруб:

— Къэркъма, балам, быллай кюнню къаны джерде къалмайды. Этерме бычакъла, айхай да, этерме, — деб Сосланны башын сылады. Бир белек кюнден темирчи элде кёрюнмеди. Ташчыда къызына кетгенди деб хапар чыкъды, алай ол да, Ташчыда къызы, атасыны отда күймегенин эшитиб келди. Къайры кетди, не болду темирчи? Аны билирге сизден да мен бек сюеме, аны ючюн болур халкъдан алгъа ол хапарны мен эшитгеним.

Темирчи джанлай-джанлай барыб, Ёгюз Орунладан озгъанлай, Сары къаяны тюрюнде дорбунланы биринде тохтады. Бир ингирде эшике къашыкъла эте тургъанлай, къара суу табадан шыб деб юч атлы чыгыб къалдыла. Ожай илгениб къачыб барыб дорбуннга кирди, Хасан келиб акъ джонгурчхаланы къатында юнгючню кёрюб, атдан тюрмегенлей, энгишге ийилиб алды.

— Оллахий, джашла бу бизни Ожайны юнгючюдю, бери къалай тюршенди ансы. Ол къачхан сюрюучюмю эди, огъесе, ким биледи, не зат болгъанын. Ожай а былайда не этерикди? — деб бир кесек симсиреди. Андан арлакъ барыб, Хасан.

— Эй, уллу элден эсенг, бери чыкъ — деб къычырды. Сюнден эрни күйген сууну уф деб ичер дегенлей, Ожай Хасанны ауазындан таный тургъанлай, чыгъалмай бир кесекни экили болуб турду.

— «Ким билед, бу къыйын дуняда Хасанны да не иннет бла айланнганын, былайгъа да къайдан чыкъды, аскерде шой эди да? Алай а бусагъатда башха адамгъа къой эсенг, кесинге ийнаннган да бек къыйынды,» — деб дорбунну теренине барыб, шкогун хазырлады. Атлыла да симсиредиле: кетедиле да хапарсыз къаладыла, дорбуннга джууукъ барадыла да, алай да таб-

сыз болады, ичи бла бир фашист джыйылыб тура эсе уа. Хасан уллу чынар терекни къатына келиб, дагъыда бир къычырды.

— Тюз адам асенг, къоркъма да чыкъ! — деди атлыланы бири т̄сзалмай. «Энди меннге болур болду, джарлыны туюге минсе да ит к̄абар дегенлей, келиб былайда да к̄айдан табдыла», — деб чыгъар муратда аллына атлай келиб, акгыллы болуб тохтады. Дагъыда кеси кесине к̄ел эте, бир кюн туугъан бир кюн ёлюр деб, таукел болуб, дорбундан чыккыгъанында, батыб баргъан кюнню к̄арыусуз джарыгъы к̄озлерин к̄аматды. Эки атлы орунларындан кымылдамагъанлай, темирчини к̄ергенлеринде, ызындан киши келемиди дегенча сескекли к̄арадыла. Хасан чынар терекден джанлаяракъ болуб, ышарыб Ожайны к̄атына келиб, саламлашхынчы:

— Ожай, н̄егеринг бармыды? — деб сорду.

— Огъай, тейри, оллахий, джанымы ала эдигиз да, — деб кюлдюрдю. Тюбешгенле бир-бири хапарын билгенден сора, Ожай джашланы бирини атына миниб биргелерине тебреди...

Талай партизан юйдеги К̄екле тюбюнде колхозчула бла тургъанлы бир б̄елек заман болады. Аланы ичинде Даум да юйдегиси бла бар эди. Ол фашистле келиб сабийлерин алыб кетедиле деб к̄оркъа, бюгюн келмеселе, тамблагъа ишек эте тургъанлай, К̄екле-Тюбюнде к̄айдан эсе да бир самолет чыккыды. Биринчи кере джаз к̄ек джашнаб, к̄ургъакъсыб тургъан джерге к̄аты джауум джаугъанча, алайда адамлагъа ол бир тукъум бир ышанмакълыкъ салды. Кертиди алгын немец самолетду деб, дуния орундукъ тюбюне кирген эди, алай а тауушундан кесибизники болгъанын ангылаб, мыллыкларын эшикге атханларында, Борис, мени уллу к̄арнашым, быккыгъа миниб, (анга ол

сагъатда энтерт джыл бола эди, акъ кийиз бёркю бла самолетха къол булгъагъанды. Ол сагъатдан самолет ызына бурулуб, къанатлары къаялагъа тиеди дегенча энишге учуб къанатларында да уллу беш мюйюшлю джудузлары къызара, джерге талай къагъытны атды. Къагъытла кёкню мийигинде акъ гёбелекгелеча ариу учуб, анда-мында джерге къонуб башладыла. Уллу-гигче да, къоллары бла кёкге узала, къагъытчыкъланы джерге тюшюрмей, джандарманны джыйгъанча джыйдыла. Алыб, къолуна тюшген чабыб келиб анама бере эди. Сабийле да, окъуй билгенле, амма-джукка эте, не да онг къолларына къагъытчыкъланы алыб, окъугъан сёзлерин айта, ызы бла да ыз-з-з деб, самолет таууш этдирирге кюреше, къууанч тыбырлы болуб, чабыб тегерекни къыдыра эдиле.

Къагъытлада былай джазылыб эди «Багъалы совет адамла! Фашистлеге, алагъа кеслерин сатыб айланганлагъа ийнанмагъыз! Къызыл аскер сизден узакъ тюдю. Кёб турмай джерибизден фашист джыртхычланы къууарыкъбыз.

Джашасын хорланмазлыкъ совет халкъ!»

Тиширыула анамы аузуна къараб, ол орус сёзлени къарачай тилге кёчюрюб айта, ала да джыламукъларын сюрте тургъанлай, уллу джол бла Кёкле-Тюбюне айланыб келген бир бёлек атлыны эседиле. Къагъытчыкъланы джыйыб, кюйдюрюрге кёзлери къыймай, элтиб бышлакъ джыккырны тюбюне джашырдыла. Биягъы тиширыула, бетлери-къутлары келиб, анамы тегерегине джыйылдыла. Сабийле да шош болуб, не айтадыла деб аналарыны этеклерине джыйылыб турдула.

— Хы, бир ишексиз энди ала бизге келедиле, — деб Дауум сабийлери къайгъылы болду. Алай а, анга ариу айтыб, сабийлери къатыш орундукъ тюбюне киргиздиле. Багъылгъан атлагъа миниб, юслери бютеу сауут-саба болуб алты атлы, стауатха кирдиле.

— Къайдадыла сизден къалгъанла?! Партизанлагъа азыкъ

алыбмы кетгендиге, өгъесе, аман къатынла, къошха кирибми турадыла?!—деб бир санча къошха айландырыб автоматын эки-юч кере чыктырдатды.

Дауум юйдегиси бла аланы табалары болубму къалады деб, кычырыкъ этиб амам мыллыгын къошха атханында, ол дюрген ха-ха-ха деб джаныуар таууш этиб кюлдо. Дагъыда, ойнагъаны келюне джетмей, кекге айландырыб биягынлай кюлюб автоматын «сёлешдирди».

Ол сатлыкъны этгенин келтюралмай, Хаджи-Бекир:

— Оллахий, джитит, ёткюрлюгюнго къатынланы аллында кёрюзмесенг да боллукъ эди. Сени кибиктеге джарашхан ишни этиб айланаса, аллайла этмесенг да керебиз ким болгъанынги,—деб аллына атлагъанлай, къатынла кычырыкъ этиб, къартны юсюне турдула.

— Сени ананг, сени табмай, бир къара таш табха эди, — деди къатынланы бири. Былай джерде тиширыуну кыызгъан къанын тыйгъан бек кыйынды, алай а ичлеринден бири къатынны ауузун квол аязы бла джабыб, атдагъыгъа эрши къараб тохтады. Аны уа уялыр къаны джокъ эди. Къалгъанлары къошланы тонаб, кёлери илиннген затланы алыб чыкыгъынчы, ол ат оппатыб, окъ атыб, эрикмей турду.

Хаджи-Бекирге уа, къартлыкъ хатерин да этмей:

— Сени былайда къампайтырыкъ эдим, къарт теке, алай а не десенг да, киндигинг мулсиманнга кесилгенди, джаназы этер адам табылмаз деб джазыкъсынама ансы, — деб атны тегерегине айлана тургъан кек самырны герох бла урду. Ит къансыб, джерни тырнай уллу суу бетли акъыллы кёлери джыламукъдан толуб, тегерек бурулуб болушугъуз дегенча таууш этиб, джукъланнган кёлерин джанын алгъан таба буруб, башын джерге ийиб, арт тылпыуун чыгъарды. Атдагъы бир уллу джигитлик этгенча, джукъа кутсуз эринлерин джалай: «Кёрдюгюзмю? Дыф дегенни болуру алайды»,—деб биягынлай, — ха-ха-ха! —

деб герохун къабына джашырды. Былайда, джыйылгъанла аны бойнун буруб къаядан атыб да иерик эдиле, алай а андан сора да беш атлы, къошланы тонай тургъанлай, дагъыда, къыйыкъ заманны къонтери, сатлыкъгъа тебсеген тойну арты къуру да къан боза бла бошалады. Бюгюн да аллай бир зат болмасын деб бир къоллары бир къолларын тыя турадыла. Аланы кёзлеринде, алларында ат ойнатхан адам сыфатлы джануаргъа джийирген-меклик дерт таныла эди. Джыртхычла кими бышлакъ, кими гырджын ашай, къолтукъларына да табханларын джыйыб, атдагъы герохун юч кере атханында чартлаб, къошладан чыкъдыла. Атларына миниб, ызларындан партизанла сюргенча, думп болуб кетдиле.

Бёрюлеча ол баргъанларындан барыб Къарасыртда къошланы да тонаб, ызларына айланыб келе тургъанлай, Кёкледен озуб, Къайыплы талагъа джетерге тонагъанларын юлешиб тебретиле. Алай а кесини джигитлигин итни ёлтюрюб кёргюзгенин кёлюне джетмегендиле. Ол къошлада тиширыулагъа этгенча этеме дегенлей, джыйын джаллы уа бютсу да аллайладан джыйылгъан кёре эдим, анга окъну беклеб джанлаб кетдиле. Алайда аны сюрючюле кёрюб, джаны саулай Кёклеге келтиргендиле. Къошдагъыла уа, былай кёргенлей, таныб, къатынланы къюден тыйгъан эдиле. Къуру да Хаджи-Бекирни сёзюне бойсуна билген халкъ джыйылыб быллай оноу этди.

Джаралыны джараларын багъаргъа, амалы бар эсе, джанын сакъларгъа, энди ёлмез дегенлей, элтиб бир дорбунда, къачмазча этиб джашатыргъа. Кесибизникиле келгенлей а, сюрюб барыб законну къолуна берирге.

Джараларын джуууб, джийиргенселе да, сау этерге кюрешедиле. Эсин джыйыб кёзлерин ачханында, тегерегинде ол тюне-не къоркъутургъа умут этгенлерин таныб, къоллары бла джанында сауут излей, табмагъанында, эринлери къалтырай, тишлери бир бирлерине таркъ-таркъ деб тие, къуйругъу бла сюрке-

либ артына туруб, мурджарны мюйюшюне кысылыб, имбашы бла кшошну кябыргасын тебере:

— Ёлтюрмегиз, мени башым ючюн сизге кыйынлыкъ тюшерикди, сау кьалсам а, мен сизге кёб джерде жарарма, — деб чыгыб кеталсам дегенча, биягынлай имбашы бла кшошну мюйюшюн теберди.

— Огъай, «джигит», бир млытыкны имбашына тагыб, кшошланы тонаб айлашыргъа кимни да келликди кючюнден, алай а, сеничала аз тюбейдиле. Сени башынгы сатаргъа излемейбиз биз, ол алайсызда сатылыбды аны бизге кереклиси джокъду. Сеннге излеменибизни, кёб турмай кёрюрсе. Энди сени дыф деге мадарынг болмаз. Милтегине кьаршчы тургъанны ахыр кюню ма сени бюгюнюнгча болады. Джаныуарла да чабмайдыла бир бирлерине. Сен этиб айланган неге ушайды? Тууб адам болмагъандан эсе, туумай кьалгъан ашхы эди.

Хаджи-Бекир бандитге адамгъа селешгенча селешгенин биягъы тиширууланы бири келтюралмай:

— Ий, аны мени кьолума беригиз да бир кьоюгъуз, бузоу агъач бла башын жарыб, ол итни кьансытханыча, мен да аны бир кьансытайым, — дегенлей, кёзлери Хаджи-Бекирни кёзлери бла тюбешгенинде, уялыб, сёзюн бошамай кьалды.

— Огъай, анга табанны басыб кьампайтыргъа кимни да дже-терикди кьарыуу, алай а, ким да джашаууна кёре ёлюрге керекди. Джашай билген ёле да биледи. Иш анда тюлдю.

Мурджардагъы, маймулча, кёзлерин ким селешсе, анга аралтыб, эрнин-бурнун джалай, терен солуй, сермеб байланыб тургъан джарасындан да тутта, болуму эсине тюссе, джюреги жарыла, кёзлери от чагъа, мюйюшге бекден бек кысыла эди. Дагъыда башын кьалтыратыб, джумдуругъу бла манглайын тюе, «ый анасын» деб тишлерин кыса, тегерегиндегилеге кёзюу-кёзюу кьараб, джалына эди:

— Ёлтюрмегиз мени. Къан джерде къалмайды. Мени изле-
мей къоярыкъ тюлдюле, ёлюгом табылса, барыгъызны да
къырлыкъдыла, саулай къалсам а, айтама да, мен джарар кёб
затыгъыз барды...

Аны сёзюне киши джууаб бермеди. Келтириб ашарыкъ, иче-
рик бериб, ашатадыла, ичиредиле. Анга ашарыкъ салгъан къа-
тын, отха узалгъанча, ызына дженгил бурулуб, къолларындан
джийиргене, экисин да бирден хотасына сюртдю.

Арадан талай кюн ётгенден сора джесирни элтиб дорбуннга
джарашдырдыла. Ызындан пёгерлери джокълаб кюрешмедиле.

Къошчула джесирлерине айыбсыз къараб сууукъдан, ашдан
инджитмей турдула. Кюн тюшгенинде уа, кесине отун этдириб,
дорбунда от джакъдыра да джылыта турдула. Къошлагъа элти-
гиз деб ант-кърал этиб тилеб да кёрген эди, алай а тилегин ки-
ши къабыл этмеди. Немецле къачыб кесибизникиле келгенлерин-
де уа тюненеги «батырны» элтиб милициягъа берген эдиле.
Джолда бара, ол башын кёлтюрмегенлей, джутланыб тёрт джа-
нына къарай эди. Алджаб, таныгъан адамымы кёрдюм деб, бир
бирледе алгъа силкениб да кёре эди, алай а, дженгил огъуна эс
джыйыб, башын андан да энишге ийиб, терен ахсыныб, кёзле-
рин кесини кёкюрегине тиреб тохтай эди. Джолда ол таныгъан
хазна киши тюбемеди, анда уа танышла бир эки-юч да бар эди-
ле, фашистлени тепси тюблерин джалаб айланганла...

Джазыу

Ол джыл къыш къалгъан джылладан эсе хыны эди.
Аны алай болгъаныны къыйынлыгъы къуру маллагъа
джетиб къалмай, джерибизни бетин теблеб айланган фа-
шистлени да ахсындыргъанды: эртденболагъа, къарасанг, часо-
войлары юшюб турур эди, не да кюндюз Къобанны аязына чы-

даялмай, джай кюнледе бетлерине пудра сюртюб айлануучу гитлерчи офицерле эски джууургъанланы орталарын тешиб, къаз боюларын андан къаратыб хыликгелик болуб, эшикге алай чыгъа эдиле. Бу болумгъа сынаб къарагъан, фашистлени къаруулары, джазгъы джабалакъча, эриб баргъанын кёрлюк эди. Аны фашистле кеслери да сезе, джаралы аюлеча адамлагъа къатыдан къаты, хыныдан хыны бола эдиле. Бир кюн, эки немец солдат, къая башында Хаджи-Бекирге келиб:

— Млеко-млеко, яйко, — деб ийнекча ёкюрюб, тауукъча къангкъылдаб кюрешдиле, болмагъанында, морт тишлерин жыгъырдата, чёртлеуюк сындыргъанча этиб да кёрдюле, алай а къарт Хаджи-Бекир, тушманларына тиш ышартмай, къалын къара къашларын туюб:

— Ёвайсымы ёлтюрюб келесиз, къарныгъызлай оу боллукъла, — деб бир юйге кириб кетди. Ач джыйын джаллыча, не табайыкъ деб келген солдатла Хаджи-Бекирни ызындан чабханлайларына, алларына Хаджи-Бекирни гитче келини Саша сюелиб, къолларын джайыб тохтады. Узун, кюл бетли кёзлери, бойнунда да бир эски шынтагы беллиги бла къартха тохта—деб къычырыб баргъан солдат табаны бла хатхусуна уруб, Сашаны юсю бла секириб, Хаджи-Бекирни джагъасындан тутуб, кёзюне-башына джетдире джаныуар таууш эте, бетине хыны къарады.

— Старый оснёл! — деб тылпыуу тыйыла, къарт кишини къабыргъа таба тюртдю, алай а Хаджи-Бекир эмен терекча, орнундан тебмеди.

— Итле, сизде не адет, не намыс джокъду. Элге халеклик этеригизни билиб, бир къолум бир къолуму тыя турады ансы, экигизни да къанджыгъама байлаб, бугъойлагъа атыб келлик эдим, — деб джийиргене-джийиргене айтды.

— Голодный сабака, — деб фашистле, юйню тюз арасына тюркюрюб, чоюнда къайнай тургъан гыртчы гардошланы хурджунларына джыйыб, чыгъыб кетдиле.

— Келин, мени амалтын кесинги ёлтюртуб к'оя эдинг да, алаг'а, адамлаг'ача, сёлеширге боламыды.

— Ый, не да болг'а эди да, дерт джетдирир бир кюн чык'г'а эди, — деб келинини кёзюне к'араг'анында, аны бети ак' учхунча аг'арыб, эки к'олу бла да хатхусундан тутуб тург'анын эследи.

— Келин таянырмы эдинг? — деб, джунчуй, арбазг'а чыгыб к'атынын чак'ырды.

Саша талай кюнню тешекден к'обмай джатды. Бир кюн а, ёлеме деб к'орк'а, Хасандан эртде келген письмоланы, аланы ичинде джашчык'лары тууарны аллы бла командировкаг'а кете, столда к'ойг'ан запискачыг'ын «Джашчык' тууса—Асхат, к'ызчык' тууса—Фатима атарса»,—деб насыб кюнлерин эсине тюшюре, к'аг'ытланы кёзю-кёзюу ок'уб турду.

Бир кесекден:

— Асхат, былай келчи, — деб, джашчык'ны к'атына чак'ырыб, исси джыламук'ларын назик боюнчуг'уна аг'ыза. — Джашчык', папа келсе, не айтырык'са?—деб кёзюне к'арады.

— Автоматынгы бер, фрицлени ёлтюрейим дерикме, — деб дженг ушчуг'у бла да бурунчуг'ун сюрте, сир болду.

Джашчык'ны тьюмечиклерин этиб, палтонуну джаг'асын тюзете, башындан аяг'ына дери джити к'араб:—Бар, ойна, фрицлени папа кеси да хорларык'ды, сен уллу болург'а, автомат керек зат боллук' тюлдю. Сен врач боллук'са да?—Сабий эшикге чык'г'ынчы, юйге немецлеге ишлеб тург'ан врач Пача: улу кириб келеди. Саша аны кёргенлей, джашчыг'ыны билегинден кесине тарта:

— Сени ким чак'ырыб келгенди? Ол к'ууллук' этгенлеринге к'асабчылык' этергеми излейсе?

— Саша, эгечим, мен врачма, врачха ауруг'ан ким да болсун, адамды. Андан арысын, к'алай суйсенг да ангыла.

— Къатыма келме, аладан эсе кёзюме сен эрши кёрюнесе. Шо мен бир эркиши болгъа эдим, джаным былайда чыгъарыкъ болса да, сени тыйышлынгы табдырыр эдим.

Сашаны сёзлери Пача улуну джюрегине чанчыла, ол кече сайын терезелерине тийген ташланы тауушлары къулагъына келе: «Ма быллай бир адам мени ёлтюрюб кетсе, борчуму толтуралмай къаллыкъма» — деб кёзлерин къаты джумуб ачыб, дагыда:

— Саша, эгечим, алайла этме. Мен борчуму толтурайым, андан сора сен да, не суюсенг, аны этерсе.

— Не эгечим ханарды ол?! Мени къарнашларым къанларын тёгюб айланиган заманда, сен кесинги сатыб, фашистлени багыб, къарнашларынгы-эгечлеринги ёлтюрюрге иесе. Тохта, сеннге да келир кёзюу! Къуру тиширыула суу агъачла бла огъуна ууатырла сени омурауларынгы, тохта, ол сени къанат тюрлерине джыйыб тургъанла бир кетсинле!

— Саша, ала кетселе, не суюсенг да этерсе, мен сени бла туюшюрге келмегенме. Алайла этме,—деб Пача улу аллына атлагъанлай, Саша джастыкъ тюрюнден Войнични «Овод» деген китабын алыб:

— Ма муну да бир окъусанг а, акъылынг башынга сыйыныр эсе уа? — деб врачны кёз аллына тутду. Апасыны ол халисин кёргенлей, эндиге дери не болгъанын ангыламай тургъан джашчыкъ къычырыкъ этиб, бойнуна къадалды. Пача улу тиширыгъа джукъ ангылаталмазлыгъын билиб, акъыртын ызына айланды. Джолну джол узуну ол башын энишге ийиб, кишиге салам бермей, кишиден салам да алмай, юйюне келди.

Экинчи кюн аны комендант чакъырыб:

— Сен, агъач киши, къызыл аскерчини къатынын сау этеме деб айлана болурса, ма ол къолунгда резининг бла ма быллайгъа тагыб къоярыкъма! — деб дорданын врачны бурунуна тиреб, сигаретин тартды.

— Джүйюсхан комендант, элчиле сизни ариу кёрюр ючюн мен аладан кесими аямазгъа керекме, мен сизникиме, не сүйсегиз да этигиз, алай а адамла сизни къаллайла болгъаныгъызны билирге керекдиле. Ол тиширыу сизни тилигизни биригиз киби биледи, сизге жарарыкъ эди, къоркъуб турады ансы.

— Биз адам ашамагъаныбызны билмеймиди?!

— Джүйюсхан комендант, мен айтханны ала эшитирге да унамайдыла. Ариуну сүйген адамладыла.

— Энди сен, меннге, фюрерни айырма аскерчилерини бирине, барыб, «кел, ёмюрде нартюхден тоймагъан къарнынты шоколаддан тойдур, деб айтмы дейсе? Къарайма да, сизде уят джокъду. Тиширыуугъуз эркишигиз да чегетге къараб турасыз, — деб юй тюбюнде ары бери бара, сол къол аязына онг чыначыгъын тиреб, сигаретни тарта, Пача улугъа къыйыкъ къарады.

— Огъай, джүйюсхан комендант, мен ол тиширыу жарар деб айгханлыгъымды.

— Хы, мен орусча оруслуаны сатыб кетерикме, меннге тылмач керек тюлдю. Сиз агъачдан чыкъгъанла, Германияда болсагъыз, адам къалай джашаргъа керек болгъанын биллик эдигиз, анда сеннге фюрерни жаралы аскерчилерин ышанган къой эсенг, къоянланы бакъдырлыкъ да тюл эдим, — деб Пача улуну бетине сынаб къарады.

Доктор комендантха джууаб этмеди. Ичинден а, бизде да барды умутла, заман джетсе, мен сеннге атынгы унутдуурма, къоянларынгы къой эсенг дей эди.

— Сен мени айтханымы ангыладынгмы? — деди комендант сёзню созаргъа излеб.

— Ангылалым, джүйюсхан комендант, алай а мен ол адамы юсюнден айтама.

— Адамла, не адамлагъа айтаса. Ала дарманны не болгъанындан, врачны ауруугъа жаргъанындан не биледиле. Алай а, тохта, сен тюз айта болурса дейме. Эндиге дери агъач кишиле

аякъларына кирген чыгъананы ала билмеген эселе, сен алагъа Германияны дарманларыны къарыуун сыпатыб бир кёрчю. Биз ким болгъаныбызны ала ол сагъатда билирле! Бош заманында бара тур, сен кесибизникисе, билеме, — деб Пача улуна сигарет узатды.

Экинчи кюн эртденбла Хаджи-Бекирланы юйлерине биягъы адам сормагъанлай кириб келди.

— Джан алычуча, энтда келеми тураса? Мен, сени къаты-ма къоярыкъ тюлме, билемисе?

— Саша, этме алай. Сеннге къараргъа, не да мычымай больницагъа салыб багъаргъа керек эсе уа? Мен сени сау эте-йим, сабийинг, эки къарт эки джанынгдан сеннге ышаныб турадыла, се...

— Сёлешме, кетмеснг, джаныма бычакъ салыб турама, алайсыз да халкъны джюрегин джарыб айланаса, кесинге бир хата этдирмей къоярыкъ тюлсе.

— Къой, мен сизни кибикме, къалгъанладан аз сюе болмаз-ма элими-джерими да...

— Бизден болгъанынг ючюн джарылады джюрегибиз. Джамагъат бирден налат берген, сен къалай джашаргъа умут этесе, айт!—деб сёзюн бошаймай къаты джётел этиб, джастыкъгъа таяныб къол азын да мангылайына басды. Къургъакъсыгъан тамагъына отда къызгъан ийнечикле чанчылгъанча болуб, кёзлери джилтинле эте, кёз аллында уллу тюрлю-тюрлю бояулу къуршоула кёкге кёлтюрлюб тебретиле. Пача улу джашил крушкачыкъ бла суу алыб онг къолу бла бойнундан тутуб, сол къолу бла Сашаны аузуна элти. Къургъакъсыб, юсюнде акъ теричиклери буршу болуб тургъан эринлерине суу джетгенлей, илгениб уянганча этиб, акъыртын къарыусуз кирпичлерин кёлтюрдю. Бир такъыйкъаны ичинде джилтинлери тас болуб къалгъан кёзлери энтда джарыкъгъа ачыла, къарыусуз санлагъа джылыу ура, эси къайта башлады.

— Саша, мен сени болумунгу толусу бла ангылайма. Тилейме, кыйынама кесинги. Гурт тауукъну тубюнде гаккыла да болмайдыла бирчала, адамла къой эсенг. Элни автоматланы арасына джыйыб, малланы къуутъанча, индекле къаздырыгъа къууб тебреселе, мени да кыйыналады джюрегим, алай а джангыз адам къараб къарагъынчы не этсин, — деб, Сашаны бир сюйген адамыча, ышаныб сѐлешди.

Пача улуну кѐзюне бютеу элни кѐзлери, кими мыдах, кими ачыулу, кими дертли къарагъанча кѐрюндю. Айхай, къуру алдау къараб къойсала уа...

Немец офицер бла бара тургъанлай, чириген къаз гаккы келиб сол имбашына Шамдаланы чардакъдан тийгенин ачыкъ кѐре тургъанлай, хунаы артындан атдыла деб, офицерни къобан таба алыб кетди. Бир джолда эртдепбла эшигин ачханлай, немецле ълтюрген итни арт аякъларына чѐкдюрюб, ауузуна да: «Бу хатасыз джаныуарны къоюб, сепи кибик сатлыкъ джаныуарны ълтюрселе уа? Ала муну, биз да сени!» — деб сабий хат бла джазылыб тургъанын кѐрген эди. Пача улу аллай затлагъа бир кере тубеб къалмагъанды. Аланы барын да сабийле этедиле. Ала тѐзе билмейдиле, тѐзерге сюймейдиле. Бошлаб къойсала, ала докторну атын-чууун да къоярыкъ тюл эдиле, алай фашист джаныуарла бир адамлары ючюн джюзню ълтюредиле. Сабийле да аны биледиле. Бир бурху заманны ичинде бу къадар затны кѐзюне кѐргюзюб, кѐзлерин джумуб ача, акъыртын кызыл боялгъан шиндикге олтурду.

Бири бирин ангылагъанча, Саша да, ол да, сѐлешмей турадыла. Экиси да бир бирлеринден хапарлары болмагъанлай, бир затны юсюнден бирча сагъын эте, олтуруб турадыла. Юйню кюн бетге айланган джанында анда-мында буз сьеммекле чаркъ-чаркъ деб тюшедиле, къар да джылыудан къоркъгъанча, энишге чѐгерек болуб, бираз джумушагъанды. Уллу талгъыр

киштик терезе тубюнде джатыб, татлы тюшле Кёре, хурулдаб джуктлайды. Аны хурулдагъанымы, бгъесё башха затмы—не эсе да олтургъанланы сагъышларын бирден бейюб, бир бири кёзлерине къаратады. Пача улу джан хурджунундан, ашыкъмай, «джашчыкъ тууса—Асхат, кызчыкъ тууса—Фатима атарса» деб джазылгъан газет хуртдакчыкъны Сашагъа узатды.

Саша кирпиге узалгъанча, акъыртын, кёзлерин да врачдан алмагъанлай, къагъытчыкъгъа узалыб, джазылгъанын окъугъанлай:

— Къайдады? Ол да сенича этибми айланады? Мен къыйынлы, джер джарылыб, экигизни да ичине джутуб нек къоймайды?! — деб эринлери къалтырай, Пача улуну кёзюне къарагъанында, джюрегине къалай эсе да бир ийнанмакълыкъ тюшюб: «Огъай, бу тукъум сыфаты болгъан адам алдарыкъ тюлдю, бу бизники болур», — дей дагъыда кёзюне джити къарагъанында, къатында сюелген бир уллу, бир кючлю адамча кёрюндю. Саша ол къадар ауур сёз айтханына уятлыракъ бола келиб, къан тегюле тургъан джери кёзюне кёрюнигенлей а, тишлерин къаты къысыб:

— Къайдады?.. Аны кесингча этген болурмуса? — деб къоллары къалтырай, башын кёлтюрдю.

— Саша, аны къайда болгъанын менден эсе сен кесинг иги билесе. Аллай бир къаты къалай боласа? Не уа сен бизни тамам барыб тохтагъан аман адамлагъамы санайса? Ким да билгенича, билимибиз, кючюбюз, джашауубуз да бусагъатда хорлам ючюндю. Сен а сау эки кюнню ичинде мени юсюнге ёрге сюелтиб, джанымы къолунга алыб тураса. Сен алай этген, къалгъанла не этерикдиле? Юйюгюзге кириб келе, джашчыкъ: «Парий, юст, юст, фрицни тут!» — деб итигизни юстюреди. Ма аллайладан башлаб огъуна, мени кёрюб болгъан бир адам джокъду. Не да ол «аты игиле» ариу кёредиле, ышанадыла дебми тураса? Ала, кеслеринден болмагъанны, тенгнге да, адамгъа да санамайдыла,

артыксыз да бусагъатда. Кёб бармазлыкъларын биледиле, аны ючюндю джан-джанларын талаб айланганлары ...Хы, сёлешир кюнюбюз кёб болсун, къайда, — деб кёзюне джити къараб турган тиширыуну къатына джууукъ келиб:

— Былайынг ауруймуду, былайынг а былай этсем? Тохта-тохта, ма былайынга? — деб сорду.

— Ой, алай-алайым, хы-хы, болду-болду...

— Хатанг джокъду, биз аны бусагъатдан алыб атайыкъ. Этинги, чабакъ этлеринги аурутханса, бюреклерингде хата джокъду. Джарсыр зат джокъду. Ма муну эки юч кере юсюнде кебгинчи джакъ, бу дарманладан да кюнюне юч кере, экисинден да ич. Бантаж кьерге керскди, бир-эки кюнню джатыб тур, эркин кымылдама, чабма, ауур зат кёлтюрме. Уллу хатанг джокъду, санындан эсе джюрегинг къыйналгъанына бек джарсыгъанса. Хайда, эсен бол! — деб кёзюне ышарыб къарай, ким болгъанымы ангыладынгмы дегенча, сумкасын да алыб, дженгил эшикге чыгыб кетди. Саша бу затланы барын да тюшюнде кёрюб уянганча, не айтыргъа да билмей, газет къагъытчыкълары да кёкюрегине къысыб, сагъышха кетди.

«Хасан партизанда болурму? Алай эсе, къайдан келгенди, къалай тюшгенди бери. Бу Хасанны хатыды, бу сёзлени да ол бла мен болмасакъ киши билмей эди. Энди Хасан узакъда болмагъанына ишек джокъду, алай а партизанлагъа къалай келгенди?..»

Бу соруугъа джууаб табалмай тургъанлай, къолунда да отха кёмюлюб бишген бир уллу зугул гардошу бла, бурунчугъун тарта, юйге Асхатчыкъ кириб келди. Кём-кёк кёзчюклери, назик къашчыкъларыны тюблеринден джылтырай:

— Ання, бизге хаман фриц келиб нек турады? Энди келсе, Парийни ийиб къоярыкъма, — деб биягъы бурунчугъун да ичине тартыб, гардошундан къабды.

— Огъай, теличик. Алай этсенг, итинги ёлтюрюб, барыбыз-

нды да тутуб кетерикдиле. Папанг келсе, айтырса, бусагъатда сен гитчечиксе, былай кел, — деб джашчыкъны кесине къысды.

— Хы, Аскер менден къарыусузду, ол аны джелкесине ташны беклеб, хунадан чыгъыб кетгенди, мен аны джыгъама да? Аны нек тутмагъандыла да сора?

— Къой, джаным, къой. Ол дохтурду. Ма мени сау этиб ба рады. Ол фриц тюлдю, дохтурду.

— Папа келсе уа, мен автоматы бла та-та-та деб, тейри, бютеу фрицлени ёлтюрюб къоярма, — деб къолуна кертда автомат тюшюб къалгъанча бетчиги джарыды. Сабий кёзчюклери джангы тийиб келген кюнню таякъларыча джумушакъ джарыкъ тёге, арыкъ боюнчугъун да созуб, джюрекчиги тишлей, анасын къаты къучакълаб къойнуна кирди...

Ала уяныргъа къышхы кюн тау артына къысылыб, къынгыр таякълары да юйге багъыр бетли джарыкъ тёге эдиле.

— Джашчыкъ, тур, джукълаб къалгъаныбызгъа къара. Тур, атанг излеб айлана болур сени.

— Ання, бычагъым къайдады? Не болду папа алыб келген бычагъым? — деб, джукъсураб тургъан джашчыкъ анасына къадалды.

— Не бычакъ? Оу, хариб, тюшюнге кёргенсе.

— Хы-ы, папа бергенди, кёрмегенме тюшюмде, — деб джумдурукъчугъу бла кёзчюклерин ууа, орундукъдан тюшдю.

Саша да, джукълаб уянганымы огъесе дарманмы болушду да къобуб кетейим дегенча болду. Эки къолун да джелкесине салыб, озгъан кюнню ичинде болгъан затланы сюзюб тебреди.

«Пача улу кесибизникиди сора, Хасан бла да тюбешеди. Мен да алагъа болушургъа керекме, болушургъа, болушургъа... Ненден башларгъа боллукъду? Не айтсала, андан. Огъай, айтханларына, сакълаб турмай, кесим бир зат этерге керекме... Не зат, не зат? Джетиб бир солдатны башына ташла бла уруб ёлтюрсем.

Хар совет тиширыу бирер фрицни ёлтюрселе, аланы нелери къаллыкды деб, тишлерин къыса, къолларын джелкесинден алды. Огъай, бирлери ючюн элибизни саулай кюйдюрюб къоярыкъдыла, мени да тауукъну бойнун бургъанча, бойнуму буруб, андан хайыр джокъду. Бюгече огъуна Марияны чакъырайым да бир да къуруса да партизанлагъа чындайла, къолкъабла джыяйыкъ.

Ашхам къарангыда, къолунда бир челек гардошу бла Мария кириб келди.

— Саша, Асхат айтхынчы да келиб, сени бла бир сёлешейим, былай этиб къачанига дери турлукъбуз деб тура эдим. Кечебиз кюнюбюз да кече болуб, бу худжула ёмюрлери былайда джашагъанча кёрюнуб къалды кёзюме. Абидатны, Джатдайны къатынын да чакъырайыкъ, алай бла бир зат этерге керекбиз.

— Мария, носкиле, къолкъабла зат джыялсакъ дей эдим.— Аны да этербиз. Алай а бирерибиз бирер джерде ишлеб башлама-сакъ биз кюрешге толусу бла джарарыкъ адамланы табаллыкъ тюрлюбюз. Майна, Пача улу эркиши башы бла, эки джанында эки солдат болмаса, эшикге башын къараталмайды. Биз а тиширыулабыз. Бизге не айтырыкъларын билемисе? Бизни къуру бетибизге тюркюрген бла къойсала, андан сора джукъ да керек тюрлю.

— Ангылайма, Мария, алай а бизге бир оноу этер адам керекди, бир ангылагъан адам, — деб «Пача улу» деб айтыб да къоялмай, бир кесек симсиреди.

— Да къайдам. Къайда табайыкъ аллай адам?

— Сен да мен да немец тилни билебиз, барыб комендантха айтырмы эдик?—деб Марияны кёзюне джити къарады.

— Биз, комендантха? — деб Мария къолун кёкюрегине сала, кёзлерини агъларын айландырыб тохтады.

— Хо, сеп да, мен да.

— Къарагъан халкъ не айтыр?

— Мария, къарагъан халкъны барыша да «мен партизанлагъа болушлукъ этерге излейме, менден джийиргенмегиз деб айтъб айланникъ тюлсе». Кюреш ачар ючюн, бир къауум затлагъа тѣзерге керекди, — деб школда, сабийлеге айтханча кескин айтды.

Энди сен бар. Айтыр затыбызны кюндюз айта турайыкъ, келсенг, джумушунг бла келе тур, от алыргъа, хоншулукъ алыб кел, чебген тикдирирге, атама тауукъ кестирирге — джумушубузну кюндюз тындыра туругъа керекбиз, не? — деб айтхан затларына кеси да сейирсине, орундугъундан ёрге турду.

Эртденбласында, кюн башладан ёрге кѣлтюрюле, йод джыгъылгъан сол джаягъыша да мамукъ салыб байлаб, Саша больницагъа келди. Аны ары баргъанын кѣрген Меджит, джылы саламлашханына сокърана, башын булгъаб, джерге тюкюре, ичинден неле эсе да айта эки кюлуи да сыртына салыб тюб эрнин къабды.

— Саша, не болгъанды? Тишингми ауруйду?

— Хо, бюгечели тангнга кючден чыкъдым.

— Олтур, къайда?

Саша, дохтур кѣргюзген кепг шиндикге олтуруб, ол бир кюлу бла манглайындап тутханлай, чыммакъ акъ тишлерин ачды. Дохтур тишлени тинтиб къарагъанында, ауузундан инструментин ала, ышарыб:

— Саша, джюрегингден тишлерингден къайсы бек ауруйду? — деб сорду.

Саша не айтыргъа билмей, симсиреди. Сора дохтур дагъыда сѣзню кеси башлаб:

— Эгечим, кыйын ишни башларгъа тебрегенсе, джигит бол, неге да тюберге боллукъса.

Ала сѣлеше тургъанлай, аякъ тауушла эшитилдиле, дохтур кюлуна къысхашчыкъны алыб, биягъынлай, сол кюлу бла тиширыуну мангылайындан тутуб «Къычыр!» — деб шыбырдады.

— А-а-а-а!—деб, эшик ачылгъан бла бирге, Фазгъа тюкюрдю.

— Кимни кычыртаса блягъы еен? — деб аякъларын чалдыра, Дадаш кериб келди. Ол дохтурдан «ауузу бла бир уртларыкъ» излей келгенди. Дохтур аны не эсе да кесинден чиркитмейди. Бошаууз адам махтана келиб, дохтургъа джарарыкъ тамай зат айтыб иеди, «ауузу бла бир уртларыкъ» табса.

— Бусагъат, ма, чайкъачы аузунгу деб, зугул табакчыкъдан джашилсыман сууну Сашаны аузуна къуя, суу кисей бла джабылыб тургъан эшикден кириб, гитче шишачыкъны къагъытха чырмаб, келгенни къолуна тутдурду.

— Кёрдюнгю, Саша, бу адамдан сакъ тур, ала бир эки-юч да бардыла. Иодну джакъгъанынгы да иги этгенсе, къарагъан кёз ийнанныкъды. Джукъ керек болса, хаман кесинг келиб турма, ышанган адамынг бар эсе, аны да бир сылтау бла «аурутуб» ие тур, бир бирледе кесим да бара турурма. Сизни бла мени арабызда—дохтур бла аурутгъандан башха зат джокъду. Сёлеширибизни кюндюз тындырыгъа керекбиз.

— Мен бир джерде ишлеялсам дей эдим.

— Ишлемей амал джокъду. Орун барды, сен да комендантха бар да айт. Иш беригиз сабийим, эки къарт, джашаялмайма де да.

— Мария да ишлерик эди.

— Ким Мария? Ышанырча адаммыды?

— Игитда ышанаса. Ол немец тилни менден да иги биледи. Мария Боброва, Максимни кызы институтда немец тили окъутуб тургъанды, бери кёб болмай келгенди, аны киши танымайды.

— Хы, да аны юсюнден да иги сагъыш этерге керекди. Клубха барсам, огъай—клубда болгъан болмагъан да джыйылыб турлукъду. Кёрюрбюз, тишлеринги алкъын сау этиб бошамагъанма, бир джокъларса. Энди юйге барма да комендантха бир кир, хапарынгы тамбла билдирирсе.

Саша барыб комендантны аллына сюелгенинде, ол ауузундан бурнундан да бирден тютюн чыгъара, тюблери кёбюб тургъан макъа хырыу бетли кёзлери ёрге кёлтюрю.

— Нек келгейди? — деб, тылмачына бурулгъанлай, сора, тиширыуну башындан аягъына дери эки-юч кере къараб чыкъды. «Ариу бутларына къара, бети да, мыдахды ансы, Берлинни театрларыны эм сыллы лажаларында олтурургъа тыйыншлы ёди. Неси да ариу, бизни тиширыула уа узун ашыкълы, уллу аякълы, эркишилеча уллу сюеклиле. Таулу тиширыула кеслерини гёкка хансларына ушайдыла»,—деб кеси кеси бла сёлеше, шиндигине таяныб, уллу таууш этиб эснеси. Сора ёрге туруб, эки кёолун да кёойнуна салыб, тиширыугъа джууукъ келиб, биягъы тылмачха:

— Нек келгенди? — деб сорду.

— Джюйюсхан комендант, тиширыу иш излеиди.

— О-о, быллай тау чыбчыкъгъа не иш керекди! Къайда ишлерге сюесе? — деб андан да джууукъ келиб, бойнун бюгюб, тиширыуну бетине къараб, орусча сорду.

Комендантны ауузундан ургъан аман тылпыу, Сашаны кёлюн булгъай, башыч бир джанына тута:

— Къайда болса да, — деб немецча джууаб этди къыз.

— Солтан, почтада ким ишлейди? — деб сорду комендант кёзю башы джарыб.

— Киши да огъай.

— Хы-хы. Къайда ишлесе да, быллай тиширыу бизге керек боллукъду. Фюрер сизге джашау ачарыкъды. Сени юсюнге башынга адамча къаралса, Берлинни тойларыны бийчеси болургъа тыйыншлы сыфатынг барды. Сенича тиширыула энди Германияны джерине чыгъаргъа керекдиле, — деб биягъыналай ауузундан бурнундан да бирден тютюнню боранлатды. — Бюгюн

огъуна ишлеб башласын, Солтан. Бар, — деб Сашагъа эки шоколадчыкны да узатды.

Саша, аугъа тюшген чычханча, не этерге билмей, комендантха къолун узатмады.

— Ал, ал, къоркъма. Сен муну татыуун ёмюрде да кёрген болмазса.

«Мен садакъа джыяргъа келмегенме, иш излейме» дерге да бир тебреди, алай а ол сагъатлай огъуна кесин басыб, сол къолу бла узатылыб тургъан фашист къолдан шоколадланы алды. Сашаны бармакълары фашистни джансыз къолуну сууукълугъун сезе, макъагъа тийгенча, къолундан джийиргене да этегине сюрте, барыб тылмач кёрюзген эски столну джанына чёкдю. Мюйюшлеринде гыбы аулагъа чибинле тюшюб, кирпичлери чачыла айланган печни джалын ауuzu мыдах къараб тургъан юйчюкде кеси джангыз къалгъанында, не къабайым деб тургъан печни аузуна эки шоколадчыкны да бирден атыб, биягъы къолун этегине сюртдю. Ол кюн Сашагъа эм къыйын кюнлени бири болду. «Ингирде былайдан къалай чыгъарыкъма, не уа атама не айтыб барлыкъма?» — деб сау кюнню къыйналыб турду. Бир кесекден, сюек таууш эте, комендант кириб келди.

Бу мени бедишлик этерге айланады деб, ёрге турмагъанлай, бауурун столгъа къысды. Комендант кесин къатапаландыра, орусча бир эки сёз айтды. Саша да кесини тилинде:

— Сизни артыгъыз болсун, адам тюрсюнлю джаныуарла, — деб ёрге къоба ышарды.

— О, ставать не надо, корошо, корошо, — деб Сашаны имбашына бармагъы бла тие, ызына олтуртду. Комендант Саша къоркъуу этгенча джюрютмеди кесин, кеслерича нелени эсе да айта, биягъынлай сюек таууш эте, чыгъыб кетди.

Бюгюн былай этген, къолларына тюшюб къалсам, къалай чыдарыкъма? — деб кеси кесине кёл эте, эки-юч сагъатны олгуруб турду. Ингирде юйюне къайтыб келе, бир затны урлаб

келгенча, адам кәреди деб кьоркьта, энишге бюгюлерек болду, алай а кеси кесине:

«Бюгюнден башлаб мени джашауум тюрленирге керекди, нек бюгюлеме, мени амалтын тенглерины ичинде Хасан джерге кьарамасын, джашчыкь амам ана болмады деб ахсынмасын, — дей юйлерине джетди. Юйде уа Хаджи-Бекир кьайгы этиб тургьанын кьргенинде:

— Атдя, сеннге айтыр затым барды, — деб башындан аягына дери хапарны айтды.

— Да, оллахий, биз этерни сиз этесиз, юйде эшикде да, энди бизден хайыр болмай башлагьанды. Сакь болугьуз. Элде аман иги да болур, тьубегенигизни барына да ышаныб бармагьыз, биз этер зат болса да тартынмагьыз, ол барыбызны да борчубузду, оллахий, былай бла джашамакьлыкь джаханимди, — деб юллесин кьабындырыб, тьютюн ичиб башлады.

— Атдя, мен ишни кьыйынындан кьоркьмайма, адамладан уялама, окьутхан сабийлерими бири аллыма чыкьса, бетими не деб кьргюзюрюкме деб тартынама ажсы; джууаблы ишни башлагьаныбизны билеме. Джашынг да партизанладады, — деб ол сёзню ауузундан чыгьарганлай, Хаджи-Бекирни юллеси кьолундан тьюшюб, бети учхунча агьарыб:

— Не дейсе, ол алагьта кьайдан кьошулгьанды? Тоба аста, кьалай кьргенсе аны сора?

— Кьермегенме, ала бла болгьанын билеме.

— Оллахий, бек сакь болугьуз, бу зат алай бла кёбге чыдарыкь тьюдю, ёлген а ахыратдан ызына кьайтмайды, сакь болугьуз, аллах болушсун, биз этер зат болса да билдире туругьуз...

Марияны «туугьан» кюнюн сыйлай, анга бирем-бирем алты тиширыу келди. Столда боза, эки самогон шыша, бишкен джюджекле, бышлакь. Стодну тегерегине джыйлыб, аракьыны да

ичмегенликлери не да, джонулган стаканлагъа къуюб алай-алай салгандыла. Бир кесекден къолунда да бир туюмчеги бла, Саша келди. Олтурганлагъа кёзюу-кёзюу къарай, кёргюзген джерлерине барыб:

— Да, къызла, кёб созмай айтырыбызны айтыб, чачылайыкъ, болсунму? Бюгюн биз биринчи кере джыйылабыз, болумну кесигиз кёресиз. Фашистле бизни не джаны бла да джесирлерге умут этедиле. Джерибизни аланы кир табанлары басыб айланган заманда, биз биригирге, кюрешден къалган затны унутуб, ауузубуздан чыкыган тылпыугъа дери анга атаргъа керекбиз.

Саша бети куюб барганын эслеб, сол къолу бла сакъалындан тутта, бир кесек джунчуй, куюнуна узалыб, тёрт бюкленген къагъытчыкъны алыб, окуюб тебреди:

«Къазауатны оту джюреклерин куюджюрген анала-атала, дже-тиб келген джаш тёлюбюз!

Бюгюн джерибизни сыйсыз этерге излеген, джаулагъа бойсунмагъан къарнашларыбызны-эгечлерибизни асмакълагъа асыб, тюремелеге джыйыб, сабийлерибизни ёксюз этиб тургъан фашистлеге ёлюм излегиз! Фашист джаныуарла джерибизден думп болгунчу, сизни джюрегигиз тынчлыкъ табмасын! Хорламны кюнюне бет джарыкълы тюбер ючюн, бюгюн джанынгыкъанынгы аямай, кюреш!

Фашистлеге — ёлюм!

Олтурганла тишлерин къаты къыса, башларын ёрге тутуб, джюреклерини ургъап тауушларын эшите, тынгылаб турадыла. Бу къагъытны машинкагъа басмалаб юден юйге, элден элге джаяргъа керекди. Бу борчну организация сизни бойнугъузгъа салады. Джигит болугъуз. Энди ачылайыкъ. Бюгюнгё бу бол-лукъду. Надя бла Кулистан сабыр этигиз. Сизни бла бираз сёлешир затым барды.

Къызланы экиси да Сашагъа джууукъ олтуруб, не айтады деб, кёзюне къараб тохтадыла.

— Уллу борч барды. Германиягъа иерге деб джети тиширыу-ну джер юйге атыб турадыла. Аланы ичинде алты джашы да аскерде болгъан Османланы Фатима, анга немецле «лейтенантланы анасы» дейдиле. Аскербийни къатыны Нурсият, дагъыда беш джаш къызчыкъ. Биргегизге Юнус барлыкъды. Ишни бюгюн тындыралмасагъыз, тамблагъа кеч боллукъду. Кёпюрден ётгенлей, экигиз да бюгече Зуриятлагъа барыб, Юнус анда сизни сакълаб турлукъду, ишни тындырыргъа керексиз. Бу сизни джууаблы борчугъузду. Сакъ болугъуз. Къалгъан затны юсюнден Юнус кеси айтыр. Хайда, ашхы джолгъа.

Тиширыула оноуларын этиб чачылыргъа, ашхам къарангы джерге кёлекесин джайыб, къышхы кече орнуна келе башлагъан эди. Элде терезесинден джарыкъ чыкыгъан бир юй да кёрюмейди. Къышны хыны тылпыуу тереклени бутакъларын, баччалада къаураланы чыммакъ акъ бурмала этиб турады.

Солугъанынг ауузунгдан тубан болуб чыкыгъанча кёрюне, кирпичклеринг бир бирине джабыша, къашларынгы агъартады. Ыллай кечеледен фашистле партизанладан къоркыгъанча къоркъадыла.

«Бу джерни адамлары къой эсенг, ташлары да сюймейдиле бизни. Къаялары, тереклеча, юсюбюзге ёре туруб, суулары катюшаларыча сызгыра, джанынгы ала тургъан болмаса, бир сыйлагъан, бир къоркыгъан да этмейди. Иги этедиле. Къазауатны башлагъаннга джукъ болмай, бу джарлы адамла уа аны ючюн ёлургеми керекдиле. Алагъа, меннге да къазауат неге керекди! Чегет джаныуарла да джашайдыла бир бирин соймай, биз а, адамла, алимле, художникле, поэтле бир бирибизни кесебиз», — деб юшюб баргъан назик къолларын къойнуна сала, джер юйню аллында сюелген часовой ары бери барыб тебреди. Къарт анасы, ариу къатыны, гитче къызчыгъы кёзюне кёрюнюб:

— Матильда, юшюб къалама, мени бир джылыт, — део кызычыгъыны чыммакъ акъ бурма чашчыгъын сылагъанча, онг къолун къойнундан чыгъарыб, хауада ары бери силкди.

Солдат казауатха дери художник эди. Ол къазауат этерге къой эсенг, къазауат темагъа сурат салыргъа сыймей эди.

Ол кесини суратларында элчилени джашауларын кёргюзюрге сюе эди.

Джалан аякъ кийизбёрк къарачай джашчыкъ агъач челек бла маркъа бузоучукъгъа суу ичире тургъан суратны ол кёб болмай мында салгъан эди. Аны саугъагъа деб Матильданы тургъан кюнюне ийгенди.

Бу затла бары да кёзюне кёрюнюб, джюреги теренинден къыйнала, солдат не этерин билмей, къойнундан биягъы гитче шишачыкъны да чыгъарыб, ичин бошатыб, бир джанына шуууладатды. Алай а къазауатны кёрюб болмагъан солдат цивилизацияны джорукъларын бузаргъа сыймей, не этерин да билмей барыб Гитлерни къыйыгъына тагъылыб тургъан уллу портретини тюбюнден ёрге къараб:

— Фюрер, эшитемисе, мен солдат тюлме, мен художникме, сен а мени адам ёлтюр деб, къолума сауутну тутдуруб, темиртабан гатийлени къаблатыб бери ийгенсе. Мен—художникме, Минги-Тауну, Европаны тёппесини, суратын салыргъа керек эдим мен, къан тёгерик тюлме, эшитемисе?...

Гитлер солдатха джууаб бермеди, аны буз кёзлери Генрихни джюрегин сууукъсуратыб, юсюнден джанлатдыла.

Солдат сууукъсураб, юшюб ташла болуб баргъан аякъларын бир бирине ура, къойнундан бир письмону чыгъарыб окъуб башлады:

«Мени багъалы джашым Генрих!

Письмонгу алыб, бек къууандыкъ. Томас бла Францдан а письмо джокъду, анга джюрегим бек къыйналады. Сиз анда тюбмеймисиз? Къачан бошаллыкъды бу къан тёгюу?»...

«Къарнашларымдан письмо джокъду, мен да къачанига дери джашарыкъма, сауудула огъесе къайда юшюгендиле къайдам. Биреуню тынчлыгъын бузсанг, ол да тынгылаб турлукъ тюлдю да», — деб письмогъа къараб, кеси кеси бла сёлеше, Генрих мыдах болуб, джер юйню тюр киритине дженгил-дженгил къарады.

«Мен былайда эки-юч тиширыуну аллына сюелиб турама, аланы да юйлеринде сабийлери болур, мени анамча, ала да сабийлерине термиле болурла?» — дей дагъыда ары бла бери бара, письмону окъуб, аягъына чыкъды. Анасы, ариу къатыны, гитче къызчыгъы Матильда кёзюне кёрюнюб, алагъа тансыкъ болгъаны бла бирге джер юйде тиширыулагъа джазыкъсынмакълыгъы да джюрегин эритиб, письмогъа, окъумагъанлай дагъыда бир-эки къараб, тёрт бюклеб, хурджунуна сукъду. Къобанны сууукъ аязындан зыбырла болгъан къолларын да бир къойнуна, бир хурджунуна сала, барыб томурауну юсюне чёгюб, къойнундан биягъы письмону чыгъарды. Къагъытдан анасыны ауазы чыкъгъанча кёрюндю. Солдат ышарыб, анасын къучакълагъанча, къагъытны кёкюрегине къысды.

«Къайгъырма, анам, мен адам ёлтюрмейме, Гитлерни буйругъуна джюрегим къаршчы болгъанлай турады. Джазыкъ анам къарт болгъанды, атабыз эртде ёлгенди, юч джашындан бюгюн къатында киши да джокъ. Андан анга не файда. Ол анда биз да мында гимигиб, ёмюрюбюз бир бирибизден айырылыб къалсакъ не этерикбиз!» Генрихни кёзюне анасы къойнунда да гитче Матильдачыкъ бла кёрюндю.

«Анам къарыусуз болуб къалгъан кёреме, Матильдачыкъ а энди адам болгъанды. Мен да тюрленгенме, анам, сени Генрихинг кёзюнге алгъынча кёрюнюб тура болур, аналаны кёзюне сабийи къуру да джашлай кёрюнеди, алай а Германиядан бери, Кавказгъа, джетгинчи талай джылны ичинде кюн сайын аджалы

бла тубеше тургъан солдат тюрленгенди. Мени да барды хончаларымда акъ тюклерим, багъалы анам».

Генрих анасы бла ушакъ этиб бошагъанында, барыб джер юйню эшигинден тынгылады. Тиширыула джукъламай тура эдиле.

«Сейирди бу джерни адамы. Къоркъа, джанларына къоркъа, билмейдиле. Тюз этедиле», — деб акъыртын эшикни къатындан джаллады. Бир кесекден дагъыда ызына къайтыб, дженгил-дженгил солуй, эшикге табаны бла юч кере урду. Джоппучукъ болуб, ахсыннгандан сора ауузларындан сѣз чыкъмагъан тиширыула, илгениб, бир бирлерине андан да бек къысылыб, башларын ѳрге тутуб, къарангыда бир бирлерине къарадыла. Аланы хар бирини акъылына: «Энди бизден бошаргъа тебregenдиле» — деб келгенликге, тышындан киши джукъ айтмады. Тиширыула эслерине рахат кюнлерин, къазауатсыз джашагъан заманларын тюшюре, тюшлериндеча, адамлары бла сѣлешедиле. Ала ѳлебиз деб къоркъмайдыла, дерт джетдирмегенлей, бошуна ѳлюб къалабыз деб ахсынадыла ансы.

«Джашла, зорлукъну унутмагъыз», — деди ичинден келиб кѣз аллына сюелиб къалгъан алты джашына Фатима. Джашларын кѣзюу-кѣзюу кѣкюрегине къыса, кетиб къаладыла, деб къоркъа, бойнун да бир аз созаракъ этиб, кирпич къакъмай турады. Уллула, ариула, джигитле быллай джашланы аналары хомух болса, айыбды», — дей къарт тиширыу кеси кесине кѣл этеди.

«Адамла адамлай турургъа нек суймейдиле? Гитлерди къазауат ачхан, кеси ѳлтюрсюн, кеси ѳлсюн, мен бюгюнден ары тарх деб шкок атмам... Къарыусуз сауутсуз тиширыулану джер юйге джыйыб, энди мен, эркиши автоматым бла аланы аллына сюелиб турама. Ол адамны бетине сыйыннган затмыды? Дрезденни сурат галлереяларында айланыр орнуна мен мурдарлагъа къошулуб айланама... Огъай, фюрер, сен шашыб, бизни да шаштырыргъа нзлейсе. Мек адам ѳлтюрюрге суймейме, бизге дерт

джетерикди. Мени анамы алай этиб айланганлагъа мен кечерикми эдим, былайда бир къатышы уа алты джашы да аскердедиле», — дей тышындан сѣлешгенин адам эшитиб къояды деб къоркъуб, тѳгерегине сескекли къарады.

Къыш улуй эди. Джел урса терекледен топ-топ деб джерге буз сюммекле агъа, у-у-у деб ѳзенден ачы таууш келе эди.

Солдат таукелирек болуб, бир кесекни сюелиб туруб, андан дженгил-дженгил атлай, джер юнню аллына келиб къулагъын эшигине джууукъ тиреб:

— «Бу джарлыла да, мен да юйюбюзге кетсек не боллукъ-ду?» — деб башла бармагъын аузуна тиреб тохтады. Сора табаны бла чирик эшикни уруб ачыб:

— Пошель, шнель-шнель! — деб ол джумушакъ ауаз бла тиширыуланы джер юйден чыгъарды. Не болгъанындан хапарсыз адамла дженгил чыгъыб кетелмегенлерине джюреги къыйнала, солдат ызларындан чыкъды. Къолу бла юйле таба кѳргюзе, орусча-кесича да къатышдырыб, неле эсе да айтды. Тиширыула, ызларына дженгил-дженгил къарай, гузаба атлаб башладыла. Арлакъгъа барыб иги ышанигылы болгъанларында уа, бир да къарамай, къачдыла, школну арты бла межгитге айланган тыгъырыкъ джолчукъ бла ѳрге чыгъыб къулакъ таба айланганларында, адам аякъ тауушла эшитиб, бары да бирден чѳгеледиле.

— Бизни сынаб ийген болур эди ол къан къусарыкъ, — деб Фатима терен ахсынды.

— Эшитдиресе, мен джарлы, — деб шыбырдай, этегинден энишке тартды къайсы эсе да.

Аякъ тауушла джууукъдан джууукъ келе тебретиле.

— Къызла, энди бизге болур болду, кесигизни къатдырыгъыз, бизни сынаргъа ийиб, аллыбызгъа чыгъыб келедиле, туругъуз, акъыртын барайыкъ, боллугъу бирди, — деб биягъы Фатима ѳрге къобду.

Межгитге джетерге, алларына бир эркиши чыкды. Къарасала, ол а Азаматгерий.

— Мен джарлы, Азаматгерий, къайры бараса бу къылма кече?

— Тоба аста, былай дженгил къалай чыкдыгыыз, киши тюбемей келемисиз, не уа, базардан келгенча былай рахат нек келесиз?

— Сен сорма, биз айтмайыкъ, адам ийнанмазча бир зат болуб келебиз, — деб Фатима айтхынчы шжжж атылган таууш эшитилди...

Танг джарый, тиширыулары Азаматгерий Ёгюз-Орунлагъа джетдириб, алайда къошлада джашлагъа тюбешдирди.

Немец солдат кесин ургъаны эртденбласында халкъгъа джайылыб, фашистле джан-джанларын талай эдиле.

Ала алай эте турганлай, Мария келиб, Пача улуна:

— Доктор, тишим ауруйду, — деб йод джагъылыб турган джаягъын кёргюздю.

Пача улу аны кёзюне сынаб къарай, къызы сёзюнден ол Саша бла байламлы болгъанын билиб сорду:

— Тишингден эсе джюрегинг бек ауруй болурму?

— Тюз айтаса, доктор, — деди Мария да. Сёлешгенле бир бирлерин ангылагъандан сора, Мария сумкасына Пача улу берген документлени салыб, дженгил огъуна чыгыб кетди.

— Къайдан чыкдынг?! Бу агъач кишиле сени ашамай къалай турадыла? Олтур, сени кибик къызла фюрерге къуллукъ этерге керекдиле, не десенг да ариу къан керекди бизге, ансы, ма почтада да барды бир маймул, ол бизни тилибизни иги биледи, алай а анга ышаныб джукъ ишлетирге базмайбыз. Мария, сен машинкада басмалай билемисе? — деб сорду Драпнер.

— Билеме, — деб къысха джууаб берди Мария.

— Хы, Маэр Мария, атынг бла тукъумунг да къалай арну келишедиле, не десенг да Германиягъа тансыкъ болгъан кёреме — деб къызыны «немец» къыз болгъанына керти кёлю бла къууаныб, ишге джарашдырды.

Ингирде офицерлени джыйыб, Мария бла танышдыра, менден соруусуз Мариягъа бир иш этдирген къой эсенг, сёлеширге да эркинлик бермейме, бу кесибизникиди, ол маймуллагъа мыллык атханыгъызча умут этмегиз, — деб Марияны кёзюне къараб: керти айтама да, Мария, сен кесибизникисе? — деб дагъыда къошду.

— Тюз айтаса, джюйюсхан пачальник, кесибизникиме, — деб ышарды къыз да.

Мария соруу протоколланы немец тилге кёчюрюб, списокла, справкала джазыб талай кюнню ишледи. Фахмуду къызгъа иги кёл салгъанында уа, Драпнер андан джукъ джашырыб къыйналмады. Ингир сайын адамларын джыйыб, Мария да анга полицайланы айтханларын кёчюре эди.

Драпнер эртденбла кимни тутаргъа керек болгъанын полицайлагъа айтса, Мария къуру тынгылагъаны бла къалмай эди.

Бир кюн а, Драпнер Марияны кесине чакъырыб, асыры ачыулангандан къызыны да къыджыраб, кёлю бла ишлеген бир киши джокъду, кюндюз эснегенден башха ишигиз джожъ эсе, кече ишлегиз, иш кёбдю, — деб, къыджырагъанына сокъуранганча, акъырыныракъ сёлешиб башлады.

— Саулары къой эсенг, ёлгенлери да адамгъа тынчлыкъ бермеген быллай джер ким кёргенди. Варварла, цивилизацияны джорукъларындан не хапарлары барды, алай а, тохтагъыз, сиз ол джаныгъызыны къаныгъызыны аямай кюрешген къралыгъыз сизни атыгъызыны айтмазча этерме мен, ашыкъмагъыз, — деб джигитча ёлген совет патриотла бла сёлешиб тебреди Драпнер. Ма мазаллы аждагъап, сеннге не керекди. Ух, къызыл шайтан, къулакъ джаныма бериб аудуруб къоя эди, агъач киши. Биле

эдим мен сени коммунист болгъанынгы, ы-ы-ы,—деб джумдуругъун Пача улуну суратыны аллында ойната, андан дертин алыргъа умут эте эди. Бети бойну бла бирге кызыарыб, кёзлери кытургъан тууарны кёзлерича джана, онг джаягъындан тутуб тишлерин жыггырдатды. Аны кёзюне Пача улу кёрюндю. Джигит Совет разведчик врач, фашистлени ичинде талай заманны ишлеб тургъанын Драпнер къайдан эсе да сезиб, анга бир кюн эсин билдиргенди. Юч кюнню тюрге атыб, кишиге билдирмегенлей ёлтюрюб къояргъа умут этиб, бир кюн камерагъа кириб, ауузун оздургъанлай, разведчик:

— Хорлам ючюн ма санга! — деб Драпнерни къулакъ артына джумдуругъу бла басханды. Фашист тентирей келиб, башын мюйюшге ургъаны бла бирге герох таууш чыкыгъаны тенг болгъанды. Окъ Пача улуну джюрек ауузундан тийиб, ол алайда ёлгенди. Фашист алынган адамча, камерадан къачыб чыгыб, талай заманны не этерин билмей, энди эсине быллай бир кир затны алды.

«Фюрерге таза джюрекден къуллукъ этгени ючюн ачха бла саугъаларгъа, чынын ёсдюрге», -- деб Пача улуну юсюнден болмагъан затлашы джазыб, «Документле» этиб, ызларына къачхан заманларында унутуб къойгъанча этерге излей эди.

«Огъай да! Кёрюрге этиуюнго», — деб ёлген патриотдан энтда къоркъа, барыб столну яцигин къармаб, къоллары къалтырай, Мариягъа талай затны басмалатды.

«Хы, энди уа кёрюрге кюнюнго!» — деб Пача улудан дертин алгъанча, къайгы бла кюреше, башха патриотланы тукъумларын излеб башлады. Разведчик кыыз, джюреги асыры къыйналгъандан алджай келиб, артда кеси кесине айыб эте, эсин джыйыб, хар къагъытха джангы къара къагъыт салыб, басмалаган затлары бла артда хайырланырча этди.

Ёре турукъча кызыны юсюне сюелиб тургъан фашист джукъ сезалмады. Мария бир отха, бир суугъа тюшгенча, кюе-бише, фа-

шистни кёзюне джашыртын къарай, ол эслегени болса, мыдах ышарыргъа кюреше, эндиге дери хапары болмагъан талай затны билди. Ала тахсачы къызгъа бек керекли затла эдиле. Бу затланы ичинде Мария излеб тургъан бир зат чыгъыб джюрегин чанчдырды.

Кёб болмай аты-чууу да чыкъмай кългъан джигит совет тахсачы Пача улуну фашистле джашыртын ёлтюргенлерин билиб чанчды джюреги.

— Тохтагъыз, аны къланы мен сизден кесим алырма, — деб тюр эрнин тишлери бла ачитхынчы кысыб, джюреги кыйналгъанны билдириб кълма да деб кългъа, эснегенча этди.

— Бу джарлыны кълзауатдан, политикадан хапары джокъду, амалы болса, бусагъатда киштик балача джуургъан тюрбюнде хурулдарыкъ эди. Мен а Германияны, кёксюдюм къллы Германияны хорламы ючюн кюрешеме. Тиширыу не ангылайды, кълралны, эркишини ишинден аны хапары джокъду, — деб бир кесек мычыды. Кълыз а биле эди кълзауатны политиканы да, хапарсыз затларындан да дженгил хапар алыргъа кюреше эди, аны алай болгъланын билалмагъан Драпнер бошуна сандыракъ эте эди ансы.

Бюгюн ол уллу кълранч джауладан чыкълан иш болгъланын билиб, джюреги асыры кыйналгъандан къллары кълтырай, сездиреме деб кълркъла, бир аз эс джыйыб, ышарыргъа кюрешеди. Пача улуну дертин мен сенден кесим алырма деб тиш кълса, бир-бирледе юсюне ёре сюелиб тургъланны бойнундан бууары келеди, дагълда, сабыр бола:

«Тохта табылкъ изле, сен солдатса, солдат кълзауатда алджаргъла керек тюрдю», — дейди кеси кесине.

Джигит тахсачы кълыз, ууахтысын къллу бла эте тургъланындан кълркълмай, Драпнерге сау кечени ишлеб туруб, эртденбла юйге кете тебрегешинде, акълыртын кълтына барыб, ичинден

«Пача улу ючюн сениге ёлюм излейме» — деб, тышындан да, кесин джазыкъсындыра ышарыб айтды:

— Бюгюн меннге джыйырма бла юч джыл толады, мен бир-эки суйген тенгинги да, сизни да чакъырама деб тура эдим, — деб ышарыб айтды.

— Аламат джан, бюгюн стол джанында чёгерге къой эсенг, сигарет ичерге да заман табмай тургъаныбызны кёресе да, — деб кёзлерин къагъытдан айырмагъанлай айтды.

— Билеме, алай а джюрегим сизден айырылалмайды, сиз мени къоюб кетеригигизни кёзюме кёргюзсем, — деб Мария мыдах ауазын къалтырата, ахсыныб кёзлерин сюртдю.

— Алай къалай айтаса, Мария, мени мёлегим? Сенсиз биз, тилсиз къаргъалача, къайры барлыкъбыз? Бар, бир кесек джукъла да келирсе, заман болса, кесим барырма, эки адам болгъан джерде ючюнчю кёлекге болса да джарамайды, бар.

Мария келиб юйюм джыйыб, от юйчюгюню чардагъында олтуруб тургъан джашлагъа хапарын айтды.

— Мария, ол бизден эсе таб айтханды. Кеси келсин, биз аны бла сёлеше билирбиз, ма бу затчыкъны уа, сениге керек боллукъду, унутма, — деб бир гитче къара герохчукъну къолуна тутдурдула. Пача улуну юсюнден, джюреклерин къыйнарма деб, джашлагъа джукъ айтмады, кесини уа джюреги къайнай тургъан джаугъа тюшгенча чырылдаб, кююб барады...

Бюнортадан сора Мария Драпнерге дагъыда талай къагъытны басмалаб, немецле къачсала, алайда къаллыкъ агентлерини тукъумларын биягъы къара къагъытлада коюб, кече юйюне кете тебрегенинде, къойнуна салды.

Кетерини аллы бла, Драпнерни кабинетини эшигинден мыдах къараб:

— Ашхы кечели болугъуз, мен эртденлагъа дери сизсиз турлукъма, — деб акъыртын эшигин этгенинде, Драпнер, джюреги джумушаб:

— Бу джарлы мени суйюб айлана кёреме, эндиге дери мени аны джазыксыныб турганма, ансы, орнун табдырыр эдим, — деб ызындан чыгыб, эки кюлю бла Марияны имбашларындан тутуб, кёзюне джити къараб, бетине тютюн ийнсин урдура:

— Мени ариуум, бюгече мен сениге келирме, — деб джаягындан ба этиб ийди.

Мария эшикге чыкыгъанында, онг джаягынын зыбыр джентги бла сюрте, кеси кесинден джийиргене, юйю таба кетди. Къыз Драпнерни терезе туюб бла озганында, ол узун бойнун арыгъан къазча созуб, Марияны ызындан къараб:

— Тохта, бабушчукъ, бюгече мен сени кёлюнге джетерме, — деб ышарды.

...Драпнер келиб, акъырын Марияны эшигин къакыгъанында, адам адамны, танымазча къарангы болган эди.

— Кимсе? — деб Мария билмегенча этиб, эшикни къатына келиб бир кесек сюелди.

— Мария, менме, ача кир, адам кёрмесин, — деб юйге кириб, столгъа эки коняк шышаны, шоколад, банкачыкъ бла икраны салыб, дагыда джан хурджунундан бир коробчакыкыны чыгарыб, ичинден алтын медальонну алыб Марияны бойнуна тагыб, «энди уа сен мени тузагыма тюздюнг» дегенча хонтасына туруб, кёзлерин джаш тиширычукыгъа джандырыб тохтады.

Мария ышарыб:

— Сиз къалай джумушакъ адамсыз, башха болса, менича бир джарлы къызы юйюне келиб туугъан кюню бла алгышлагъан кюй, сёлеширик да туюл эди.

— О, Мария, алай нек айтаса, мен немецме, биз къалганладан башхабыз? — деб келиб, къызыны къатында бир эки тебдилдеб: — кел, сени туугъанынг ючюн, бизни къууанчлы хорламыбыз ючюн ичейик, — деб коньяк шышаны башын ачыб, гитче джонулган стаканчыкълагъа къуюб башлады.

— О, Мария, столгъа сен футбoл командагъа болурча бир зат салгъанса, биз а къуру экибиз, — деб кукаланды.

— Да, мен сизни тенглеригиз бла келлик болурсуз, уялт-майым деб этген эдим.

— Экибиз болгъан джерде, тенгле неге керекдиле, алай болса да къуыйым, — деб алты стаканчыкыны да толтурду. Сора кюлбетли кезлерин джандырыб: — Мария, сени ючюн, сен насыблы болур ючюн,—деб бир уртлаб, стаканы бошатды. Мария да башындан бирчик уртлаб, ызына салды. Экинчи, ючюнчо стакан тогъулгъандан сора, пемец кызгъандан кыза келиб, Мариягъа къуяргъа да унута, иги кефли болгъанында, белибауун да тешиб, гитче табджанчыкыгъа быргъаб, кызыны къатына джууук олтуруб, башын имбашына салыб, инакълаб тебреди.

— Къоюгъуз, бир кесек олтурайыкъ, бюгюн мени туугъан кюнюмдю, — деб Мария башын бир джанына этди.

— Хы-хы,хы, сеннге бюгюн джыйырма бла юч джыл, мени Фридам а онтогъуз джылында меннге Паульну табхан эди, хы-хы-хы-хы, тишируу, заманында эрге бармаса, терекден тюшмей къатыб къалгъан алмача болуб къалады, хы-хы-хы, менден келюнг къалмасын, Фрида, — деб Марияны атын къатышдыргъанын да эслемей, хырылдаб кюлдю. Ёрге туруб, къарнын буууб тургъан тюймелерин да бошлаб, тютюн ичди. Мария къобуб орун салыб:

— Сиз былайда джатарсыз, мен хоншуларыбызгъа барайым,—деди, мындан озса, аязыб къалыр деб къоркъа.

— Юйюнгден бир джары кетеринг джокъду, экибиз къой эсенг, сау бир рота да сыйыншыкъды сени квартиранга, —деб эрлей тешилиб орунга кесин джарашдыра къошду:

— Мени мында болгъанымдан бир джанны хапары джокъду, къаллай бир болады, мен адамча тешилиб, джылы орунга кириб джатмагъанлы, — дей кезлерин джукъу баса тургъанлай, эки къолун аллына узатыб, кызыны кесине чакъырды.

— Бусагъат аякъларымы джууайым, — деб Мария чындайларын тешиб, тазыкъты алыб эшикни ачханлай, эрлай юйгѣ Хасан кириб, немец тилде:

— Ъымылдама! — деб Драпнерни юсюне ѳре сюелди. Аны ызындан дагъыда эки джаш кирдиле.

— Хы, столну кимлеге хазырлагъанынгы билдим, къанчыкъ, — деди ичинден, джууургъан тюбюнде къалтырай тургъан Драпнер. Алгъа къолларын кѣлтюре да бир тебреди, артда уа эс ташлаб, башын джууургъан тюбюне сугъуб, орундукъну къымылдатыб къалтыраб башлады.

— Ёлтюрмегиз, мен кишиге хата этерге келмегенме, фюрерни ёлтюрюгюз, мени не хатам барды? — деб башын чыгъара келиб, дагъыда джууургъан тюбюне кириб тебреди.

— Джашла, кийиндиригиз, — деб Хасан аллына эки партизанни ийди.

Драпнер эки эрнин бир бирине джыялмай, джашладан кѣзлерин алмагъанлай, кийиниб башлады.

— Ёлтюрмегиз, мени башым ючюн сизге кѣб хата салырла, деб алай айтханлай, ийиб къоярыкъча, джалынды. Тиширыугъа алдандым. Тиширыу адамлыкъ этиб ким кѣрген эди, — деб къошду, терен ахсына.

— Кѣб сѣлешме. Тиширыула адамлыкъ эте билгенлерине энди ишекли болма, — деб къоллары байланыб, ауузуна буштукъ этилген Драпнерни эшикге чыгъарыб, бичен чананы арасында чунгуруна чѣкдюрюб, башын бичен бла джабыб джолларына тюзелдиле. Хасан Мария бла бир кесек мычыды, жангы заданиени да берди.

— Хасан, Драпнерни башындап эсе бу багъалыды, унутуб жетерсе да, — дей Мария джашха сахтыян папка бла бир къагъытны узатыб: — къара къагъытлагъа сакъ болугъуз, письмоланы уа юйлерине табдырырсыз, — деб къошду.

— Бери къара? Эсингде туталлыкъ затланы джаза турма.

— Огъай, ала бюгюн бла тюнепе кече ишлегенлеримдендиле, ол төрт письмо уа, Пача улуну письмоларыдыла. Шо бир окъуб кёр. Кёремисе туура ёлтюрюрлерини аллында джаза, тургъанды, — деб джыламукъларын сюрте, сескекли болгъан Хасанига Пача улуну фашистле, кишите да билдирмей, ёлтюрюб къойгъанларын айтды. Хасан тишлерин къаты къысыб, асыры къыйналгъанда джукъ айталмай, бир кесекни сюелиб туруб, акъыртын шиндикге олтуруб, Марияны кёзюне мыдах къарады.

— Къайда? — деб Пача улуну письмоларын окъуб башладыла. «... 1944 джыл 27 декабрда Тебердиде туугъанма. Къазауатха дери Нарсанада «Минги-Тау» деген санаторияда терапевт болуб ишлегенме, къазауатны ал джылларында урушда айланганма. Фашистле областыбызгъа кирген кюнден башлаб а, джашаууму бир такъыйкъасын да зырафха джоймазгъа кюрешиб турдум. Мени сатхан ким болгъанын биле болурсуз. Ёлеме деб бушуу этмейме, миллетге ма аллай джануарла халеклик салырла деб къоркъама. Бир сагъат джарымдан мени асарыкъдыла, алай а ол зат мени чыртда эсима келмейди. Мен ол затны болурун хар кюн сайын да биле эдим. Эрши хат бла джазгъаныма айыб этмесиз, къолларым бугъоуланыбдыла...» Тылпыуу тамагъына тыгъылыб, Хасан андан ары джукъ окъуялмай, экинчи письмону ачыб, ичинде окъуб башлады:

«Багъалы Салимат, бир кюн туугъан бир кюн ёледи, кесинги къатдыр. Сени кёзюнгден чыккыгъан джыламукъ меннге болушадлыкъ тюлду. Сен сау болуб, мен унутулукъ тюлме, аман этме, къолунгда сабий, джамагъат айыб этмесин, бизни кибиклени джашаулары миллет ючюн джаратылгъанды. Менича ёлгенлени эм насыблыларыны бириме мен да. Адам джашауунда ёлююнде да эм татлы адамы артда аны ючюн кызармазча болургъа керекди-мени джашауум, ахыр кюнюме деричи, ол хыйсаб бла, ол джорукъгъа сыйынганлай тургъанды.

Унутма, биз джашау ючюн ёлебиз, адамла бир-бирлерин

елтиормез ючюн. Мен адамланы бек сие эдим, аланы кьаллай бир затларына джарарыкь болур эдим, алай а... Тилейме, аман этме. Джашчыкь уллу болса, хапарымы айта турурса, бусагьатда уа мен энтда аскер тизгиндеме, кьаныбыз джерде кьаллыкь тюлдю. Хорлам узакьгьа таймаз. Хорламыбыз бла кьучакьлайма, тилейме арт тылшыуум сени сагьына чыгьарыкьды»...

Эрнине тёнгерек тюшген джыламукьну туз татыуун ангылагьанлай, Хасан эрлай эс джыйыб:

— Мария, энди сен бизни бламы бараса, огьесе, кьалайды оноуунг, — деб ашыгьыш сорду.

— Огьай, аны бери келгенин киши да билмейди, мен да думп болсам, башхалагьа кьыйын боллукьду, хайда, кеч этме.

— Да сора алай эт. Сакь бол, — деб эрлай эшикге чыгьыб, кьарангыгьа ташайыб кетди.

Мария сыртындан джатыб, не кьорешсе да кёз кьысалмады. Аны кьулакьларына фашистлени тауушлары келиб: «Мен бу тилни нек билген эдим? Аны билмесем, ол кьадар джануарлыкьны да ангыламаз эдим, хончаларым замансызлай агьармаз эдиле. О, мени аллахым, бу эки аякьлы джануарланы ким джаратхан эди экен? — деб кёз кьабакьларын джабды.

«Меннге кьара? Хомухдан эте турама. Мен фашистлени тиллерин билмейме. Мен Гейнени, Шиллерни, Бехерни тилин билеме, фашист аякьла Европаны бетин теплеб, джюрегин сындырыб айланган заманда да Иоганес Бехер:

— Хо, немецме мен, алай а мен керти немецме! — дегенди. Ол сёзле: «Мен фашист тюлме, мен дуниягьа Гитлерни берген, Освенцимни ариу кьанлы уу джылан тюлме, мен тюз, антифашист немецме» деген магьанада айтыладыла. Манифест, Коммунист Партияны Манифести да, ол тилде джазылгьанды. Мен аны билмесем, аллай кьыйын ишни кьалай этерик эдим? Хорламны кюнюнде адамланы бетлерине уялмай кьарарма...

ЭКИНЧИ
КЕСЕГИ

**ДЖУЛДУЗЛА
ДЖУКЪЛАНМАЙДЫЛА**

Поезд тамагын таралта, кызыудан-кызыу барады. Аны юсюне ургъан джел, тыяргъа умут этгенча, къанатларын аллына джайыб, сызгъырыб кюрешеди. Алай а къайда! Джайгъы джелчик, не уллу таууш этиб кюрешсе да, деу санлагъа ийнакълагъандан башха джукъ эталлыкъ тюлдю. Бир кесекден а ол кеси да, къарыуун билиб тохтагъанча, сериуюн болуб ууакъ джангурчукъну себететди. Поезд андан къачыб, ол да аны сюруб баргъанчады. Алай болса да, бир аздан джангурчукъ да тохтады: поезд чегинденми озду, огъесе джел арыбмы къалды алайын киши да эслеялмады. Айланч джолла бла поезд, пелиуан джыланча, къычырыкъ эте барады. Вагонланы эшиклери ачылыбды. Студентлени бир къауумлары аякъларын энишге салындырыб олтурадыла, бир къауумлары да ёрге сюелибдиле. Поезд тохтаса, къызланы вагонларына барырма деб тургъанла да бардыла. Не десенг да, ала баргъан вагонда джашла баргъандан эсе игиди: кими джырлай, кими бир зат айта, къалгъанлары да анга кюле. Былайда уа, кёбюсю бирча шош джашла болуб тюшгендиле, ала билген: бири папирос чыгъарса, барысы да бирден боранлатыб тебрейдиле. Асхат а тютюн ичмейди да, аланы тютюнлери да поездни тылпыуна къошулуб анга хауаны мутхуз этгенча кёрюнеди.

Кёкде поездни узунуна созулуб баргъан кюлбетли тютюн-чюк болмаса, джукъ кёрюмейди. Онг джанындан бир уллу тау къарай, къарт генерал аскерге джангы алыннган джаш солдат-чыкълагъа къараб ышаргъанча, ышарады. Ол да, кюнча, поезд не кызыу барса да, кёз туурадан кетерге унамайды.

Тауладан энишге айланнганны барына да ол алай къарай болур. Кетген ызына къайтыб келгишчи аны, анангы сыфатыча, тюрсюнюн унутмазча.

Асхат тауланы «турна кёзлю» тамадасындан кёз алмай, терен сагъышха кирди...

Поезд, чык-чык-чык деб, бирча таууш этдире, студентлени алыб барады. Хар ким орунларын табыб тынчыккълы болгъандыла. Асхат а, биягъыплай, аякъларын салындырыб олтуруб барады. Бетине джел, бир-бирде къумча бир къаты затчыккъла да урадыла, алай а джашны акъылы къайда эсе да былайдан узакъдады.

Кюнню таякълары сёдегейлене башлагъандыла, уллу тау да, анасы гитче сабийледен бугъуунганча, акъыртын ташайыб башлады...

Талай кюн озду. Студентге келиб Целиноградха тюшдюле. Ол шахарны кёргенлей, Асхат кеси кесине: «Мында къарт адам джашаймыды экен?» — деб сорду. Аны кёлюне не эсе да мында къуру джаш тсю джашайды деб келди. Алай эсе, бир отузкъыркъ джылдан ала къарт боллукъ болурла, огъесе, бери келген кюнлери кёзлерине кёрюне, шахарларыча джашлаймы турлукъдула? Къаллай бир джангы зат ишленеди былайда, амал болса, бир-эки кюн къалыб, хар несине да къарарыкъ эди ол, алай а бусагъатда заман болмагъанын биледи. Гетенбаш грузо-

викле аланы сакълаб турадыла. Ким биледи, институтну поэзиясы бютеу былайгъа кѣчюб келген эсе уа?

Студентле миниген машинала джолну букъулатыб бири-бирин къуууб барадыла. Джолну эки джаны бла да будай сабанладыла. Студентле кезлерине алтынчач сабанланы кѣргюзюб тургъанлыкъгъа, была сютден энди тола башлагъандыла.

— Мюрзеу джыяргъа деб келиб былайда энди не этиб турлукъбуз экен, андан эсе Целиноградда бир кесек булджугъа эдик, — дейдиле бери дженгил келгендерине сокъуранганланы бир къауумлары.

Машинала джюрюшлерин сериуюн этдиле, ит чабхан таууш эшитилди.

Есильский районну Маяковский атлы совхозу. Клубну аллы адамдан толуду. Студентле болурла. Огъай, сабийле да бардыла, былайыны биринчи гоккалары. Клубдан арлакъ барыб школ, почта, онг джанында, тегерегине да бусакъ терекчикле орнатылыб—больница, Асхат аны эслагенлейине, былай бир тюрю болду, алай а аланы курсларын сагъыныб не эсе да айтханларына эси бѣлюнюб, больницаны унутду. Совхозну директору алтынчы курсну студентлеринден беш-алты адамы больницагъа къойсакъ дей эди. Джашладан киши къалыргъа унамады, Алий болмаса. Ол кеси барыб, больницада къалыргъа сюйгенин билдирди. Къалгъанла уа бары да бирден мюрзеу джыяргъа таукелликлерин айтдыла. Ишлеген джерлеринде, керек болса къолларындан келгени этерикдиле, ол аланы борчлары болгъанын биледиле, алай а, ала барыда Алийча, бери акъ халат кьерге келгенлерин билирге керекдиле тамадалары да...

Будай бир эки-юч ыйыкъдап бишерикди, ары дери ишлерми эдигиз деб кюрешедиле, киши унамагъанында, аланы совхозну бешинчи бригадасына элтдиле. Алайда уа бир юй да болсанг а. Огъай бир юйчюк, кухня, бар эди. Кухнягъа джетгинчи къызыл

вагончукъла, вагонла бла кухняны арасында, джартысы да джерге батыб, бир уллу темир бѣчге—анда суу. Ишим деген суудан машина бла ташый кѣре эдим бери сууну. Ол кюн ала алайда кызыланы вагончукълагъа джарашдырдыла. Хамамчыкъны (вагонланы бири хамам эди) кызыдырыб юслерине тазалыкъ салдыла. Ары-бери къарай барырча джукъ джокъду—тѣгерек—тюббе тюз: Къуру кѣк бла Джер бир бирлерине къарабдыла. Сахан табакъча, джер тѣббе-тѣгерек болуб, нени да кѣргюзюб турады. Кѣкде мийикде, сан бир этиб къуш кѣргенинг да болады, джерде уа — будай толкъунла. Ингир ала сабанла азуз шыбырдаб тебрейдиле, кече уа, студентлени аладан хапарлары болмайды.

Экинчи кюн хазыр саманладан юй ишлеб, тауукъла тарыгъа басынганча, къара саманлагъа басынгандыла. Миша, барындан да алаша болгъаны себебли, анга Пипин-Короткий дейдиле, Асхатха уа-Карл Великий.

— Эй, мен башлайым, белинден ѳргесин (ол да Асхатны бир атыды) салыр! — дейди Миша. Ол къолуна да узун джыджымчыкъны алыб, джерни ѳлчелеб тебрейди.

Мекамны тюбуне таш зат салмайдыла, къайдан табарыкъса таш деген затны, юйню тюбуне къой эсенг, башынга уругъа да табмазса. Таш орнуна саманланы тѣрт къат этиб саладыла. Ыйыкъны ичине юй ишлеб атдыла, башына къалын топракъ къуюб, эки-юч кере сюртдюле. Эшик, терезе орнуна брезентлени джайыб, ичине кирдиле. Джатханлары джердеди. Бир джаны бла уллу салам мурджар, аны юсуне табханларын салыб тѣшемѣшеле этгендиле.

Чыракъ джокъду, алай а къол фонарчыкъла, джылтыраукъ къамжакъчыкълача, анда-мында джанадыла, алай болгъанлыкъгъа, мында ай джарыкъ, кече чыракъ керекли болмайдыла. Ай да гурт тауукъча, аланы джоббу-джоббу джыйыб, тейри

джарыкъ уянгыпчы кёкге иелик этсди, ол къоба тебрегенлей а, кёк кёзлерин къысады, джулдузла джукъланыб, кёкде ай тул къатынчыкъча, кеси джангыз къалыб кетеди...

Будай сабанла, аязчыкъ къакъгъаны сайын, азчыкъ чайкъала, нени юсюнден эсе да джашыртын шыбырдайдыла. Аланы ол тауушларын эшитген Асхатны исси кюн бетине ариу аязчыкъ ургъанча кёрюнеди. Ол себебден болур, бир бирледе кече сажайыб кёб турады. Бусагъатда да алайды болум.

— Гулливер, кел къызланы «оджагъларындан» бир къарайыкъ, — деб Миша Асхатны къабыргъасындан тюртдю. Кесине Пипин-Короткий дегенлери эсине тюшеди да, ол къалгъанлача, анга Карл-Великий демейди.

Къызланы оджакъларындан къараргъа огъайы болмагъанын билдире, Асхат сёзсюз ёрге къоуб, терезе бла тышына чыкъды. Ол аллында, Миша да ызындан.

Ай алкъын чыкъмагъанды. Къарангыдан кёзге тюртюлгенни кёрмейсе. Арбазлары темирден толуду. Абышырбыз деб къоркъа, вагончукъланы къабыргъаларындан тута барадыла. Хамам вагончукъгъа джетерге, Асхатны къолу бир джылы затха тийди. Илгенди. Олсагъатлай эксулен бир джанларына турдула, къайсыла болгъанларын айыралмады. Миша, итни юсдюргенча, сызгырыб, экиси да кюлдюле. Къызланы терезе тюблерине барыб къарасала: джукъ кёрлюклерими бар эди, алада да къарангы, алай а джашладан эсе алада иги болур дейме. Ала кеслери къалсала да, эрикмейдиле, джашла уа кеслери къалсала, батхан кемени иелерича болуб къаладыла.

Ма Зинаны тауушу. Зина Асхат бла окъуйду, кеси да комсоргларыды, аны да атасы джокъду, Асхатча кёзлюкле да киеди. Судебная медицинаны окъутхан Пипинис: «Сиз эгеч бла къарнашмысыз?» — деб да сорады Асхат бла Зинагъа. Ала

огъай, деб бир эки-юч кере да айтхандыла, унутуб кьоя да джангыдан сора турады.

Зинаны анасы Ленинградда джашайды.

Бусагъатда Зина Володяны юсюнден сёлшеди.

— Къызла, мен Володяны, — дейди Зина акъыртын ауаз бла—бир джашха да ауушдурмайма. Андан ариула, игиле да бардыла, алай а Володясыз мен джашаууму кёзюме кёргюзелмейме. Анама да джазгъанма. Володяны анасы да биледи. Биз окъуб бошасакъ, экибиз да алагъа, Володялагъа, артда ға Ленинградха барлыкъбыз. Экибизни да бир джерге ийигиз деб тилерикбиз. Володя Дагъыстаннга барыргъа сюеди. Хаман: «Анда сен чырпабёрк джашчыкъланы бир кёрге эдинг, алагъа ауруу къатыла билмейди»,—дегенлей турады.

— Анда чырпабёркле сени Володядан сыйырсала ға? — деб кюледи Дина да.

— Мени Володядан чырпабёркле кьой эсенг, Каспий да айыралмаз, — деб ол да кюледи. Къызланы бу сёлешгенлери Алачыкъ а мени къалай сюеди экен деген сорууну Асхатны джюрегине салды. Ол алай сёлешемиди, джюрегин Зинача, тенглерине ача билемиди? Ансыма, мен Алачыкъны сынамай бир кьойсам. Мишагъа да айтырыкъ тюдю, ол меннге айтыб кьоярын биледи. Кесим а къалай сорайым? — деб, къайда болгъанын да унутуб, Алачыгъы къайгъылы болду джаш.

Экиси бирге къалсала, кёбюсюне сёлешмей турадыла, не да бир бош затчыкъны юсюнден даулашыб тебрейдиле. Тюнене «Белорусха» миндириб сабанланы арасы бла узакъгъа элтиб, мешина сынды деб талай заманны Алачыкъны кьозуб тургъанында да, Алачыкъ трактордан тюшюб, аузуна будай чёбню къабыб, кёзлерин чыракъ ийиб тургъан болмаса, Зинача джюрегин ача билмегенди.

— Ол мени сюе болмаз? Да алай эсе, письменларында да

сюеме деб нек джаза эди да?» — дейди джаш. Сууукъ боласа деб пиджагын сыртына кѣаблагъанында да, акъырын имбашындан тюшюрюб ийген эди. Алай а бир письмосунда былай джазгъаны Асхатны эсиңден чыртда кетмейди:

«... Ол кюнню ёмюрде унутмам, эсингдемиди, институтка кирген джылыбызда, Катя да, мен да сеннге баргъаныбызда бизни ашыра келгенинг?...

Джаз сирен чакъгъан заман эди. Сангырау джауум тохтаргъа унамай, сен да анга эришгенча, Катя бла мени шахарны бир кыйырындан бир кыйырына ашыра чыкъдынг. Ючюбюз да бара эдик. Юсюбюзде джибимеген затыбыз болмаз эди, алай а шахарны эки кыйырыны арасы, бир дженгил тауусулуб кѣалгъан эди. Дагъыда общежитиеге кирмей, тегерегине айланганыбыз а джангур джауа тургъанлай. Сора сен кетдинг. Мен келиб орунга киргенимде, талай заманны кез кысмай турдум.

«Джашлыкъ кѣалай игиди!» — деб бир джаныма айланганымда, радио бла: «Ашхы кечели болугъуз!» — дегенлерин эшитдим.

Экинчи кюн ингирде уа, сен чабыб келиб, таракъчыгъынгы, джолда башыбызны тараргъа берген таракъчыгъынгы, излединг, биз аны табмай кѣалтай бир кыйналгъан эдик. Артда табханыкъда, сеп сабийча кѣууанган эдинг, алай а бир кесекден дагъыда кезлеринги сагъыш басыб, бизге да джукъ айтмагъанлай, акъырын чыгъыб кетдинг. Ташайгъынчынга ызынгдан кѣараб турдукъ. Башынгы энишге ийиб, мыдах атлай, кетдинг. Ол кюн алай нек этгенинги бюгюн да билмейме, бюгюнден кысха джол бла ёмюрде джюрюмегенме дегенинги уа Катя да айтханлай турады..

Ол кюнню Асхат да унуталмайды, керти айтады Алачыкъ, джангур тохтаргъа унамай, джаш да кызладан айырылмай,

джолну узагы бла ашырыб баргъан эди. Джолда берген таракъчыкъны уа...

Асхат бир джыл тракторда ишлей эди. Тенги да алагъа горючий ташый эди. Анзор бла ол бир джыл тууб, бир школда окуб, экиси да бир институтха кирибиз деб тура эдиле. Анзор бир кюн горючий алыб келгенинде, ала таракъчыкъларын ауушдургъан эдиле. Алайдан кетгени бла Анзор юйлерине къайтмагъанды. Горючий бѣчкеси атылыб, ол да алайда джылыб къалгъанды... Асхат энди таракъчыкъны бююн да аны кѣзюнден кѣргенлей турады. Бир кере анасына да кѣргюзген эди. Ол Асхатны кѣргенлей, джазыкъ, джылаб тебрейди да джаш аллына тюртюлюрге суймейди...

Бу сагышла бары да аны башына, чыбчыкъла терекге къонганча, къайдан келиб къалдыла? Алачыкъны терезесини тубюнде тургъанлайына да, къалай эсе да анга ышанмагъанча болады.

Ол ариуду. Анга кѣб джашла къарайдыла. Мен аны ючюн тынгысыз бола болурма, — дейди кеси кесине Асхат.

— Пипин, кетдик!—деб Мишаны дженгинден тартды. Миша да Риммадан джукъ эшитмегенинде, къулакъларын салындырыб Асхатны ызындан тебреди.

Юйге келгенлей а, ол душияны къычырыкъдан алдырыб, Володяны къатына барыб:

— Билемисе, Гулливер бла мен къызланы «оджакъларындан» бир къарайыкъ деб бара тургъанлайыбызгъа, сени Зинанг, ийнанамыса, Мурат бла сюелиб тура эди. Зина алай этерикди деб ёмюрде кимни эсине келлик эди! Кюндюз Володя, Володя деб, ингирде уа Муратха ышарыб. Ийчанмай эсенг, бар энтда кетген болмазла, — деди.

Володя алгъа ийнанмады, артда уа, экисине да кѣзюу къарай кийиниб тебреди.

— Кел, мен да барайым биргенге, — деб Миша да ёрге турду. Володя джукъ айтмай чыгыб кетди.

— Кертими айтады Пипин? — деб сордула джашла.

— Бусагъатдан билирсиз, — деди Асхат да. Бир кесекден Миша, Володядан къартчыгъадан къачхан тауукъча, юйге атылыб кирди. Сора Володя Мишаны джагъасындан тутуб:

— Пипин, былай джерге джагъыб къояйыммы?—деб сорду.

— Къой, Пипин бюгюн Риммагъа Зина атагъанды, Мурат да Пипинни ариуун алайым деб айлана эди. Бюгюнден ары уа Римма Пипиннге развод берликди, — деб къюдюле джашла.

Миша Володяны къолундан сыбдырылыб, кесини орнуна Юраны тюртюб, мурджарда чѐмелтаякъ айланыб, къайсыны эсе да джуургъаныны тюбюне кирди. Юра ызына, айланыб, аны аягъындан тартыб джууургъан тюбюнден чыгъарды.

— Къюгъуз, джарлы Пипин алайсыз да не этерге билмей айланады. Мурат аны ариучутъун тракторгъа къондуруб:

— Мин Риммачыгъым, фйтоннга,
От алдыртайым къурч атха,
Эй, Целинада безгек болурса,
Алыб кетейим курортха

деб джортдуруб кетгенди, — деб къюдю дагъыда бири.

— Къалдынг, Пипин, Римма сапга энди бурулуб да къарамайды. Эх, Пипин, Пипин, андан эсе келмей къалгъа эдинг бери, — дейди мюйюшден дагъыда бир джан.

Миша уа бу къадар чам анга айтылмагъанча, бирини сыртына мине, бирини бучхагъындан тартыб абындыра, бал-маскарадда шайтанча, хата этелгенин аямайды.

Бир эки къюнден будайны чалыб башларыкъдыла. Асхат комбайнда ишлерме деб тура эди да, токга салыб къойгъандыла. Ми-

ша да токдады, ол транспортёрну кзуруучу боллукъду. Джашла аны эшитгенлеринде:

—Пипин, Риммагъа ышанмагъанынгы энди тамам билдирдинг, аны этегинден тутуб айланмай бир джарагъан иш этсенг а ? — дейдиле.

Миша ачыулана, кёлюн кьалдыра билмейди. Ол болмаса, джашла, туюшген адамлача, асыры кёб сёлешмейдиле. Аягъы эшикден киргенлей, не ол кеси бир зат айтыб кюлдюреди, не да анга джашла айтыб кюледиле. Мишасыз а хазна кишини тиши ышармайды.

Бир кюн Асхат бла Миша биягы кызылары бла токда олтуруб тургъанлайларына, джерни туюбу бла келгенча бир мутхуз таууш чыгъа да тохтай, былайдагъыланы тынчыкъларын бузду. Будагъа сыртындан джатыб, сёзге кёшулмай тургъан Миша секириб туруб, «полундра!» — деб, чабыб барыб комбайынны юсюне минди. Аны бла бирге кёбханла, бары да къая кирик алагъа айланыб келе тургъан бугъаны кёрдюле.

Асхат кёзю-башы бла Мишагъа орнунгдан тебме деди.

— Ызына джаны саулай къайтыргъа сюйген—мени къатыма келсин! — деб кычырды Миша. Асхат бла анга да кёзю-кёзю къарай, кызыла орунларындан тебмедиле. Анга тюшкълал дерге да билмей, кызыла бугъа таба къараб турдула. Ол кьоркьмай, юркмей, бусагъат кереклигизни табдырайым дегенча, келеди.

Мангылайы бла джерни къаза, ал аякълары бла кёкге кулдаланы силдей, гюрюлдегени бютеу тегерекни титирете, джерни джарыб чыкыгъанча, деу хайыуан аны сейирине къараб тургъанланы къатына джууукълашды. Ол ашыкьмай, алай а

кыгычырыгы джаралы джануарча, төгерекни зангырдата, башын джерге тирей да, аягы бла кёкге къара тубан быргъай, бойнун ёрге кёлтюрюб чабама дегенлей, бурнунда тогъайына тагылыб тургъан джыджымны баса да абына, тюзелсе, дагы да кёкге кулданы быргъаб ёкюре, аллына таукелирек атлагъанча кёрюндю. Асхат сермеб кёолуна узун базыкъ таякъны алыб, бёркюн да манглайына басыб, бугъагъа эришгенча, акъыртын аны таба тебреди. Къара пелиуан бойнун кёлгюрмегенлей аллына атлай, мюйюзю бла джерни сыза, гюрюлдегенин кючлюден кючлю этиб, ачылу кёзлерин джаңдырыб, тау тебгенча, джашха джуууклашды.

Асхат эслеб атлай, сол кёолун алгъа узатыб, онг кёолу бла да таякъны къаты тутуб, аллына тюз атлай келиб, бугъаны къатына джетерге, эрлей чыгыб, къуйругъундан сермеди. Ары дери сейирге къараб тургъан кызла кыгычырыкъ этиб, къоркъгъанларын да унутуб сермешгенле таба чабдыла, алай а джюз метрден джуукъ бир атлам эттен ичлеринде киши болмады. Бугъа бурма башын ёрге тутуб, гыйы къайнаб тургъан бойнун гюзете, төгерек-төгерек бурулуб къуйругъундан къадалыб тургъанны, бузда хойнухча айландырды. Насыбына Асхат да иги къадалгъан эди да, саны ачымаз, кызладан да бети уялмаз кёзюю болур эди, бугъаны къуйругъун кёолдан ычхындырмай, таягын да тууарны сыртында ойната, төгерекге бир-эки кере айланды.

Асхатны алджамагъанын кёрген кызла кыгычырыкъларын тохтатмай, къарышыргъа джетиб тургъан кёоллары бла да сакъалларына къадалыб, алларына энтда бир силкиндиле. Бугъа тохтаб-тохтаб, не этерик эсе да деб джашны сынагъанча, джангыдан төгерек-төгерек бурула эди, джаш да бу оюнну джаратханмы эди да, бугъа къуйрукъгъа, садакъачы къабчыгына къадалгъанча, къадалгъанды.

Бир кесекден бугъа ичин уруб, сериюн болду, бурнундан да силегейлери келиб, ы-ы-ых деб, мюйюзю бла биягъы джерни чанчакълаб, бойнун ёрге кёлтюрюб, сир болду, джаш а ышаныб орнундан тебмеди, кызла да шум болдула. Дуня бютеу, бир такыйкъагъа къалкъыб къалгъанча, кымсыз кёрюндю. Деу хайыуан бурун тешиклеринден от тылпыу чыгъара, сермешге хазырланады, алай а Асхат да, анымы сезеди да, эрлай узалыб, бугъаны бурнуца кир кёмюк джугъу болуб тургъан темир тогъайгъа тагъылгъан джыджымны кёлгъа алыб, таякны учун джыджымны тогъайгъа туююлген джерине илиндириб, акъыртын комбайын таба алыб тебреди. Джесирленген хайыуан ёкюнюб, аллына атларгъа унамады. Сора кызла, суу къобханча бирден юрюлюб кычырыкъ-хахай этгенлейлерине, амалсыз болду болур эди, акъыртын джашны ызындан тебреди. Бугъа алгъа силкингенлей, кызла да ызларына турдула. Джаш хайыуанны хорлагъанын тамам ангылагъанында уа, къоркъмай аланы ызларындан тебретиле. Асхат элиб бугъаны комбайынны чархына кысха байлаб, юсюн-башын къагъыб, кызлагъа джетерге, ы-ы-ы деб энишге этиб алгъа силкингенлейине, кызла харх этиб, тегерегин басдыла.

Ашыкъгъан бар эсе, баш мадарын кёрсюн, къурманлыкъ хазырды, — деб барыб кызла къатыш будай тебеге чёкдю.

— Асхат бу, эшда, сеннге джараулуду, Алачыкны келтирейик да къояйыкъ, аллай бирге къыйналыб айлана болурса, — деди кызланы бири, Алачыкгъа хыйла къараб.

— Огъай, эшда, бу сеннге союлдукъ болур, келтир да къой Алачыкны, — деб тюртдю дагъыда бири.

— Огъай, огъай, выпускнойгъа соярбыз, — деб, сюеги барындан да гитче болгъан бир сепкилбет кызчыкъ ёрге-ёрге чынгады.

— Ыоркъмагъыз, барынга да джетерикди, — деб Асхат къара букъу басыб, терлеб тургъан бетин, дженги бла сюртдю.

— Къызла, Асхат болмаса не этерик эдик? — деб Валя бугъадан къоркъуб, джансыз болгъанын энди эскере, барыб Асхатны къатына олтурду.

— Биз да бир-эки джангызгъа барлыгъыбыз тюлмю эди, — деб биягъы сепкилбет къызчыкъ Асхатны къыйынын бюсюреусюз этди. Джаш сепкилбет къызчыкъны сёзюнден джукъ ангыламады. Аны акъылында бусагъатда Алачыкъдан сора киши да джокъду.

« Бу арт кёзюуде не эсе да бири бирибизден суууб бара болурбуз дейме», — деб кеси кеси бла сёлеше, ауузуна да будай чёбню къабыб, терен сагъышха кирди. Къызла аны эслеб, джашны къатында Алачыкъны къоюб бирем-бирем джанладыла. Къызыб тургъанлары бла, тауукъла тарыгъа чабханча, Миша таба юрюлдюле.

— Э-э, атамы джангыз баласындан бошаб, тукъумсуз къояргъа айланасыз, — деб къызла комбайыннга минерге, ол да джерге чынгаб, Асхатны къатына келиб: «Джититлик этиб ёлмей къалгъан Асхатха-салют!» деб будайда чёмелтаякъ айланганлай, къызла джетиб юсюне джабышдыла. Джашдан дертлерин алгъанларына не сёз.

Къачхы сууукъгъа эртденли ачы джелчик да нёгер болуб перронда поездни сакълагъанланы ышыкъгъа джымды, алай а поезд келирге энтда джыйырма минутдан кёб болгъанлыкъгъа, былайгъа шахардан келликле эрте келиб бошагъандыла. Кёбюсю студентледиле. Ма бир бёлек къыз бла джаш плацларыны джагъаларын ёрге къайырыб, къолларын бир бирине ышып, тенглерин ашыгыш сакълайдыла.

Къолларында гокка ханчыкълары болгъан къызла да бардыла. Ала не эсе да бу къач табигъатха эришгенча мндахы-

ракъдыла. Ма Лара, марал кѣзлерине чыкъ уруб турганча, кѳолуна акъ розачыкны чапракъларын бирем-бирем джукъуб, аякъ тюбюнде терек чапракъларга кошады.

— Магомет Къзахстандан келинлик алыб келе эсе уа, Лара, алай къаты къалай боласа, кѳой ол джарлы гоккачыкны, аны да джаны барды, — деб Маджит кѳуру да этиучюсюча, накъырда эте, Лараны къатына келиб сюелди.

— Келинлик келсе, кѳоркъма, была сеникиле болурла, не этериксе, элитресе мени къатыш юйюнге, алай тюл эсе уа, къазны джукъуганча джукъбарыкъма, — деб Лара Маджитден арлакъга джанлады.

— Къачма, къачма. Юйюнге элт деб тилейсе да, сени ким эсе да алыб кетерикча. Башынгы сугъар джер излеб тебрейсе Алайым десем, ма перронда меннге келмезлик кызы джокъду, — деб алай айтханын арлакъда сюелген улайгъан адамладан киши эшитиб кѳояр да деб, Маджит кюлгенни кѳююб, ол сѳгатлай тѳрт джанына къарады.

— Залимхан, махтаныб турма да, бар, коржикле ал да кел, — деб Шерифат бир джашны джагъасындан тутуб кеси таба бурду.

— Сен билген коржикле, танг атмагъанлай, не коржик хапарды? Сенден маджалыбыз джокъ эди да, энди сен да ма бу Ларага затха ушаб къалганса.

— Ма, тебреди биягъы къаратон. Кѳоркъма, кимден озса да сенден озмаз, танг атса да, асыры чомарт болмайса, — деб, Шерифат Залимханны арлакъга тюртдю.

— Биляхий, Шери, къаратон болукъ тюлме, мени къарт атамы оналты сабийи болгъанды, мени да эки тѳппем барды, къарачы, — деб бѳркюн тешиб, Шерифатны аллына эниште чѳгелегенлей, Маджит келиб Залимханны сыртына кѳонду.

— Ай юйюнг кѳурумазлыкъ, туз машокча, къайдан чыкъдынг?

— Сора, Зыба, туз машок джюрюй билемиди да? — деб Маджит юсюнден джюкню атаргъа дыгалас этген Залимханны имбашындан тюшдю.

— Залимхан, тохта, къолунгу бери бир узатчы, ненча къатын аллыкъ эсенг да айтайым, — деб Лара джашны онг къол аязына къарады.

— Огъай, ненча аллыгъымы кесим да билеме, джигит эсенг, кимни аллыгъымы айтчы, — деб кюлдю джаш.

— Мени, мени! — деб къызла Залимханны тегерегин алдыла.

— Огъай, сизден кишини да аллыкъ тюлме. Сизге энди целинадан къарайыкъ, къарасакъл джашла келедиле, майна алдай эсем, — деб узакъда поездни къолу бла кёргюздю.

Студентле Залимханны тегерегинден чачылдыла. Поезд джууукъдан джууукъ келгени бла тамагын да уллудан уллу эте, терезеден, эшикден да мыллыкларын тышына атыб келген студентлени перронга дженгил джетдирди. Къойла бла къозула къошумгъанча, студентле эки джанындан да бир бирлерине чабышыб, къучакълаша, къычырыб селеше, перронну толтурдула. Лараны къатына Магомет да келди. Лара джукълунган розачыкъларын къызара, джунчуй, аны къолуна тутдуруб:

— Артист, бусагъатда сен тамам Шамил болуб къалгъанса, — деб Магометни къара бурма сакълалын кёргюздю. Джашла Залимхан айтханча, бютеу сакълалдыла, мыйыкълыла, къуру Асхатды сыфатын тюрлендирмеген, алай а Къазахстанны кюню аны бетине да къатылгъанды.

— Ай, айю балала уа, мени къатыма нек келмейсиз! — деб бир заманда вагондан чартлаб Миша чыкъды.

— Пипин, догорой, къайда эдинг? — деб къызла, къуру да этиучюлерича, Мишаны тегерегин алыб, бир биринден сыйыра, къучакълалдыла.

— Болдугъуз, болдугъуз! Сиз а, кертда дегеннге, оздуруб, несиз, алайсыз да къзазах кызладан башымы кючден алыб келеме, — деб кызыланы юсюнден чиркитеме дегенликге, ала андан да бек басыныб, сабийчикни атханча, Мишаны келтюруб кёкге - кёкге атыб тебретиле.

— Ичими тайдырыб, эшигими джабасыз, акъыртын болугъуз чыгъанакълача, ийне бармакъларыгъызны да тёрт джанымдан сукъмагъыз, — деб биягъы Миша дуняаны кюлдюрдю.

— Эй, Пипин, не этесе, артда бир бирине теджей, тишге илинмезлик этиб атарыкъдыла, юсюнгден ары чач бу чаукаланы деб джашладан къайсы эсе да къатына келди.

— Къоркъма, атылыб кълмам. Бири бирине теджеген къой эсенг, тёрт джанымдан тартыб, кёрмеймисе эте тургъанларыны?

— Ай джазыкъ а, кертда дебми тураса? — деб кызыла джашны юсюнден бирден джанлагъанлайларына, ала къайгъылы болмай кетиб тебреген нёгерлерин эследиле.

Миша, къартджыгъадан къутулгъан тауукъча, къачыб барыб, алдагъыланы араларына кирди.

— Кет, Пипин, мени къучакъламагъанса, джарлы сен анда къзазах кызлагъа талатыб келгенинг азды дебми джукъундураса кесинги, огъесе тансыкъмы болгъанса?—деди Лара.

— Театр, джаным, сен неле дейсе? Сеникин талагъа эдиле къзазах кызыла. Кесибизникиле да тюк къондурмайдыла, кишиге да джетдирмегендиле, къоркъма.

— Кетигиз, оллахий, джарлыны тылпыуун тыйыб бир хата этесиз, бири биринги юстюре, неди бу, алайсыз да сапран болуб тургъанын кёрмеймисиз, — деб Асхат Мишаны джакълай башлагъанлай, кызыла кюлюб: «Къызым, айтама, келиним, эшит!» — деб харх болдула, кюле, ойнай, бары да бирден обшежитиеге кетдиле.

Алты джылны бирге окъуб тургъан тенглеринден, институт-дан, дагъыда болур эди, не десенг да джаш адамды, кёзю къарагъан талай заты—аланы барындан да айырылыб, Асхат темир джолну станциясына келди. Башында сагъышла бири бирин тюрте, хар бири бирер кыйын соруу бере: «Алан, кыйрыса?» — деб соргъаннга джунчумай джууаб берирча тюрдю. Алай болса да, джюрегини теренинде бир джылытхан, «Кел!» — деб таукел чакъыргъан бир затчыкъны сезиб, алгъа силкинеди. Ол атасы, анасы туугъан элге барыргъа излейди, бусагъатда кеси танымагъан гитчелигинде кёрген элине, алай а джюрекни эси акъылны эсинден эсе узунду. Аны ючюн сие болурму Асхат Батюшковну:

«О память сердца! ты сильнее
Рассудка памяти печальной
И часто сладостью своей
Меня в стране пленяешь дальней, —

деген тизгинлерин? Алай болур.

«Къоркъма, улан, къоркъма! Таула къонакъны ёмюрде да ызына айландырмагъандыла, сен а къонакъбайса, таукел бол», — деб джюрегини теренинден не эсе да бир зат шыбырдай эди. Башын, суугъа кёмюлюб чыкъса силкгенча силкиб, тегерегине сескекли къараб, аллына таукел атлагъанында, къолунда да гокка ханслары бла Алачыкъ тёрт джанына къарай, аны излеб айланганын кёрюб, джюрегин басыб дженгил—дженгил атлаб кызыны аллына келиб, ышарыб сюелди.

— Асхат, барын да ашырыб, джангыз къалдым дебми тура эдинг?! — деб бир джаньшдан да Алексей чыкъды.

— Былагъа къара! Шашханла, кыйдан чыкъдыгъыз?

— Асхат, экинчи станцияда огъуна билетими солдатны хурджунуна сугъуб, ызыма кыйтыб келдим, ары барсам, сен

бюгюн тогъуз сагъатда кетесе дедиле да, ма келгеним, — деб терен солуй, тенгин къучакълады.

— Алексей, ары къара, ананг аллынга къараб тура болур! — деб Асхат тенгини кёзюне суююмлю къарады.

— Огъай, Асхат, билемисе, анам ёмюрю Кавказгъа термиле тургъан бир адамды. Сени бла барайым да, сиз биреринг бирер джерге, мен а — билесиз — назначением къайры суюсем—ары! — деб къолларын джайыб кюддю.

Алачыкъ да Асхатны къатына къысылыб, экисине кёзюу къарай, ышара-ышара турады.

Тенгинден айырылгъаны джанына кючлюму тийгенди, огъесе, къыз тиширыуну джюрегинде не болгъанын ким биледи, бир башха сагъышымы барды да, Алачыкъ мыдахды. Не джашырыб кюрешсе да ол адамы джюрек къайгыгъы тышына чыгъыб кесин злетмей къоймайды. Джашла да эседиле дейме. Къыз аны ангылаб, бираз джунчуду. Кёб болмай тегерекни зантырдатыб кюле тургъанла бир кесекге шум болдула.

— Келигиз, бюгюнден таб тюшмезбиз, не болады, не къалады—суратха тюшейик, — деб Алачыкъны да къолтугъундан тутуб, Асхат суратчы таба тебреди.

Поезд ачы таууш этиб, кетериклефи кесине чакъырды. Алексей Асхат бла барыргъа таукел болгъанын энтда бир кере айтды. Перонда эки джашха кёзюу къарай, сан бирде джыламуугъун да сюрте, Алачыкъ сюелиб турады. Бу ариу джайгы етден аланы бир бирлеринден къаллай бир заманга айырлыгъын къыз билмей эди. Алай болгъанын сезмегени иги болду. ансы, адам джазыуун билсе, бир бирде акъылындан шашыб да къалыр эди. Къыз поездни биргесине бир кесек барыб, ызг-

на къайтды. Джашла уа джолгъа джарашыб, Алексей терезе тюбюнде бир уллайгъан майор бла карт ойнаргъа къошулду, Асхат, адамладан джанлай, сагъышларын сакълай, баш полкагъа миниб, сыртындан джатыб, джаяу джолда этген сагъышларын эсине тюшюрдю.

«Огъай, алай болмайды, ана баласын чиркигмейди. Къарлы таулары келтюрюб тургъан джер мени да ёнгелетмез, бауурун Европаны тѣппеси басыб, киндигин эмилик суула талай тургъан ана келлю джер!.. Ол анамча эки къолун алтыма джайыб, мени къойнуна къысса, атамча бетиме тюз къараб, сѣзсюз акъылын, джюрегин англатса, эгечимча, башын кѣкюрегиме салса, Алачкъъча уялыб джерге къараса, олсагъатда, мен да юниге узалыб баргъан гокка хансча джюрегим къууанчдан толса!» — деб Асхат сагъышын бѣлюб, кеси кеси бла сѣлешиб башлады. Былай джангы джетген къызча сагъышларындан уяларакъ да болуб, кеси кесине айыб эте да тебреди, дагъыда унутуб:

«Барама, къайры барама?.. Атанг, ананг болмагъан өлге туугъан эл деб баргъан да тынч тюлдю. Атлагъанынг сайын, аланы кѣлеккелери аллынга сюелиб, къол узатыб, сѣлешиб турлукъдула. Кеслери уа къайда? Туугъан эгеч джокъ, къарнаш джокъ, бир да куруса да бир гитче эгешчигим болгъа эди... «Бир кесекден атасын, анасын да унутуб, кѣзюне кѣб болмай ёлген къарт аммасы, къарт анасыны анасы, кѣрюндю.

«Джарлы, бюгюнюме джеталмады... От юйчюгюню артында, сен окъуб бошаргъа битерикдиле деб, кѣгет терекчиклени акълай, учуб келген турналары кѣрюб, къолу бла да кюнден кѣзлерин джаба:

— «Асхатымы кѣремисиз, турнала? — дей тургъанлай, Асхат къатына баргъанында: — уй, зыйпадан туугъан, къатыма сюелибми тура эдинг? — деб ышаргъаны эсимден кетмейди.

— Огъай, анам, ма бусагъатда келдим.

--- Ох-ох-ох, кѳурманынг белайым, тюшюмде кѳрюб, сакълаб тура эдим, ох-ох-ох, кѳалай иги болду келгенинг. джаным, — деб арыкъ бетин Асхатны бетине кѳысды. Сора келиб юйюнде болгъанын тепсиге салыб, кѳатындан кетерге кѳзю кѳыймай:

— Балам, сенден алгъын ёлейим, джарыучу болма, курухму дейсиз, кѳан бла кюрешме, балам, не болсанг да дарманла бла бол, ала Локъман-Хакимни дарманларыдыла, мен да кѳб дарман ханс билеме, джыйыб бере турурма, сенден алгѳа джаным чыкъсын, — деб табыракъ олтуруб, джашындан кѳзюн алмай кѳб олтуруучан эди.

Асхат ышарыб:

— Болсун, анам, дарманла бла да, дармансыз да багъаргѳа болады, — дей эди.

— Печик, балам, дармансыз а не этесиз да?

— Сѳлешиб, ангылатыб, тюшюндюрюб, ийнадырыб.

— Хы, дууа окъуб, тюкюрюб да, балам. Тюз айтаса, кѳуранда, китабда да айтады эки динни бирин тутаргѳа керекди деб, джахил турма ансы, сизни динигизде да болур дууа, тюкюрген адет, сиз да кесигизча, биз да кесибизча, — деб джоппу джыйылыб гитче ауузчугъун кѳолу бла джабыб, башын ары бери этди.

Бу затланы барын да кѳзюне кѳргюзюб, джюреги мыдах болгъан джаш, джазыудан кѳлю кѳалыб:

«Атамы, анамы алды эсе да ол джарлы кѳарт анамы кѳойса уа не бола эди? — дейди. Ёлюм хатерсизлигин мени юсюмде ненча кѳргюзгенди», — дейди дагъыда. Энтда кѳргюзюр ол а, сен кесинги хорлатма ансы дерге киши джокъду, джаш кеси кеси бла сѳлешеди.

Сора башы бла джюрегин бир бирлерине джолукъдуруб: «Сиз оноу атигиз, мен бир кесек кѳалкѳыйым», — деб бир джанына бурулуб джатды, алай а, кѳзюне кѳалкѳыу кирмейди.

Джашауунда биринчи атламла этиб башлагъан адамгъа кѣб тюрлю джол чыгъады. Асхатха да чыкъды алай джолланы бири. Черкес шахарда, тау элени бирине врач болуб барыргъа деб буйрукъ алды. Эл къалайда болгъанын билмегенликге, аны ары алай бош иймейдиле, джашны уа андан не хапары. Анда больница эм иги больницаланы бири, уллу сынамлары болгъан врачла...

Джюреги гып-гып-гып деб , автобусну терезесинден къарай, къууаныргъа къалыргъа да билмей, ишлер джерине барады. Къуру да кеси кеси бла сѣлеширге бек сюйген Асхат энтда башлады энчи ушагъын:

«Менден сора туугъан элин танымагъан адам болурму? Айхай туугъан элинг да алай бош эл болуб къалса уа... Кѣремисиз, кѣм-кѣк сюзюлюб келген Къобанны! (Асхат Къобанны бокъланганын алкъын кѣрмегенди). Дунияны башында андан кирсиз суу болурму? Къалгъан суула уа муну къатында мырды суугъа ушайдыла.

Ары бир къара, халал джюрекли адамча, ичинде акъ ташла да, къарт анамы хаджи къабларыча, агъара. Чабакъдан да толу болур. ..Игитда дейсе, быллай сууда фарель болмай къаллыкъ тюлдю. Сууну сол джаны тюз джерле, онг джаны уа айланч асфальт джол, кѣбюсюне къая тюбю, джар юсю бла барады, юренмеген адамны джюреги къоркъарчады. Бир бирде уа, тюзюрек джерге чыкъсанг, асфальт джол тау тюбюнден джау джагъылгъан пелиуан манс бери дери тартылгъанча кѣрюнеди. Бир биринден узакъ болмай, бир да къалмай джангы тѣрткюл юлери бла элле да тюбейдиле, энтда тюберик болурла. Асхатны андан хапары джокъду, туугъан элин танымагъан адам, элине баргъан джолну да танымайды. Алай а Асхат туугъан джерин сюе биледи. Аны эсине Италиядан келиб мында, бизде, ъмюр-

люкге кьалыб кетген бир орус кьыз тюшгенлей турады. Ашыкь-май эсегиз аны хапарын айтайыкь.

Надя Васильева Асхат бла бирге окьуб, врач болуб чыкьды.

«Мени бир улуу орус элге ийигиз», — деб тилек кьагьыт джазыб берген эди .Акьыллы, билимли кьыз. Атасы Италиядады, Октябрь революцияны заманында кьарт атасы тыш кьралланы бирине кетгенди. Надяны кьарт анасы орус халиге, орус адетлеге, орус тилге юретиб туруб, сора анга онсегиз джыл толгьанында, джашындан, Надяны атасындан, джашыртын бизге ийиб кьойгьанды. Энди уа Надя джаны чыкьса да кьайтамыды ызына.

— Мен орусма, мени джерим бду, мен анда джангызма, мында уа—тюбеген бары да джууукь, тенг, Россия меники, мен да Россияныкьыма, — деб турады.

Атасыны письмоларына уа: «Папенька, мен сени кьрюб, сени ахсыннганларынгы, Россия-анабыз деб ахсыннганларынгы, унутуб, ызыма кьайталлыкь тюлме. Дядя Федяны излейме, ийнанама, ол мындады, мен анга туберикме, кьюрсе,» — деб джаза эди атасына. Асхат кьуру да ол кьызгьа разы болгьанлай турады...

Туугьан джерин тойгьан джерге ауушдурмагьанды. Ол кеси Россияда туумаса да, апы юю, джурту СССР болгьанын, СССР-ден башха джерде джашаргьа суймгенин кьргюзгенди. Тиширыу башы бла ол улуу джигитлик этгенди. Асхат анга бек сукьланады.

Автобус айланч джолладан чыгьыб аллын ёрге бургьанында, узакьдан кьар тауланы тьппелери кьрюндюле.

Асхатны джюреги бир тюрлю болуб: «Алачыкь да бусагьатда тауланы менича кьрсе, кьалай иги боллукь эди», — деб келди кьлюне. Башын мешинаны терезесинден тышына чыгьарыб, бютеу джюрегин эсни да буз кьадамалагьа бериб барады. Бир

улла кѣпюрден ѳтгенлей, Къобан сол джанында къалыб, бир кесекге кѣзден ташайды, алай а дагыда алларына чыгыб, сиз ѳрге ѳсегиз, мен энишгеме дегенча, кѣксюл толкъунларын тѳнгерете, Асхатны ѳсин кесине бурду. Автобус джюрюшюн сериунирэк этди. Джылтырауукъ асфальт джолну юсюне джангур тамчыла агъыб башладыла, ол, пелиуан талгыр джыланны сыртыча, кѳрюндю, бир кесекден а, къаб-къара джылтырады. Экинчи бир элге джетерге, машина ауур ынгычаб, джарылыб къалама, бир мадар табыгыыз дегенча сюркелиб ѳрады. Бир кесекден тюз джолга чыгыб, усу ачылды болур эди, «ынгычагъанын» да тохтатды.

Энди айланчла, энишле-ѳргеле кѳрюнмейдиле, автобус улуу тюзню арасы бла кенг джолну барады. Аллында, сол джанында, эли акъ юйлери аны бу джанында уа—шахар, Къарачай шахар. Эки суу шахарны эки джанындан къучакълаб, бири боз, бири, тау кѣкге эришгенча, кѳм-кѣк болуб, бауурларына шахар орнатыб турадыла.

Асхат къатында олтургъан орус джашха: — Бу къайсы эли? — леб сорду.

Ол анга джуубаха не айтыргъа билмегенча, сейирсиниб, кѳлю бла соргъанын ангыламай:

— Къарачай шахар, — деб къашларын кѳлтюрдю. Соргъанынамы, огъесе билмегенинеми айыб этди да, джаш Асхатны кѳзюне джити-джити къарады. Аны ѳлеб, эндиге дери сѳзге къошулмай келген бир къарт:

— Балам, ма бюгюн кибик ѳсимдеди, Хурзукда Азамат-Хаджини джангыз джашына къатын келтиргенлеринде, бютеу Юч ѳсинде нелени ѳсе да тубешдириб, эринлерин къымылдата, алына бюгюлерек болуб, хапар айтыб башлады.

— Балам, ма бюгюн кибик ѳсимдеди, Хурзукда Азамат-Хаджини джангыз джашына къатын келтиргенлеринде, бютеу Юч ѳзен да джыйылыб, Юч ѳзеннге уча этигиз деб юч ѳгюзню бериб,

той оюн этген эди. Ма ол кюшлени биринде ат юсюнде ачхагъа барыу башланганлай, чалманшы къатына келиб бир джаш атдан тюшдю. Джаш кесин алгъа урмай бир бѳлек заманны сейирге къараб турду. Атла чарсха баргъан заманда атлы джерге ийилиб ачханы алыргъа керек эди. Арыкъ атлы джаш тамаданы къатына келиб неле эсе да айтды. Ол сагъатдан атына, тиширыу мингенча, эки аягъын да онг джанына тутуб олтуруб, бир кере тегерек айланыб, джерден ачханы ауузу бла, кѳз къабакълары бла алыб дунияны сейирсиндирди. Аны бла къалса уа, эсимде да турлукъ болмаз эди, къолташ атыуда, башха оюнлада да чырт къатына киши иймеди. Джаяу чабыуда Къартджуртдан бир джашха озурду, аны да «оллахий-лязим, кеси билиб этди» дей эдиле.

Сора бар андан тутуш башланды. Бизни заманда бусагъатдача, биреулен-экеулен бла тутушуб къалмай эдиле, отказ болгъунчу, не да кесин джыкъдыргъышчы тутушуб тура эди хорлагъан.

Къатына келгенни барын да сыртларын джерге уруб:

— Хурзукда киндиги бла сийген киши бар эсе, келсин, тударыкъма, — дегенинде, къатына киши баралмады.

Бу уллу Хурзукдан джашны аллына чыгъарча аллай адам табылмады ол кюн.

Къарт сыртын тюзетерек этиб, бѳркюн да тешиб тобугъуна къаблай, Асхатха джити къараб:

— Кимни юсюнден айтханымы ангыладынгмы? — деб сорду.

— Огъай, — деб джаш уялыб, эки къол аязын бир-бирине ышыды.

— Ол, джашым, сени къарт атаиш, анангы къарт атасы эди. Джандет Харибни уа таныймыса?

— Анамы таныйма, ол ёлгенли быйыл тогъуз джыл. — деди Асхат.

— И й-а, хариб, гюнахы кзурусун, бир да бир алакат адам эди, хариб, кесине да кзарт атанг Мижеге деучен эди. Джаз башында гезенине кириб:

— Мижеге, сени ючюнзентда бир кыш келсин деб чыгы-учан эди,-дей эдиле. Алай бир берекет тута билген адам эди, асыулу тиширыу. Атанг ананга джыр этгенин а билемисе? -- деб сорду.

— Огзай — деб Асхат башын кымылдатды. Тегерекде олтурганла бары да кзартны хапарына тынгылаб келе болур эдиле, «Джырлагыз!» — деб тиледиле. Кзарт тамагын ариу-лаб, кзачан эсе да джарыкь энди уа кзарыусузуракь, алай а зжюрекге джарашхан ауаз бла джырлаб башлады:

«Кёкде ойнайды бир кёксюл ала
кёгюрчюн,

Кёгюрчюнню аркзан атыб
ким бууар?

Ой бир анагза Джандетден ариу
ким тууар?

Атанг Сюлемен ашхы кишиди,
билеме,

Сюлемен, сенден ариу Джандетни
тилейме.

Тилей эсенг, мен аны сеннге
бералмам,

Аны бла сени хатеринги кёралмам»...

деб кзарт ышарыб, джырны аягына дери джырламады.

— Джашым, сен тынгыла, мен айтайым, бюгюн былайда эшитгенинги, экинчи айтыргза,эшта, Кзарачайда хазна адам табылмаз, мен а кзулагым бла эшитмей, кёзюм кёргенин ай-тама — деб кёзлерин биягынлай саггышлы джумду—ол сагзат-да Кзарачайгза Ресейден уллу кзонакзла, джарым патчах-зат

келгучен эдиле. Ма аллай бир уллу кьонакь келгенинде, аны Джандетни атасына элтирге тебрегендиле. Ыьонакь алагьа: «Къайры, кимге барабыз?» — деб соргьанды. Байлыгьы, адам-лыгьы деб чучхуй тебрегенинде, анга джуубаха: «Къобанны акь ташындан эсе, Сюлеменни акь улагьы кёбдю дегендиле.

Сюлемен тай союб, тёрт дуняпы джыйыб уллу той этгенди.

Тойну Сюлеменни джети джыл болгьан кьызчыгьы бла, Джандет харибге айтама, кьонакь ачхандыла. Адам айтыб айталмазча бир ариу адам эди: узун джаякьлы, тум къара къашлары, сютге атылгьан дугьумлача джумушакь къара кёзлери, ышаргьаны сайын башын энишге тутта, артда да алай бузулмайт тура эди. Атанг а, айта ма да, джетген джаш. Сора атанг алайда тенглери тургьанлай ант этди, ма бу кьулагьым бла эшитгенме, кьуран хакьына, антыш. Джети джылны сакьлаб мен аны алмасам, эркиши тюлме деб атына миниб кетген эди. Сюлеменни уа, джыланла кибик, сегиз джашы.

«Насыбы алай болсун, песине махтаныб ант этеди. Сыртны кьаралтхан кьой сюрюую, джылкьысы болур, итден туугьанны, бизни джангыз эгечибиз аны юйюне барыб киргинчи, ит болсун»,—деб чамлангандыла. Джаш а алай бош адам тюл эди—кьолгьа алгьан ишин бишире биле эди. Суугьа кетгенни да ол ал, сют-джол этиб джоуб джибергенлерин да ол кьайтар, атлагьаны сайын бир игилик этиб айланган адам эди, гюнахы кьурусун, — Ожай-Хаджинида барыб ол кьайтарыб келген эди. Анга да этген эди джыр:

«Огъары дачангда, ой, чынгаб чыкьгьан къара суу,

Ол къара сууда ала чабакьла ойнайла,

Акьыллы башында бир кьан кьазанла кьайшайла», —

деб азчыкь эшитдириб Асхат ёмюрюнде эшигмеген бир джырыны джырлаб башлаб кьойду... Кетиб Эресейде окьуб, талай джылны айланыб келсе, Джандет джетген кьыз болуб тура, кимни да

кёзю къарарча, барыб тохтагъан бир ариу джан эди. Былайда джашха кызыны атасыны эгечи болушханды, Дауус деб, эшитген эсенг да, кызыны аллын джашха айландыргъанды, ол алай этерикди деб а джеги джукълаб кимни эсинде бар эди, атасы бла анасы Джандетни андан башха адамгъа ышанмагъандыла, чыртада. Оллахий-лязим, сау эки джылны кызыны эки джанына олтуруб, кече-кюн демей тургъандыла. Бир кюн а, ма сениге, джазыу болур эди, тирменлерибизге къарайыкъ деб чыкыгъанлайларына, юнню болумун Дауусха билдиргендиле, ол а не этерин биле эди. Олсагъатдан джаш кыуш къанатлы болуб джетгенди. Кызыны сермеб ат аллысына миндириб, биргесине да бешалты атлы къара мукъут болуб, элден чыкыгъандыла.

Ол талай джылны сакълаб тургъан адамын Къарачайда къояргъа ышанмай, Терк-Башына алыб кетгенди.

Дауус къарнашындан, андан да бек келининден къоркъуб ауруйма деб тешекге кириб тохтагъанды. Анга ол сагъатда минутла, сагъатлача кёрюне: «Къарнашым кычырыкъ эте, нек кириб келмейди,» — деб сагъышха сингенди, алай а Сюлемен кёбден бери джокъламай тургъан тирменлеринден да тынчылыкълы болуб, керпеслениб, ызына келе тургъанлайына, аллына бир къарт тюбөб:

— Асто, Джанхот улу, бир тамаша зат кёрдюм: Къаратору аджирли бир джаш адам, ат аллысына бир сейир тиширычу миндириб, ызындан да бир белек атлы, тенглери, кыуугъун эсе да билалмадым, шкодан чыкыгъан окъча, кёнюрден ётуб кетди, — дегенди.

Сюлемен, джюреги чанчыб, сакъалыны джартысын джулкуб алыб, аман иги да айталмай, къатында хунадан тюшген ташха чёгюб къалгъанды. Бир кесекден эс джыйыб, чабыб юйюне келсе, эшиклери ачыкъ, эки джылны кёйнуца сакълаб тургъан кызы джокъ: «О хахай, кызымы думп этиб кетгендиле!» деж джууукъну, тенгни юсюне джыйыб, талай джашны атлагъа

миндириб, къачыб баргъанланы ызларындап ийгенди, алай а къайда! Къарачайда сени къарт атангы тюрюндегинден дженгил джюрюген ат кишнеген болмаз эди, джашла, ызларындан баргъанла юслерин да къара тер басыб, атлары талкъдан атлагъысыз болуб, бир черкес элде тохтагъандыла. Анда бир юйге къонакъ болуб тюшюб, хапарларып айтхандыла. Къонакъбай аланы ашыкъгъанларын билиб, хазыр баста бла къуйрукъ къууруб алларына салгъанды. Джашла эрлей къуйрукъчукъну къабыб сирелгенлерин эслеген конакъбайны аланы орнуна семиз къуйрукъ келюне тийиб:

— «Къусарыгъыз келмедими? — деб соргъанды.

Джашла уа гоппан айранны да тогъуб:

«Берекет берсин»,—деб ызларына айлангандыла. Ол кюнден башлаб Къарачайда Черкесе да, аны къой эсенг, Джанибек чегемге баргъанча, тохтамай барыб, сау юч айны къызын излеб айлангандыла.

Юч айдан сора джаш юй бийчесин элге алыб келгенди. Сора эки юйню арасында уллу дауур ачылгъанды. Сюлемен къызын юйюне, кишиге ышанмай, кеси алыб кетгенди, сегиз джашы, алауганлача, атангы туйгендиле, алай а законну джорукъну уста билген джаш сюдге бериб, сюд бла бийчесин ызына къайтартханды. Аны къой эсенг, Джандетни кесин да чакъыргъандыла сюдге.

Ол ариу тиширйу:

— Меннге киши да зор этмегенди, мен кесим разы болуб баргъанма, мындан ары да джашаргъа да разыма, — деб къызара-къызара орнуна олтургъанды.

Сора анга: «Тукъум джойгъан, уялмагъан, алай былай,» — деб харам этгендиле. Харам этиб да юч айны тургъандыла, алай а Сюлемен джумушакъ адам болур эди, чыдалмай къызына салыб баргъанды. Бир кесек замандан да, къатышындан джашыртын, Джандетни юй хабджюгюн ийгенди».

Бу халарны Асхатха тау эллени биринде джашагъан, төрт джыйырма бла юч джыл болгъан Добай айтыб барды.

Джандет анасына къарт атасы джыр этгенин Асхат биле эди, бу затланы уа ол биринчи кере эшитди.

Атасындан анасындан да бир ёксюз къалгъан сабий бюгюн врач болуб, туугъан элине келеди.

— Ол кёкюрегин ариу хауадан толтуруб солуй:

Ма мен танымай ёсген туугъан элим, салам алейкум! — деди. Таптыгъан адамым тюбеб къалса уа деб төрт джанына джутланыб къарайды.

— Алейкум ассалам, — деб джерден бетине нюр ургъанча болады, — кел, джуукъ бол», — дейди туугъан эли.

— Джерим! — деб шыбырдайды, акъыртын энишге ийилиб. Бетине ана тылпыу ургъанча болуб, тар ёзенни ичи кенг кёрюнюб, булут тюбюне кириб тургъан кюн да ашыгъыш тышына тыгъады.

Элчиле танымагъан адамны төгсрегине джалан аякъ джашчыкъла джыйыдыла. Ала джууунургъа бара эдиле.

— Насыблыла, — дейди Асхат керти кёлю бла алагъа сукъланыб. Аллай заманым болуб къалса...

Къаракёз джашчыкъла къонакны юсю бла ётуб кеталмай, сёлеширге да чурум табмай бир кесек заманны турдула. Сора къонакъ да, эс джыйыб:

— Джашла, больница къалайдады? — деб таукел сорду. Сабийле бирден алларына атлаб, бирден джууаб бере, бармакълары бла да элли огъары джанын кёргюздюле. Чемоданны да кёзюу-кёзюу ала, джууунургъа баргъанларын да унутуб врачны больница таба алыб тебретиле.

Сормагъанлай огъуна аны ким болгъанын, бери нек келге-

нин биледиле. Элде алайды: бир адам билсе, бары да эшите-диле, джашыртын сёз джюрюмейди. Элге врач келгенин бютеу халкъ билгенин да биле эдиле, алай а сюйюмчюлюк деб чабарыкъдыла — не десенг да бюгюн-бюгече деб кимни акъылында бар эди.

— Атам, анам да бу элде туугъандыла, къайда энди ала?... Бир кесекге джашны кёзлери къарангы этиб, тамагъы къургъакъсыб, кёзлерине джыламукъ урду. Сабийле эслерле деб, тартына, тамагъын ариулагъанча этиб:

— Азрет-Алийлары къалайда турадыла? — деб сорду.

— Ким Азрет-Алий, ма быламы? — деб чемоданны алыб баргъан джашчыкъны бармакълары бла кёргюздюле.

— Патиялары, — деб Асхат тохтаяраркъ болгъанында, джашчыкъ чемоданны да алыб алгъа джумулду.

— Казбек, тохта, бирге барайыкъ, сен джукъ айтма, ардан огъуна келирсе, — деб Асхат чемоданны кесине алды.

Казбек ушатмады, алай болса да, уллу айтхандан чыкъма деб юреннген сабий ол айтханнга бойсунду.

Уллу нартых бачханы арасында кёксюлдюм тытыр бла акъланнган къызыл къанджалбаш юй, арбазы къумгъан сюмекден тогъай-тогъай бюркюлюб, ариу сибирилиб, тюз арасында къоз терекни тюрбюнде сабийчикге эмчек ичире тургъан бир тиширюу, арлакъда къызчыкъ да Хаджи-къамжакъчыкъны бир бармагъындан бир бармагъына ёрлете: «Асхат келе эсе, уч да кет, Асхат келе эсе уч да кет», — дей тура эди. Аны эшитгенлей джашны джюреги джумушаб, акъыртын гитче къабакъ эшкени ачыб барыб, Патияны къатына сюелди.

— Ах мен джарлы, къалам, къайдан чыкъдың? — деб джылаб мыллыгын юсюне атды.

— Да ма, джаза эдим да, келликме деб, келдим. Педи бу джигит а? — деб бешикге джити къарады.

— Джашчыкъныкъыды. Анасы ишлейди да, мен къарайма,

бу кюн узунда ол болмаса, алыныб кваллыкъ болур эдим, келин бош кюнюнде кеслерине элтсе, не этерге билмей, ызындан кетиб кваллама, -- деб, уланындан туугъаннга алай кѳб актыл бѳлгевине уяттыракъ да болуб:

-- Тохта, -- деб ѳрге тура башлады.

-- Тели, сар, ѳлейим андан эсе, Асхатны къучакъла, ма былай кюн сайын къамжакъла бла сѳлешиб, сени аллынга къараб тургъанды. Тюнене уа ол барыб районда соргъанында, августда келликди деген эдиле да, тынчлыкълы болуб, къошха чыгъыб кетгенди. Энди аллах юкюн, кимден айтдырайыкъ, эшитсе къууанырыкъ эди, -- деб Асхатны къатындан кетерге да кѳзю кыймай, олтуруб да туралмай, экили болуб сюелди.

... Асхат врач болуб ишлегенли, талай заман болуб барады. Бир-бирде аннга ол ѳмюрю да былайда ишлеб тургъанча кѳрюнеди, бир бирде уа, тюнене келгенча болады. Иши бир да кѳбдю, насыбына, джюреги тартхан зат болгъанды да, аны юсюне да, не десенг да джашды, арый-тала билмейди. Бош тургъандан сюймези джокъду. Адамны саны арыса, -- акъылы, экиси да арысала уа -- джюреги ишлеб туурургъа керекди; джюрек бла акъылыны солугъанлары уа, сан солугъандан башха болургъа керекди, -- дегенлей турады.

Бош заманы болса Алачыкъгъа письмо да джазады, барыб кѳрюрге уа заман табылмайды. Чыгъар эсе уа аллай да бир кюн, тохтагъыз Асхатны къатына джуукъ барыб бир къарайыкъ.

Бюгюн анга дуня кѳм-кѳк бла джаб-джашил болуб кѳрюнеди. Тѳгерекни сейир шохлукъ къучакълаб, хауа, къуш къанатча, дженгилди, табигъат да хамамдан чыкъгъанча, кирсизди, чапракъланы юсюнде, тер чирчиклеча, чыкъ тамчыла джылтырайдыла. Ол, табигъат, зем-зем сууда джууунуб юсюн сюртерге

күннү сакълаб турады. Кюн да, юзгерге ашыкъгъан кьойча, джюрюшон къызыудан-къызыу этиб келеди.

Сабий ишетча, джерде бу кирсизлик уллу джангурдан сора болады. Сора, джангур джаугъан сагъатда дейме, кюн да кёрмеген кибик этиб, булутлагъа, джангы джетген къызчыкъ тойчу джашладан бугъунганча, бугъунады. Алай а, джангур тохтагъанлай, ол алтын кирпичлерин келтюрюб, джерге нюр тегеди.

Таулада кюн кызыу тийиб тургъанлай да джауады джангур. Ол сагъатда кюн, кирпич къакъмай, тойда кызы сайлагъан джангача, башындан энишге къараб турады.

Сора зем-зем сууну ичине наьутналмаз инджилени себгенча, кюн таякъланы джангур тамчыла сылай, хауаны юсюн окъа тикген этиб кьоядыла. Аллай, кёзюуде таулада марал кьозлайды дейдиле.

Бу тукъум кирсизлики ичинде Кьобанны бозланыб баргъаны джарашмайды. Бютеу табигъат муну ичинде джууунганчады — таулада уллу джангур джаууб Кьобанны бозландыргъан ырхыла болурла. Тауушу да, къалай эсе да, къалын, тамагъы хырха болгъанча кёрюнеди. Алай а суу джашауча юзюлмегенлей, толкъунларын тёнгерете, тохтаусуз барыб турады.

Асхат былай кюнледе бош заманын кёпюр къулакъгъа таяныб, лесин бютеулей табигъатха бериб ашырыгъа бек сюеди, артыкъсыз да ашхам къарангыда. Ол сагъатда юсюнге джудуз джангур джауа, ай да кызыгъан арауунча бир джанындан ышара, табигъат къуру сени бла селешгенча кёрюнеди. Ингирде былайгъа келсе уа, сабий заманыны бир заты эсине тюшмей къалмайды. Къарангы болгъанлай, къарт анасыны къатына барыб:

— Анам, кёкден джудуз алда бер, — деб къадала эди джашчыкъ. Къарт анасы эшитмегенча этиб, анга джууб этмей эди. Аны алай нек этичюсюне тюзелиб ол да акъырын къаты-

на барыб, джалгъындан да ба этиб, анам, аначыгъым, кел эди, — десе, къарт анасы къолундан тутуб эшикте чыгъыучан эди. Сора кёкге къараб: «Я сыйлы аллах, бу къудретге къара», — деб сейирсине, неле эсе да айта эди. Ол сагъатда къарт анасыны кеси къайгъылы болгъанын сезиб, къолундан тарта: «Джулдуз ал да бер», — деб ёрге-ёрге чыгай, джюрегин табигъатны къудретине бериб тургъан къарт къатынны эсин кесине бура эди.

— Тын, джашым, къолунгу бишириб къоярыкъса. Майна, Хусейланы Рамазанчыкъгъа анасы кече джулдуз алыб бергенди да, ол къолчугъун кюйдюргенди. Эртденбла, суусала, алыб берирме. Бусагъатда ала кюзюге къараргъа чыкъгъандыла. Кюбан аланы кюзгилериди, джасана турадыла кёрмеймисе.

— Суусала джукъланыб къаладыла. Кюзюде да кёрюннок тюлдюле.

— Алай деген неди, джашым, джулдузла джукъланмайдыла, къылыкъ эте турсанг, ала бугъунуб, сен аланы кёралмай къаласа. — деучен эди. Алай а эртденбла да бир чурум табыб, джулдуз алыб бермей эди.

Кёкню сейир ариулугъу аны эсин кесине тартыб, джашчыкъны унутдурубму къоя эди, огъесе, джулдуз излебми къарай эди кёкге. Энди уа Асхат былайгъа келсе, эсине Шекспир тюшюб, джулдузла джукъланмагъанларын-джашау юзюлмегенин ангылайды.

«Эски роза тас этсе сыйын, кючюн,
Джаш розачыкъ эскертеди ийисин...
Кютей къалсанг а, бир кесинг сюркеле,
Ёлюрсе сен, сыфатынг да биргенге»...

— Сыфатынг да биргенге — деб шыбырдайды Асхат. Ол кесин унутуб, сагъышлары бла ушакъгъа кетиб къалады, адамны чырайы, ариулугъу къартлыкъгъа дери сакъланмайды. Табигъат бергенин ызына нек алады, хаух бергенча? Хунагъа бир

ташны салсанг да, ол адамгъа джарар ючюн салынган эсе: «Бу алапат хунаны ол адам ишлегенди деб атынг айтылыб турады. Ариулугъунг а сени тылпыуунг сууугъунчу огъуна тас болуб нек къалады? Не болады экен ол? Джашауда сени орнунга къалгъанлагъа сабийлеге, туудукълагъа кёче болурму? Алай сабийи болмагъан адамны, ариулугъу уа кимге кёчеди да? Къайдам... Тохта, эсеме бир зат тюшдю. 1387 джыл Дмитрий Донской деген князны бийчеси Евдокия Москва Кремльни Спасский ворота-ларыны джанында тиширыу монастырь ачханды.

Былайда 1571 джыл Марфа Васильевна Собакина асралгъанды. Марфа Васильевнаны орус патчах, Иван Грозный, эки минг къызны ичинден сайлаб, кесине ючюнчю къатыннга алгъанды. Алагъа октябрны 28 де 1571 джыл Троицкий соборда неках этгендиле.

Ол ингирде огъуна Марфа къыйын ауруб ноябрны 13 ёлгенди, 1928 джыл а къабырланы Кремльни тюбюнде подвалгъа кёчюрген сагъатларында, Марфаны къабырын ачыб къарагъанларында, ол сау адамча тургъанын кёргендиле.

Тёрт джюз элли джети джылны ичинде! Замансыз къоратханына ёкюннгенча, табигъат аны тюрсюнюне тиймегенди. Ол сейир тюлмюлю! Адам тууду, джашады, ёлдю... Неси къалады? Ариулугъу? Сора бети тары элекча, кёзлерини джилтинлери да аз-буз джарый тургъан адамгъа, не да уллу таякъгъа таяныб, олтурса-къобса да белинден тута тургъан къартха: «Ой, анда бир ариулукъ бар эди!» — деб нек айтадыла. Къайдады да аланы ариулукълары? Марфаны неси къалгъанды? Ариулугъу? Огъай, ол джерни тюбюнде тас болмагъанлыкъга, джашаудан кетгенди, кимге джарагъанды аны ариулугъу?

«Ёлюрсе сен, сыфатынг да биргенге,—дейди, дагъыда Шекспирни айтханын эсине тюшюрюб Асхат.

«Эм кёб ким, не джашайды экен? Таурух? Назму? Таурухда

айтхан иги муратларына джетсе адам улу, ол таурух таурух-лукъдан чыгыб, унутулуб къалады, назмулч уа? Къалай айттайым. Хы джулдузлача, джукъланмагъанлай турадыла. Ала, джулдузла, не кёб болсала да, кёк алагъа, адам джюрек кибик, тарлыкъ «тмейди,» — деб Асхат сейирсиниб, кёкню кёзлери бла аулайды. Кёпюрню юсю бла ары бла бери джюрюген адамланы кёбюсю аны бла джылы саламлашадыла, бир къауумларына джууаб этеди, эслемей къойгъанлары да болады.

Учу-къыйыры болмагъан кёкде къой эсенг, бир-бирде ала Къобаннга да сыйыныб къаладыла. Кечени кече узуну дунягъа сюрюучю болуб тургъан джулдузла, тейри жарыкъ ургъанлай, бугъунчакъ ойнагъан сабийлеча, «бир джерден бир джерге къача», думп болуб къаладыла, къалкъыбмы къаладыла, огъесе, жарыкъларын хорлагъандан къоркъуб бугъунубму турадыла, ким биледи. Биягъы джулдузлагъа кетеди джашны эси.

Назмуну юсюнден сагъыш эте шойду-назму, поэзия, поэт. Ала хар адамны кёзюне да мени кёзюме кёрюннгенчамы кёрюнедиле экен? — деб сейирсинеди, медицина бла поэзияны бир биринден айырыргъа суймеген Асхат.

— Поэт мени кёзюме джазгъанларыны суйюмлю герою болуб кёрюнеди. Адам улуну сейир ауазы-поэзия ючюн суймекликге джюрегин талатхан нелиуап... Мени ана поэзияма джан салгъан адам ким эди экен? Къаллай адам эди ол? Темир бетли чебгени, кюмюш хазырлары, асыры уллу болмагъан, балбетли мыйъ кълары, сагъышлы кёзлери, узун джаякълары субай адам. Аз ариу джырламай эди ол. Игитда дейсе. Джырлай билмесе, ол «ётгюр сандан чартлаб чыккъан исси къан, тешиб ётуб кетед къаты ташладан» деб айталмыкъ тюл эди...

Бир кесекден къарангы джерни башын аулайды. Асхат энди джулдузладан эригибми, огъесе поэзиягъа кесинми хорлатады да, кёпюр къулакъгъа таяныб, не да адам аз джюрюучю джолчукъланы бири бла, къайры баргъанын кеси да бил-

мей бара, поэзияны юсюнден не даулаша, не да эсиндеги бла келише барады. Бир бирледе алай эте, элни аягына чыгыб кетгени да болады. Былай тукъум джашау анга кюч бериб, эртден-бла иште келсе, бетинде-джашлыкъны къаны ойнагъанын эслейсе .Лермонтов бла ёчеширге уа бир да бек сюеди, анга джууаб джазгъанча. аны назмусун былай тюрлендиреди.

С восторгом я гляжу
На наше поколение:
Его грядущее
Звездою светит мне!

Студент заманында да этиучен эди Асхат алай.

Ол алай этиб тебресе, Алачыкъ:

— Шайтан элге джин молла дегенлей, сен да мени къатым-да поэт болургъа кюрешесе,—деб кюле эди. Кёб затына кюле эди ол аны—галстугунгу къаты къысмайса, туфлийлеринг джылтырамайдыла, библиотекагъа кирсенг, гурт джатыб къаласа, — деб. Сора ол да аны чарлатыргъа излеб.

— Пифагоровы штаны
Во все стороны равны,

деб сизнича этибми турайыкъ?—деб сорду.

Хар адамны джюрегинде поэзия болургъа керекди, артыкъсыз да врачны. Врач оптимист болмаса, ынгычхагъанланы, ауругъанланы къайдан ышарталсын?—дей эди.

— Огъай сен врач болуб къалмай, джа-рыу-чу, джюрек джаруучу да боллукъса, ха-ха,-деб кюле эди. Алай а, ийнанамысыз, бир-бирледе Алачыкъ кюлсе, бети тюрленмей, кёзлери да гинджини кёзлерича, бирчалай къала эдиле, ол къалай эсе да эрнини бир джаны бла кюлюб, бети джарымагъанлай, тишлерин

кёзлери да гинджини кёргюзюб кьоя эди. Ол алай кюлсе, Асхат ушатмай эди, джюрегини теренинден бир кьоркьуу кьозгьалыб, бетине мыдахлыкь чабыб кьала эди. Алачыкь да джюреги нени эсе да сезе болур эди, айтама да, тюрсюню кюлгенликге кёлю кюлмей эди.

Тохта, джарыучугьа табыныр кюнлеринг да болур. Ол сагьатда сени эсингден иксле бла игрикле дженгил чачылырла.

— Сен туугьан сагьатда элигизде ненча джарыучу бар эди?

— Сизни элигизде Лобачаевскийле чакьлы.

Энди уа экиси да эки джерде: кьыз шахарда устаз, джаш элде врач: хирург, гинеколог, терапевт-бары да кесиди.

Бир кюн эртденбла ауругьанлагьа кьарай тургьанлайына, эшик гузаба ачылыб, кабинетине орта бойлу бир эркиши кириб келди. Аны джюрегинде уллу кьайгылы ышанмакьлыкь хорлагьанын кёзюнге кьарагьанындан огьуна биллик эдинг.

— Не керекди, не болгьанды? — деб кьобду Асхат.

— Дохтур, сабий туугьанды, анасы кьыйынды, мадарынг бар эсе, мычымай алайгьа барыргьа керексе, — деб кёзюне джити кьарады. Юйюнде сабий табхан бусагьатда ким кёргенди. Ол не эсе да бир амалсыздан болгьанын билиб, керекли затларын алыб, эрлей келген адам бла эшикге чыкьды. Тукьумун айтханында да, кьайсы болгьанын эскералмады. Тюрсюнюн кёрсе уа, эсине тюшерик болур эди: бу элде ол тапымагьан хазна адам джокуьду.

Мотоцикл сууну сол джагьасында джарны башында уллу тёрткюл акь юйю арбазында тохтады. Юйге киргенинде, бешалты кьатын тиширыуну кьолун-бутун тюзетиб, ийман чакьырта тура эдиле. Джашны кёргенлеринде, бир джанына туруб джол кьойдула, бири уа, бусагьатда да ол Асхатны кёзюне кёрюне тура болур, мор чепкени, кюлбетли джаулугьуну учу бла ауузун

джаба, хуппеги тамчылча, кёзлери бла да врачны аягындан башына дери хыны ёлчелей:

— Дохтур деб, эртденли эркишини алыб келлик болубму дуу-улдаб айланады, ёле тургъанны намысы бла ёлюрге кьойса уа,— деб, былайдан мени тебдириб бир кёрчю дегенча, джатханны аякъ джанына сюелди.

— Оу мен джарлы, джангы келген дохтурду, алай нечик айтаса, ол тиширыулагъа да этеди дохтурлукъ, кёб болмай келгенди—деди бири да. Къалгъанла да аны джанлы болуб бирери бирер сёз кьоша тебрегенлеринде, аланы барын да Асхат орундукъну къатындан тайдырды, ол аякъ джанында сюелген а орнундан тебмеди. Ауругъан эс ташлаб эди. Бети учхунча, кёзлери джабылыб, къургъакъсыгъан ауузуну кыйыры бир кесек ачылыб, къолу-аягъы да сууб тебреген эдиле. Къан къуйгъанлайына, бетине джылыу ура башлады. Кёзлери акъыртып ачылдыла, къолу-буту джылыу алды. Асхатны кёргенинде, къарыусуз ышарды, сол къолун кёлтюрдю, алай а ол алкъын аны джоругъуна сыйыныргъа унамады, бир кесекден тик ёргеге чабыб чыкъгъанча, терен солуду, джангыдан кёзлерин ачыб «къайдама» дегенча, тегерегине къарады. Джашау бла ёлюм — экиси эки къолундан эки джанына тартыб бир бирлерине эришиб, ким хорласа да кёрюрбюз деб тургъанлай, базман джашау джанына тартыб, тилпирыуну ызына къайтаргъанын энди кеси да ангылады. Орундукъну аягъына барыб сюелген къатын да джаш врачдан кечмеклик излегенча, кесин ышарта, алайдан джаллады. Юйню ичи джарыкъ болгъанча болуб, адам тауушдан толду.

— Айшат, къалайса? Къоркъма, энди сен кыйынлыкъдан къутулдунг. Кобуб кетер кибик иги болгъанса, алай а кесинг билтесе, сабийчик замансызлай туугъанды. Экигизге да больницагъа барыргъа керекди—деб ариу сёлешди врач джаш. Джыйылгъанланы джюреклери андан да бек джумушаб, бир къауумла-

рыны кёзлерине джыламукъ да урду. Айшат, биягынлай къары-уеуз ышара:

Кесим да билмей тургъанлай, ёлюб къала эдим да, — деб къарыуеуз къолу бла манглайындан тутду.

Ол кюн Асхат Айшатны больницагъа салыб, къатында кёб олтурду. Больницада болса, ол къадар къыйналгъанын тюшюнде да кёрмезлигин ангылатды.

— Ах, сен алай джетмесенг, сыйынг теппемде болсун, тёрт сабийни кимге къоярыкъ эдим? Энди эсиме тюшсе, шашыб къалырча болама, — деб къызара-къызара, Асхатны бетине карагъанлай, аны къайры эсе да чакъырдыла. Бир къыйын ауругъан къартны алыб келген кёре эдим. Аны бла талай сагъатны кюрешиб, танг ата, юйге кетди.

Джолда уа тегерек шыкъыртсызды. Гугурукла да бюгюн джукълаб къалгъанча, дыб демейдиле. Арыгъан джаш таза хауаны джутланыб тогъуйду. Кечени кече узупу деу чынарланы къююнарына ктысылыб, кири балачыкълача, ийпечиклерин тургъузуб тургъан гитче терекчикле уяныб, жангы джетген къызчыкълача, кеслерин тюзете, тейри джарыкъгъа кука ышарадыла. Жангы келген сагъатында, ала Асхатны къозугъанча кёрюне эдиле кёзюне, бир бугъуна, бир ма деб аллына чыкъгъанча бола, бир къараса бары да бирчачыкъла, бир къараса уа-чыртда ушагъан джерлери джокъ.

Энди уа, кёзлерин байлаб ийселе да, ол аланы къайсысы къалайда тургъанын табарыкъды. Игитда дейсе. Былайын бир кёрген, экинчи унуталлыкъ тюдю. Ма, тюз Асхатны арбазындан чыкъгъанлай, уллу чынар терекле аланы келеккелеринден арбазы кюн кёрмейди, тюблери бла гитче наз, нызы анда-мында назик къайынчыкъла да бардыла. Бир отуз-къыркъ атламдан суучукъ да, къыл къобуз таууш эте, барады, тереклени тюблеринде уа, гаммешлеца, кёксюлдюмден кюл бетлиге тартхан уллу ташла джатадыла.

Гъобанны салкъын аязы больницадан юйге келгинчиннге, джуукъусун къыстаб, тауушу да «джатма» дегенча санларын бир тукъум бир дженгил этди.

Энди эки сагъатдан ызыма барлыкъма, джатыб не этеме,— деб кеси кесине кёл эте, джаш Гъобан таба кетди. Аны тюз джагъасында тургъан терекле, къойчу джашлача, бетлери къызара, чыкъ тамчыланы тюрбюнден ышарадыла. Ма чыгъанакъларын джашырыргъа кюрешген итбурун, тюртю кёкенле, чапракълары саргъала джаргамлагъа къадалыб тургъан наз, нызы терекле багъырча джылтырай къалын чапракълы эмен терекле, акъ къайынла...

Джер кюннге табыныргъа хазырды, эл уяныб, анда-мында адам, мал тауушла эшитилёдиле. Эртденги хауа кёлюн кёлтюрюб, табигъатны кюнню, кечени не заманында да бек суйген джаш, сагъатына къарай барыб бир уллу ташха олтуруб, сюзюлюб келген къобаннга ууакъ ташчыкъланы ата, олтуруб къалды.

Суйген адамындан джюреги къыйналса, Асхат кзуру да къарт анасын эсине тюрюредди. Бюгюн ол сау болса, хар не да башха тюрлю боллукъча кёрюнеди кёзюне. Ма бюгюн да аны бла бирге ётген заманын кёзюне кёргюзюб. мыдах болуб турады. Къарт анасы кёзюне кёрюнгени ючюн тюл, Алачыкъдан джаны къыйналгъан болур дейме. Ол, Алачыкъ, Асхатдан суугъанча кёрюнеди. Асхат къалгъан джашлача, ариу айтыб къызны кёлюн ала билмейди, кёлюне келгенни, сагъыш этмей айтыб иеди, тиширыула уа, не десенг да, ариу сёзге кеслерин алдатадыла. Асхат а алдай билмейди. Гостиницада орундукъгъа сыртындан джатыб, джукъла-джукъла, джукъла дегенча кечени кече узуну джаууб тургъан сокъур джангургъа да бой бермей, Асхат

эсинде кьарт анасыны биргесине талай заманны айланды. Кьарт кьатын ёлгенли талай джыл болады, алай а, ол Асхатны кёзюне бусагьатда да сауча кёрюнеди, кьарачыгьыз: кьачан эсе да кьара чачы бююн, кьырау тюшгенча, акъды, эринлери бир улуу затны джашыргьанча, бир бирлерине кьаты кьысылыбдыла, джукьаргьан кьара кьашларыны тюбюнде кёзлерине кьарасанг а, аны джашаууну юсюнден, кёб джангылмагьанлай, талай затны айтыргьа боллукьса. Кьоллары уа? Не кьыйын ишге да таукел узалыгучу кьолла! Аланы, джукьуча татлы, джылыуларын Асхат бююн да сезгенлей, излегенлей анга талпыгьанлай турады.

— Джашым, былай келчи, — деб, кьойнуна кьысса, джашчыкь олсагьатлай огьунакь кьалкьыб кьала эди. Ала неге джараша биле эдиле. Асхат чыртда унуталмагьап бир зат бююн да кёзюне кёрюнгенлей турады.

Хоншулары бичен чала тебрегенлеринде, ол да бир ингирде биченликлерини аягьындан кириб, эртденблагьа аны джалан кьоллары бла джукьуб чыкьгьан эди. Ала, кьарт тиширыуну кьоллары, кьан хиппиледен толуб тургьанлайларына да, барыб, ийнек сауб, юй джумушуп тындыргьынчы, джукь излетмедиле... Юйде эркиши болмагьанына болур эди, кьарт кьатын отун да кеси джара эди. Асхатдан не хайыр олсагьатда, балтаны кьолуна алгьанлайына, ёлюб кьаллыкьча, отунланы кьатына чыртда джибермей эди. Бир кюн Асхат хоншу джашчыкьлары бла чабыб юйге киргенинде, кьарт анасы бир суратлагьа кьараб, джылай тура эди. Аны алай кёргенинде, ол да кьатына баралмай, симсиреди. Бармагьын да ауузуну салыб, башын энишге ийиб, кёзюне мыдах кьарагьанында, кьарт анасы кёзлерин сюртуб, кесине чакьырыб кьаты кьагьытха джабышдырылгьан бир мор суратны кёргюздю, эркиши бла тиширыу тюшген суратны уа кьол джаулукьгьа чырмаб кьобюрге салыб кьойду.

— Ма, къарт атанг, — деб бир огъурлу къартны суратын кѣргюздю.

— Анам, энди ала къайдадыла да? — деб сорду джашчыкъ.

— Уллу болсанг, билирсе, джашаулары сениге къалсын, балам, бар энди. Ойнагъыз, — деб экисине эки гырт шекер тутдуруб ийди. Артда уа, къарт анасы айтмаса да биледи Асхат атасы бла апасын бир кюн немецле ёлтюргенлерин, къарт атасын да Германиягъа алыб кетиб, аты-чууу чыкъмай къалгъанын. Бу назик къарт тиширудан башха адам болса, ол къадар къыйынлыкъ башындан басыб, ёлюб къалыр эди, бу уа кесин къатдырыб. пени да хорлаб джашайды. Къолунда ёксюз сабийчик къалмаса, къабырына кеси барыб кирлик болур эди, алай а, ол аякъ юсюне мингинчи аджал бла тюбеширге суймей, талай джылыны турду.

— Ёллюк тюлме борчуму толтурмай, — дейди. Керти айтады, аллай адамла ёлмейдиле, кертиди, бир-бирледе толу юйюн эсине тюшюрюб Хасанны, Сашаны, тийреде-хоншуда къазауатдан къайтмай къалгъанланы кѣзюне кѣргюзюб, сытхан да эте эди, алай а джашчыкъ кѣрюр деб къоркъуб, эрлай джыламукъларын сюртуб, къолуна бир уллу ишни алыб тохтаучан эди. Джюрек джарагъа ишлегенден уллу дарман джокъду деб къуру да айтханлай тура эди ол, аны сынаб айта болур эди. Алай эте, къызындан туугъандан туугъанчыкъны ёсдюрю, алай а бюгюннге дери чыдаямдады. Бу затланы барын да Асхат нек къозглаб айланады экен? Алачыкъдан джаны къыйналгъан зат болур. Ол бюгюн не эсе да шахардан ызына ашыкъмады, несин да унутуб, кеси къайгъылы болуб айланганча кѣрюнеди. Сау кюнню излеб кирмеген джер къалмагъанды.

Школгъа, юйлерине эки-юч кере да телефон бла сѣлешди, табмады. Сора не этерге билмей. Джашил айрымканнга бир къарайым деб бара тургъацлайына, ким эсе да юсюне гокка ханс-

чыккыны атыб ийди. Къарагъанында — Алачыкъ! Джашны джюреги дженгил-дженгил уруб, бети къызарды.

— О, гинеколог, къумукълу харбыздан чыкъгъанча, къай-дин чыкъдынг? Это ты только так можешь. Сау джылны дыф демей туруб, энди не деб айланаса? Валя, танышыгъыз, Асхат буду, сау джылшы ичинде шахаргъа келирге мадар бюгюн таб-ханды, — деб Алачыкъ Асхатны кёзюне мыдах къарады.

— Бизде иш алайды, — деб Асхат Валягъа къол узатды.

— Медицина поднялась на такую высоту, с которой ей не видно больного человека, — дегенди бир ауругъан журналист, — деб Валя да къюдю.

Къызла аны кёлге элтдиле. Къайыкъ алыб бир кесекни да джюздюле. Ингирала уа Валяны да алыб Алачыкъ джашны кес-лери джашагъан юйлерине элти. Асхат унамай да кёрдю, алай болсада Алачыккыны айтханындан чыгъалмай, къызла бла бирге тебреди.

— Уллу къызыл кирпич юйлери, арбазда мазаллы кёк бёрю итлери. Онг джанында эшик-Алачыккыны комнатасы. Ары кир-диле. Киргенлей, джашны кёзю столда, ичинде гокга ханслары бла, вазагъа джетди. Аны алтын суу бла былай джазылыб эди.

«Лучшей из лучших
Нежной из нежных»

Хамзат.

Вазагъа асыры джитими къарады да, алачыкъ аны алыб приемникни юсюне салды. Андан джашны юсюне суукъ ургъанча болуб, бу затны анга ким бергенди, нек бергенди деб бир тюрлю болду. Халыны тюрленнгенин къызла да эслеб, неден сёз башларгъа билмей бир джашха, бир да терезеге къарай эдиле. Ол да къатында киши болмагъанча, бир кесекни кеси кеси бла джубаныб турду. Ючюсю юч тилде сёлешгенча, къымсыз. Ба-

ры да болумну ангыларгъа кюрешедиле, алай а былай деб джукъда тохтагъан киши джокъду. Бир кесекден ёрге туруб:

— Да мен кете-кете барайым, бизге да джуукъ бол, коллега,—деб Валя эшикге чыгъыб кетди. Экиси къалгъанларында, таукелирек болуб Асхат сёз башлады.

— Алачыкъ, мен сени бла сёлеширге келгенме.

— Да мен сёлешмеми дейме, кесингсе, ауузунга мухур салыб тургъан ансы.

— Мындан ары созуб не этерикбиз?... Бизни школда да иш табарыкъса. Школну къайда да не башхасы барды?

Къыз кёлюн басыб, таб бираз уллу кёллюрек да болуб, таукел сёлешиб башлады.

— Асхат, неужели сен мени былайдан кетмезими билмейсе? Мындан ары не затха барлыкъма мен? Школда иш табылыр дейсе. Табылсын, ол школда ишлерге менден сора да табылырла, къоркъма, эл врачсыз, школ устазсыз къалмазла, алай а экибизни арабызда школдан сора да бардыла затла. Сау джылны мен сени не этиб тургъанынгы, къайда айланганынгы билмейме, бюгюн а...

— Не зат,Алачыкъ? Мени юсюмде сен билмеген не затым барды? Мен кёргенингча турама. Кертиди, ишим кёб эди. Экзаменле бердим, дагъыда кёб зат бла кюрешдим, заман джегмейди...

— Конечно, сени ненг да элге ушамайды, студент сагъатынга да асыры кёб заман табалмай эдинг. Къуру кесинг ючюн джашайса, къалгъанла уа адам тюлдюле. Бюгюн а энди мен сеннге ышаналмайма, къайдан билейим, мен керекли джеринг болса, эндиге дери да бир джоқълар эдинг...

Бу сёлени ауурлукълары джашны ауузун ачаргъа къоймай, ол бир кесекни тынгылаб тургъанында, Алачыкъ дагъыда.

— Ким къалай суйсе, алай болсун. Мен шахардан тышында джашаяллыкъ тюлме. Сюе эсенг, пожалуйста. Онбеш

джылны окъуб элге барлыкъ болсам, неге кыйналыб айлана-ма да, окъумагъанлай барыб къалсам а?

— Да сора окъугъан шахар ючюнмю окъуйду? Окъуу къайда да керекди, таб шахардан элде бек керек затды.

— Элге барыб, гылджаны къуйругъуна къадалыб джашарча не кыйынлыгъыбыз барды? Ишлемей турсам да джашатырыкъ болур атам джангыз кызын. Не уа киши къарамай къойса да, экибиз да ишлерикбиз да? «Экибизда ишлерикбиз да» деген сёзле джашны джюрегин джумушатыб, бир тукъум бир ышанмакълыкъны кёлуна бергенча болду.

— Бир джылгъа къоян тери да чыдайды» — дейдиле. Сен да чыдадынг, мен а во всех отношениях все тот же, единственно, ты стала для меня гораздо дороже, — деб кеси кесинден уяла, башын энишге ийди.

— Къоян тери, къоян тери, причем тут къоян тери?! Чыдадым, энди чыдаргъа суймейме. Хочешь, давай, кел городха. Сенден сора да табылырла патриотла.

— Не патриотла? К чему это все?

— Я вижу, действительно ты все тот же.

— Не этерикбиз, адам алай дженгил тюрлениб къалалмайды, тюрлениб да не этеди.

— Ты меня не понял. Хар айтханымы терсинден тутуб турса. Келемисе шахаргъа, все к твоим услугам, захочешь и учиться будешь, не то, что в твоей деревне, нет так нет, если б ты знал сколько мне приходится воевать? — деб джашха тамам кёлю бла сёлешиб тебregenлей, ит чабыб, эшик ачылгъан таууш эшитилди. Алачыкъ терезеден къарагъанлай, бети тюрленди, Асхатха къараб неле эсе да айта тебregenлей:

— Юйге игилик, — деб назик таууш эте, орта бойлу, гитче къара мыйыкъчыкълары бла бир джаш кирди. Ол юйдегилеге кёзюу къарай, келиб джашны кёлун тутду. Сора арлакъгъа барыб, юйлю адамча, эркин джюрюй, тюр эрнин чюйюрюб, те-

резе тюрбюнде сюелди. Алайда сора аякъларын да чалдыш этиб, галстугун тюзете:

— Алочка, мотоболгъа барамыса? — деб биягъы тюрб эрнин да чыйюре, къашларын ёрге кёлтюрюб, башын санларын да бирден къалтырата, Алачыкъгъа къарады. Алачыкъ джунчугъанмы этди да къысха джууаб къайтаралмай тынгылаб туруб, сора бир кесекден.

— Сора мен сени бла мотоболгъа къачан барыучан эдим? — деб хыны къарады.

Терезе тюрбюнде сюелген джаш туфлилерини бурунларыча, джылтырагъан къаб-къара джукъа чачын бир джанына сылай, приемникни юсюнде гокка хансларына бурнун тиреб, къызын джууазбын эшитмегенча этди. Асхат сёзге къатышыргъа мадары болмай, мыдах тюрсюнге кёчюб: «Хамзат деген бу болур» — деб вазагъа къарады. Олсагъатлай джаш кёзюне сууда джашагъан джаныуарча кёрюндю. Былай къалай эсе да сыбдырылыб кетерге хазыр тургъанча бир сыйдам, джийиргеншли зат.

— Ала, настроениенг бузулубду. Бу ариу кюн алай болса, джарашмайды, — деб эки къолун да бирден джан сюеклерине салыб, терезеден узакъгъа къараб, кеси кесине шыбырдагъанча, эринлерин къымылдата, омакъланды.

— А тебе не все равно, мени настроениемде нег барды?

— О, я вижу, ты как деревенская невеста: скромничать начинаешь?

Хамзатны къызгъа ышанган бир заты болгъанын Асхат ангылады болур эди, кетер къайгъыгъа кирди. Джюрек не десенг да сезеди, Алачыкъны анасы бу джашны не эсе да джаратады. Бир амалын табса, джангыз къызын мынга бермей къоярыкъ тюрдю. Алачыкъ а, уллу сёлешгенлигине, Асхатны сюеди, муну уа кёрюб да болмайды. Кёолунгдан сыбдырылыб чыгъыб кетерге хазыр болуб тургъан бир затча кёрюнеди, сени джауунга да аллай эр тюрбесин деб турады. Алай а хар кимге да алай кё-

рюне болмаз. Алачыкны анасы тамам кѣлю бла джаратады. Къуру ол — ушатмагъан бир джери барды-институтну бошамагъанды, кирген эди, алай а окъуй келиб, джаратмай чыгъыб кетгенди.

«Аймысына, окъутурбуз, ырысхыбызны ахыратха алыбмы барлыкъбыз?! Ах, аллай адам болса, бюгюн ѳлсем да, ѳкюнмез эдим. Санда — саны, чырайда-чырайы, акъылда-акъылы», — деб кюреше эди. Бир кюн а Алачык бла сѣлеше келиб, анга этмей, башхагъа этсенг, башымы суугъа атарыкъма, кѳрюрсе, — деб кызына къадалгъан эди. Тамчы тама-тама кѳл болур дейдиле, ол да бир джукъ билиб къадала болур эди. Алачыкны джумшакъ, халал халисин апасындан иги ким билаллыкъ болур эди...

— Да, сау къалыгъыз, — деб Асхат ѳрге туруб, къолларын тутмагъанлай, эшикке чыгъыб кетди. Алачык аны ѳмюрлюкке тас этиб къойгъанча, ызындан мыдах къарады, джюрегини теренинде бир заты юзюлгенча болуб: «Бу худжу къайдан чыкъды, ол болмаса, былай олтуруб бир сѣлеширик эдик?» — деб башха комнатагъа кириб кетди. Ол да мычымай ызындан барыб:

— Аллочка, кто этот чокнутый, что он тебя так расстроил? Я, кажется, его знаю, он женат на моей однокласснице, — деб айтхан сѳзлерини кючюн сынады. Алачык илгенгенча этиб, бютеу санлары бирден джызылдаб, кѳзлери къарангы эте келиб, эрлай эсин джыйды.

— На какой однокласснице? Ты что-то путаешь...

— Как! Я на их свадьбе был, он медик, работает в этом как его...

— Болду болду, аны къайда ишлегенин мен сенден ариу билеме, — деб Алачык Хамзатны сѳзюне тамам ийнаныб, бир юйге чыгъыб кетиб, орусча, къарачайча да сѣлешиб башлады. «Анам аллай бирден суймей болур эди аны, к тому же, можно же было догадаться, целый год, как в воду канул, энди андан

айырылыб, былай аны ючюп этиб айлана болур?» — деб кеси кеси бла сёлеше тургъанлай, эсин биягъы Хамзат бёлдю.

— Между прочим, они уже не живут, ты наверное, за это на него сердишься, он что, родственник?

— Атамы кърнашындан туугъанды...

— Ушаб турасыз.

— Ушаб турабыз, институтда да айта эдиле...

Вот тебе, бабушка, и Юрьев день! Энди меннге ким болса да не башхасы барды. Асхат алай эталды эсе, энди кимге ийна-ныргъа керексе, все они такие..

Къызны ичи кюйдю, бишди. Джюрегинде джылыу ышыкъ къалмады, терекдең тюшген чапракъча, джел къайры урса, ары барырдай болду. Хамзат да аны ангылаб, кесин анга алдырыр джаны бла аз кюрешмеди. Шахарда Алачыкъны атасыны кърнашындан туугъан врач джаш къатынындан айырылгъанды, — деб сёз чыкъды. Алачыкъгъа талай адам соруб, джарасын къозгъай эдиле, ол а-биле эди «атасыны кърнашындан туугъан» ким болгъанын.

Алачыкъны атасы бла анасы курортдан къайтханларында, ала да эшитдиле хапарны.

— Вражды деб ол төрткёзлю арыгъан чабакъчыны кёрюзме меннге созула-созула, аны бла не джашау, не ашау, ата-сы анасы да сегиз тюменди дейдиле джалы да. Баймашакъны сен эсенг да сыфатны мала, дегенлей, врач эсе да, чёрт эсе да сыфаты джокъду. Ма джаш десенг Хамзат, учхан къушну къанатын джулкъуб аллыкъды, не ишден да артына турмайды. Он джылны окъуб чыкъгъанында къалгъанлача башын алыб къачмады да, джарлылыгына кёре атлай билди. Бюгюн а сени он врачынг, аллахым айыб этмесин ансы, сау айны ит болуб

сегиз тюмен алады, он тюмен огъуна болсун, мен аллай бирни бир къонакъгъа чакъыргъан кюнюмде огъуна, бетим уялмасын деб джояма.

— Мама, сен джарамагъан затны юсюнден сау сагъатны сѣлешиб тураса. Ненг къалгъанды биреуде?...

— Къалыб а нем къалгъанды. Сени онбеш джыл окъутуб ийген институт акъылгъа юреталмагъанды да кюн сагъатла бла ма аны ючюн сѣлешеме, — деб джукъа эринлерин бир бирине джабышдырыб терен ахсынды. Ауур солуй, кызына кѣзлерини акъларын айландырыб, эрши къарады.

— Мени юйюме салыб келирге аны не иши барды? Сенден кѣл табмаса, ол эки да атларыкъ тюл эди. Эндиге дери негиз болгъан эсе да мындан ары, эшитмеген эдим деме, мени къатымда аны аты айтылмасын. Сенден сора кимим барды, сен да айтханымы этмесенг, барыб, халкъ къараб тургъанлай, башымы Къобаннга атыб къоярыкъма, — деб, джыламсырай, кызыны кѣзюне хыйла къарады.

Ол кычырыгъы бла сѣзюн ѳтдюралмаса, къуру да джыламукълагъа таянады. Джаулукъ учу бир кѣзюн сюрте, бир кѣзюню кыйыры бла да кызына къарай, кеси кесин джылатады.

Зурумгъа былай этиу, алгъа кычырыу, арда джыламукъ сюртюу эртдеден бери болушады. Къызын да бюгеле болур дейме. Къайдам, иш кѣргюзюр Зурумну кючюн. Кеси тутхандан тая билмеген, башханы акъылын джаратмагъан, кишиге да ѳмюрюнде толусу бла ийнанмагъан Зурум, энда, джангыз кызын къолунда урчукъ этиб бурлукъ болур...

Эндиге дери кызыны джюрек ишлерине бирине да къошулмай, суйгенича этер деб тургъан атасы къатыныны сѣзюне ийнаныб, ол айтханыга хо деялмаса да, огъай деб кюрешмеди. Алачыкъгъа, энди не башхасы барды? Бир да къуруй эсе да анасы разы болур, Хамзат, Исмаил, Юнос, ким да болсун, Асхат тюл

эсе, не башхасы барды. Къыз анасы айтханнга огъай деялмады. Бир кесек замандан той-оюн этиб къызны Хамзатха бердиле. Къара «Волгада» Алачыкъны къатына чёгюб, тойгъан киштикча, эринин-бурнун джалай барады. Къыз а салагъачха джаны саулай джатханча, джыламукъларын тыялмай, белинден тутуб тургъан къолну-Хамзатны онг къолун, бир джанына тюртеди.

— Тебе не нравится моя рука? Я ее уберу, — деб шыбырдаб, джылтыраб тургъан эринлерин джангыдан джалайды.

— Былай нек этеме, энди меннге болур болду? Ёмюрюм муну бла джашаргъа керекме, сюрге, быть ему верной и преданной, он должен быть для меня лучше всех. ближе всех — деб Алачыкъ кеси кесине кёл этерге кюреше, кеси кесине шыбырдайды, алай а джюрек деген хадауус, сёзге асыры бек къарамайды, аны кеси излеген бир джорукълары, джоллары барды, ол аладан эсыры дженгил таймайды. Алачыкъны къарыусуз дыгаласына кёре болур эди, сл былай ким эсе да буруб чимдегенча ачий эди, Хамзатдан а киштикден джийиргенгенча, чыртда къатына къояргъа унамай эди. Былай болса, иш аманнга кетерикди, хо демесем ким бойнумдан бууарыкъ эди, — деб кесине кёл этерге кюреше турду, алай а ...

Алачыкъны уллу юйге элтиб, ау алабыз деб башына конфетле, ачхала себгенлеринде, ала ана буз джаугъанча кёрюндюле, кетерлай болду, алай а къарангы кече къара четегге къайры барсын? ...

Бир эки кюпню аманны кеминде турду, джатса кёзюне джукъу кирмей, турса кёзлери къарангы эте. Бир кече уа акъырын туруб барыб Асхатха письмо джазыб башлады. Хамзат орундукъгъа сыртындан тюшюб, бурну бла ичине хауаны тартыб, пуф-ф деб ызына солуй, несин да билмей, джукълай эди. Аны алай кёрмез ючюн кечеги кёлеги бла джалан аякъ къайры бар деселе да барлык эди, алай къагъытдан сора анга нёгер болур зат кёрмей, джыламукъларын сюрте джазыб башлады:

«Асхат! Мени бюгюн болумум болмаса, ким биледи, сен ёмюрюнде да мени джюрегимде не болгъанын биллик болмаз эдинг. Бюгюн мен сенден джашырыр затым джокъду. Мени бу болумуму сен ангыларыкъ да болмазса, аймысына, ангыла деб да тилемейме, алай болса да бу затланы сени амалтын сынагъанымы бил. Мне было все равно, ты целый год скрывал от меня, а потом, когда вы не сошлись, характерами, как вы, мужчины, любите говорить, ты пришел ко мне. Я ведь ничего не знала, еще предлагала тебе переехать в город. Что ж, желаю удачи, пусть вторая будет удачной. А я (к чему теперь это?) тебя очень и очень любила. Будь счастлив, другого я тебе ничего не желаю, только не будь с ней таким каким был ты со мной»... Джыламукълары топ-топ деб къагъытха тюше, санлары бирден къалтыраб джылаб тебрегеничде, Хамзатны уятыб къояма да деб къоркъуб, письмону джашырды. Орундагъы уа къатыны къатындан туруб кетген къой, орундугъу бла алыб эшигге чыгъарсанг да уянырыкъ тюдю, къандан тойгъан кючюкча мушулдаб джатады.

Асхатны бюгюнден мыдах болуб ёмюрге киши да кёрген болмаз. Ёрге турса, эки къолун къайры салыргъа билмей, бюгюннге дери ала отпусада туруб, бусагъатда келгенча, орунсуз болуб къалгъандыла, хурджуиларына сугъа да ызына чыгъара, жансюеклерине сала да энишге ие, олтура да сол къолуну эки бармагъы бла арыкъ джаякъларын энишге сылай, дагъыда къоба да биягынлай коллары бла кюреше, юй тубюнде ары бла бери барады. Асхатны бу халда кёрген адам, анга бир ангылашынмагъан зат болгъанын сезерик болур эди, алай бюгюн кечени арасында аны юйюне киши да кириб келмеди.

Бир кесекден ол барыб, юсюне акъ джабыу джайылыб тургъан агъач табджаннга джатыб, биягъы эки къолун башына

джастыкъ этиб кеси кеси бла сѣлешнѳ тебреди. Аны сѣзю къуру соруула бла джууабладан къуралыб эди.

Дунияда эм багъалыгъа, эм уллу тенгнге санаб тургъан адамшг сени джюрегинги тюзлюгюн ангыларгъа унамаса, сен иги этеме деб этгенинг бары да анга аман кѳрюнѳб турса, не этерге керекди?

Терен соруулагъа тюз джууаб этиб къоярма да деб къоркъгъандан Асхат табджапдан секириб ѳрге турду. Ол сени ангыларгъа унамай эсе, дунияны башында андан сора киши джѳкъмуду, «джолунг мамукъдан?» де да барма къой,» — деб бир джанындан таууш этилгенча болуб:

— Огъай, огъай, мен Алачыкъгъа алай къалай айтайым! Аны халисин, къаллай юйдегиде ѳсгенин биле тургъанлайыма,-деб Асхат, кѳзлерин да тюзете, эшикге чыгъыб кетиб, иги ашхы ариу хауада солуб юйге келди. Эртденбла къаты джукълаб тургъанлай, почталъон эшикни къагъыб уятты. Конвертде ол Алачыкъ ол кече джазгъан къагъытчыкъ. Асхат не этерге билмей, письмѳну талай кере къайтарыб окъуб, къагъытха кеси кесине да ийнанмай, талай заманны турду.

Аспирантурагъа алай дженгил кетиб къалгъаныны чуруму да бу къагъытчыкъ болур эди. Анда да юч джыл окъуб, энтда ызына къайтыб келеди, ким биледи, джашау чѳб атханчады, кимге не джетерин билген къыйынды, кѳрюрбюз, джашау джолунда энтда неге тюберин, ашыкъмайыкъ.

Сау къая, Киев

Адам кеси кесине башхагъа къарагъанча къарамаса, юсюнде джетишмеген затын кѳрген бек къыйынды. Биз, сѣз ючюн, джалан къолубуз бла кирпиге тийсек, этибиз-бетибиз титирѳб, бармакъларыбызгъа къараб башлайбыз, кирпичи уа ийнелери, садакълача, юсюне чанчылыб тургъанлыкъгъа джу-

гъун ачитмайдыла, — деб Борис Петрович Асхатны бетине джити къарады. - Визни ишибизде уа бир кесек башхаракъды. Сенден болушлукъ излеб келгеннге кесинги эм багъалы эм джууукъ адамынгча, сыйген балангча къараргъа керексе. Аны айтханым, врачха-ауругъандан башха, сеники-меники болмасын. Ишинг-ауругъанны бакъгъан, муратынг-аны кетген саулугъун кесине къайтаргъу. Врачха кеси кесине тынчлыкъ излерге тыйыншлы тюддю. Асхат, сен джаш адамса, билеме, ишинги бек сюесе, излеб, тинтиб кюрешгенинги эслеб турама, алай а, мени сенден бир тилерим: кезюнг керюб, къолунг этиб, акъылынг ишлеб тургъан джерден къачма, китаблада джансыз джюрекден эсе, исси къаны бармакъларынгы кюйдюре операцион столда къол аязынгда тутхан джюрегинг бек къууандырлыкъды. Ангылаймыса, сау джюрек бла китаблада ким эсе да къачан эсе да сынаб джазгъан джюрек адам бла суратчады. Сурат не къадар ариу, не къадар уллу болгъанлыкъгъа, сезюнге джууаб берлик тюддю, адам а, сен селешген тилни билмесе да джанын къыйнагъан затны къолу бла кергюзтюрюкдю, ышанындан бир джукъ ангыларыкъса, кюн сайын тюрлене тургъан халы сени бла къуру экигиз ангылагъан тилде селешиб турлукъду, — деб Борис Петрович, манглайын къолуну сырты бла сюрте, кезлерин джумуб, Асхатха къуру да къараучусуча къараб, шиндикге таянды.

Асхат аны тамам арыгъанын эслеб, селешген заманында башын хо-хо деген магъанада силкгени болмаса, башха джууаб этмеди.

Борис Петрович кез аллына къатында олтуруб тургъан джаш врачны сюеб, аны бла акъылында селешиб, сорууну джууабны да кеси этиб башлады. Бир кесекден, секириб ёрге туруб:

—Асхат, тюз айтаса, аферим, тюз!—деб башла бармагъын ёрге тута, терезе тюбуне сюелди.

Асхат, экибиз келише кѳреме. Бирге ишлеген адамла бир иннетли болсала, бир-бирлерин ангыласала, бизни илмуда ол эм керек затланы бириди. Сенича болсам, мен бизни клиникада кѳаллыкъ эдим. Алкѳын сен барлыкъ джерледе тартыб алыб билиминги тѳйыншылысыча, джаратырча мадар джокъду. Асхат, бармакѳларын ууа, джукъ айталмагѳанлай, башын булгѳаб, устазыны кѳзюне ышангылы кѳарады.

— Асхат, сени менден кѳлюнг кѳалмасын, аспирантларымы ичинде, мен сени кишиге да тенг этелмейме, ол себеденмиди, огѳесе, сени кѳатымда турлугѳунгуму сюеме, билмейме, джюрегим мында болурунгу излеб турады.

Асхат устазыны секириб ѳрге кѳобуб «тюз айтаса» дегенини магѳанасын ангыламагѳанлай:

— Борис Петрович, юч джылны ичинде меннге сизни кѳб кѳыйыныгѳыз киргенди, аны унутхан кюнюмде кесиме врач деб айтыргѳа эркинлигим джокъду. Илмуну эм кѳыйын эшиклерин меннге сиз ачхансыз, алай а сизни разылыгѳыгѳыз блѳ мен Кѳарачайгѳа кетерге сюеме. Анда да, сизнича, меннге аталыкъ устазлыкъ да этиб тургѳан адамла бардыла. Мени болгѳаным да аланы себеби блады.

— Кѳалай аталыкъ, сора сени атанг джокъмуду?

— Огѳай, — деб башын кѳымылдатыб, кѳургѳакѳсыгѳан тамагѳына, чыгѳанакѳча, чанчылгѳан тюкюрюгюн джутаргѳа кюрепди.

— Хы, сора ананга тансыкъ болгѳанса, — деб, Асхатны эски джарасын кѳозгѳагѳанына сокѳурана, унутдуруп джаны бла сѳлешиб башлады.

Асхат мутхуз кѳзлери бла устазына мыдах кѳараб:

— Борис Петрович, анам да джокъду, — деб бютеу кѳкюреги бла терен ахсинды. Кѳайры эсе да терениге кѳараб, Асхат мыдах хапарын башлады:—Атамы да, анамы да немецле бир кюн ѳлтюргендиле. Атам партизан эди. Ол полицияны начальнигин

бичен арбаны тюбюне салыб ашыргъанлай, бара-барыб, кесин тутдуруб кьойгъанды. Борис Петрович:

— Ай-ай-ай, къалай табсыз болгъанды, андан эсе полицияны начальнигин да тутмай кьойгъа эди,—деб башын бушуу халда ары бери булгъады.

— Атамы, сора, элни арасына чыгъарыб соруу этиб тебрегендеринде, анам да сюелиб тургъанды.

— Тукъумунг неди? — деб кычыргъанларында!

— Совет адам!—деб джууаб бергенди.

— Атынг неди дегенлеринде да:

— Партизан! — деб джюреклерин джаргъанды. Фашистле «ма сеннге партизан» деб атамы ургъандыла, — деб, тамагъына не зат эсе да тюшгенча, кючден айтды.

Борис Петрович джукъ айталмай тургъанын эслеб Асхат:

— Сора анам тэзалмай, соруу ала тургъан фрицни кзулакъ джанына ташны бергенди. Биле болур эди анам да, атамы алайгъа бошунагъа чыгъармагъанларын, сатлыкъ адамла, полицияда ишлеб тургъанла, анамы сынаргъа элтдиргендиле атамы халкъны арасына. Алай-алай да тутуллугъун билиб, анам атамы ургъан фашистни къатына барыб:

— Мен да партизанма, менден да соруу алыгъыз! Сизни джаныуар ишлеригизни менден иги ким айталлыкъды!—деб атамы къатына сюелгенлей, уруб кьойгъандыла. Анам подпольеде, атам партизанда талай заманны бир бирлерине тюбемей туруб,—ол кюн бирге ёлгендиле.

Аланы орунларын Азрет-Алий бла Патия, тенглери, толтургъандыла, мени ала ёсдюргендиле, мен алагъа къайтыргъа керекме, Борис Петрович, — деб Асхат профессоруна мыдах къарады.

— Н-да, Асхат, ийнанамыса, мен бу хапарны биринчи кере ашитеме. Ахырзаман болуб къалыргъа азчыкъ къалгъан эди. Хай-хай-хай. Сен меннге Пача улуну хапарын айтсанг, аны кёзюнден кёрюб баргъанма мединститутха десенг, мен сени айтханынга асыры къулакъ салмай болур эдим.

Хы, сора, Пача улу подпольени тамадасы болгъанды. Н-да, н-да. Аман болгъанды ючюсю да ёлгенлери. Мария сау къалгъанды дейсе. Бир джолукъсанг, ол сени анангдан кёб хапар айтыргъа боллукъду, — деб къол аязлары бла тобукъларына таяныб, ёрге тура:

— Асхат, кел сора, кетеринги аллы бла шахаргъа чыгъыб, бир-эки айланыб келейик. Билемисе, хауада джорюсем, мени башым, джау джагъылгъан механизмча, иги ишлейди.

Борис Петрович бла Асхат Шевченкону памлтнигинден озгъанларында, Асхат бу улуу шахарны биринчи кере кёргенча бола, сейирсиниб:

— Борис Петрович, сёз джокъду, ариуду шахарыгъыз.

— Не, шахарыгъызмы? Киевден къалай дженгил ёнгелеб къалдынг? — деб джашны имбашына къагъа, накъырда этди.

— Огъай, Борис Петрович, мен Киевден ёнгелемейме, Киев менден ёнгелерге тебрегенин сезиб айтама. Киевге мен, сабий, халал къарт анасына келгенча, къайта да келе турлукъма. Сизге улуу къапчыкъ бла бир сорууну башын къаты къысыб алыб келирме. Джууабларын а кесигиз бла бирге таулагъа алыб кетерикме.

— Асхат, энди сен мени терилтирге тебрегенсе, алдаяллыкъ тюлсе, кёрдюнг, айранны сенден эсе мен иги эте билеме, сохтаны уа экибиз да бирча сюебиз.

— Ай, Борис Петрович, таудача айран Киевде къайда! Тау айранны улуу гоппан бла ауузунга элтсенг, тау гокга хансланы ариу ийислери келиб, ичмезлик джерингде да гоппанны дженгиллендириб къояса. Билемисиз, мен бу шышалада айран сыфат-

ланы кѣрсем, зоопаркны клеткаларына джыйылыб тургъан джануарланы эсима тюшюреме. Четлени патчахы ѳтгюр асланны элтиб, темир клеткагъа джыйгъанча, тау айранны таудан чыгъарсанг, сыфаты болмаса, татыуу къалмайды. Аллай айранны Таугъа барыб тау тубюнде къозу этден сора ичерге керекди.

— Да, кѣрюрбюз, сен мени таулу этерге излейсе, мен таулу болгъанымы билмеймисе. Мен уралда туугъанма, джалан аякъ къая джаргамлада кийик улакъча кѳб айланганма, энди уа меннге сен киевчи деб атадыңг да къойдунг—деб Асхат таба къарагъанында, джашны кѳзлюклери Киевни бютеу чыракъларын кесине джыйыб тургъанча кѳрюндю...

Борис Петровични ашырыб ызына къайтырына, сахар шошуракъ болуб, аны джюрегин мыдах поэзия кючледи.

— Мен неге юрендим, не билдим, айтыргъа Киев манга не берди?—деб аспирантурада, Борис Петрович бла озгъан юч джылын сюзе, общежитиеге келиб киргенинде:

— Асхат, къайдаса мен сеннге къаллай сюрприз хазырлаб турама, — деб алына Илларионовна чабды.

— О, Илларионовна, сиз мени эркетете юретгенсиз да, келсем кесим да бир зат излеб тебрейме, — деб Асхат къарт къатынны къолундан письмону алыб кесини комнатасына кирди.

«Асхат, бюгюн сенден письмо алгъанымда, мен башха тюрлю болуб къалдым. Атам бла амам да эледиле тюрленнгеними. Не тюрлю да болсун, сенден письмо келсе, ол меннге балхам болады. Билеме, сени джюрегингде башха болгъанын, биринчи суймеклик, сабий заманынг а, унутулмайды. Мен а суймекликде экинчи орунну излемейме, биринчи уа меннге джетмеди. Аны ючюн да ѳкюнмейме мен ангылагъан бла-мени джюрегимде болургъа керекди биринчи орун. Джашау деген къаты адам кибикди, ол хар кимни да кеси излегенча этиб бармайды. Бир бирледе къышны джылы, джайны суукъ этиб да иеди, джорукъну бузгъан джери да болур, огъесе бизге алаймы кѳрюнеди, билмейме.

Кёремисе, кысха сёююму узун эте, сен къатымда тургъанча, мурукку эте тургъанымы, сенинге джазыб тебресем, къуру да алай болады. Кёб затны юсюнден кысха джазама дейме да, бир затны юсюнден кёб джазыб иеме, талай кере къагъытымы джыртыб, эм аман джазылгъан къагъыт конвертге тюшюб къалады...

Асхат, мен бюгюн ёмюрюмде биринчи кере операция этгенме, ол да бир тюрлю бир зат болуб, сенинге да джаз деб къоймайды, дневнигимде аны юсюнден да джазгъанма, келсенг, окъурса... Мен сени медицинада кесими биринчи устазыма саныйма, сени таныгъынчы мен журналист болурма деб тура эдим, энди уа-медицина джашаууму эм баш затыды, ансыз мен-мен тюлме. Асхат, билемисе, сен меннге айыб этме, мен кёлюме келген затны сенден джашыралмайма (къайтарыб тилейме, айыб этме): къатын алгъан кюнюнде меннге билдирлигинги излейме, ол кюн мен эшмелерими кесерикме, сени атынг бла мени юсюмде ёмюрлюк белги къалыргъа керекди. Ол кюн джыларыкъ да болурма, алай болса да, сен мени бла бирге болуб, башхагъа ахсына, башханы эсинге тюшюре, кёлюнге келгени менден джашыра джашагъандан эсе, мен джашаууму сенсиз ашырыргъа излейме. Мени Мурат деб бир тенгим барды. Ол да талай джылыны суююб тургъан кызыш алмай, башханы келтирди. Энди уа алгъынгысыны эски письмоларын иште ячигинде сакълайды, юйдегисинден джашырыб, тенглерине окъуйду, хапарларын айтады, ол аны энтда суююб турады, юйдегисини атын а чыртда сагъышмайды, аны къой эсенг, кюлюб-ойнаб тургъанлай аны (къатынын) кёрсе, тиши ауругъан адамча, джапысы бузулуб къалады. Сёзюн аузуна джутуб, ол кёб болмай джашнай тургъан кёзлери джужъланыб, бир тюрлю бир сыфатха кириб къалгъандыла, тюнене уа, келиб манга ол, унутханмыса Муратны быллай бир хапар айтыб кетгенди:

«Сеннге не эсе да джюрегим бир бек илешеди да, айтмай чыдаалмайма. Мурат бла мен, кёк чартлагъанча, дженгил тюбешиб, юйлениб къалдыкъ, энди уа, гюнахы кесини болсун, алай-былай деб джукъ айталмайма, алай а юйге келсе, тауушу джокъ, сёзю джокъ, бир тилсиз, керек затын бир сёз бла билдириб, бурнун газетге тиреб, чёгюб турады. Мен да ишден арыб келсем, экибиз эки джерге чёгюб бир-бирибизден тил тутуб турабыз. Не аман, не иги деб билмейме, ол тукъум джашау уа мени джюрегиме кёб къайгъы салады. Кесим да алай болуб бара болурма дейме. Ол сабий да, энди эсли болгъанды, экибизге кёзюу къарай, мыдахчыкъ болуб турады. Бир кюн а чыдаалмадым да айтдым. Эгечи барыб анабызгъа былай-былай деб айтханында, анасы атасы да келиб: «Сен келген кюнюнде огъуна кетерге керек эдинг, алай а хыйны бла байлагъан эдигиз да, джукъ эталмадыкъ, келин бла къайышшы ёмюр де да болмагъанды бир мухурлары, адам айыраса, кесингивилени бек сюесе деб къара къанны къуйгъанларында, Мурат да, сен кесинги эркелетиб тургъанлыкъгъа, дунияны джашауу алайды» деб къойду. Тюнене да: атамы эгечин нек къучакъламагъанса, бизни сюе эсенг?—деу адамла тургъанлай къыджырагъанды.

Ол юйде учузлугъуму энди билиб, ызыма узакъда къалгъан бир къарангыгъа, къарасам, Муратны таныгъынчы джашауум кёзюме кёрюнюб, эсим башха затлагъа кетиб, ишиме да кечигиб, юйде джумушуму да эталмай къалама. Алгъын кесин басыб, газетни бетине къараб туруучу Мурат энди, къатынча бедиш этиб, джукъ айтсам: «Насыбынг алай болсун, кимге не этесе, юйюнгю да джыялмайса»,—деб тохтайды.

Юйюбюзде келекке болмаса, джылыу джокъду, тышындан къарагъанла уа бизге сукъланыб селешедиле, мен а алагъа сукъланама, ол не джанмай, не джукъланмай, сыгын отча, тютюней тургъан зат а мени шашдырыб барады. Таймаздан алай

болуб турса, хо дерем, юйге киргенлей, бузулуб кылады да, энди мен да андан да хутдур болама, алты айны курслада окуб, кыайтыб келгенинде, барыб диванга джатыб, биягы газетни шымшылдык этиб, тохтады». Энди анга не айтырыкьса? Мен а биле эдим Муратны ичин, алай бу тиширыу не зат ючюн азаб чекенин ангылаялмадым. Мурат бла эртденбла селеширге дегенимде: «Къой, Лейла, тюшюнде ашагъан бла токъ болмайса, сен айтхан бла бизге джукъ эталлыкъ тюлсе. Хаман юйден тышына тартыб турады, кетер заманына, сабий анасына ашыкыгъанча, ашыгыб, заманны неге джояргъа билмей айланады. Бизни арбазда дарман джарамазлыкъ джылдан джылгъа кыатыдан кыаты бола баргъан ауруу барды. Сени врачлыгынг анга джарарыкъ тюлдю...—деб унамады.—Билемисе, атасы-анасы не кыйын болсала да, эгечи-кыарнашы джюрегими кыйнасала да, келкыалды боллукъ тюлме, ала алай болгъан сагъатда, ол да алагъа кыошулмаса, энди уа ол да аладан да озду. Анга аны елсем да кечаллыкъ тюлме...»

Асхат, керемиесе, бу драманы аягына дери окуб чыгъалдынгмы, не уа джукъ ангыладынгмы? Энди кыойым ансы, кыагыгыларым конвертге сыйынмай кыаллыкъдыла.

Сау кыал, салам бла Лейла».

Асхат Лейланы письмосун окуб бошаб, бир затны излегенча, терт джанына кыарады. Сора эсин джыйыб: «Бу меннге не кыатын алгъан хапар айтады. Алачыкыгъа айта болурму? Экибизни арабызда энди не барды, Алачыкъ бла мени? Ол юйленгенли, талай джыл, энди уа, сабийлери да болур...

Энди мен аны юзюб кыайры джашырайым, ол да джашаууму экинчи келмезлик бир татлы джери эди. Лейлачыкъ, сен алкын сабийсе, кесме чачларынгы да, менде аллай кыайгы джокъду»,—деб ахсынды.

Асхат сыртындан джатыб, эки аягын да бир—бири юсюне

салыб, Лейла огъартын къараб тургъанча, аны бла ушакъны бардырды.

Алай а бир бирледе билмей тургъанлай Лейладан озуб, анга дери болгъан затлагъа айланыб да къалады. Ма бусагъатдада, кеси аллына былай сёлеше турады: «Эки адам бир-бирин тюз ангылар ючюн бир джолдан джалларгъа керекди. Бирге барабыз деселе, хар бири мен айтхан део турургъа ёч болады. Заман а адамгъа терсликни ангылата биледи. Тас этмейин адамны багъасын билмеклик кыйынды. Мен да Муратча болуб къалырма да. Айшат Муратдан а онглуду, аны ким да биледи, къаллай джашла сие эдиле, джарлы аланы бирине барса, насыбын табарыкъ болур эди. На-сы-бын. Насыбын табарыкъ болур эдими? Айхай, насыб да, адамны къолуна суйгенингча эт деб тюзсе уа. Адамгъа тюрсюню бла насыбын, суйгенингча эт деб къолуна бериб кыйсала, не этерик эди экен? Ол сагъатда эрши бла насыбсыз деген сёз боллукъ болмаз эди, огъесе эшек мюйюз излей барды да къулагъын кесдирди деб, дуня къатышыб къаллыкъмы эди? Насыблы деб да, айхай, хар ким тюрлю-тюрлю затха айтады. Майна, Мурат бла Айшатха мен да насыблыла деб, сукъланыб тура эдим, ала уа андан узакъда кёреме. Юйде, иште, тенглеринги арасында хар джерни насыбы башхады. Алай а юйюнгде насыб бютеу насыбланы башы болурму? Иште бир кыйын кюнюнг болса, келиб аны юйюнгде айтыб, сени джюрегинги ангылай билген адам къатынга олтуруб ариу сёзю бла болуша билсе, экинчи кюн ишинге солуб, къууаныб барлыкъса, алай болмай сеннге юйюнгю ичиште бир хапчюгоне къарагъанча къарагъан адамгъа уа нени ангылатхын. Аллайла уа бардыла да. Къолумдан келсе, мен дуняда аллай адамлагъа къуру кеслеричаланы тюбетирик эдим. Эки сууукъ таш бир-бири къатында тургъанлыкъгъа бир бирине ёмюрде да кысылыкъ тюлдюле, элиб джуджекчикни ташны къатына салсанг, ол да барлыкъ тюлдю аны таба-кимге керекди джапсыз сууукъ таш?! Эки джю-

джекчик а сууукъ болсала, бир-бири кьанатчыкъларыны тьюбю не кире, бир-бирчигин джылыта, кюн тийгинчи чыдарыкьдыла. Тюрлюдю бу джашау деген зат: Эки адам юй болабыз деб кьошулуб, юй-юйдеги этиб, сора бир кесекден бир, бирлерин табанлаб неге тебрейдиле?—Бет бетге кьараса, бет джерге кьара!» —деб, бир-бирлерине кьараб, ангылаб, бири абынса, бири кьол узатыб, ариу джашаб нек турмайдыла. Бири-бирин аурсунуб джашагъан не джашауду?!

Асхат бу философиясын кечени арасына дери созарыкь болур эди, алай а эшикни кьонгураууну тауушу бла дюнг-дюнг деб кьагьылгъаны тенг болуб, орундукъдан терк кьобардыла. Эшикден, солуулары тамакъларына тыгьылыб Виктор бла Алексей кирдиле.

— Азан, сен джукъ билмей джатыб тураса. Эртденли кьайдаса? Арт кюнлерингде бизден бугьунуб айлана болурса дейме?—деб Виктор Асхатны орундугьуна джыкьды.

Кечени кече узуну джашла кез кьысмадыла.

Ючюсю да юйленмегендиле, ючюсю да врачла, Аносовну суйген аспиратлары, ючюсю да джашауларын илмугъа бютеулей бериб кьояргъа бир затдан артха турлукъ тюдюле. Илмуну кьыйын джолуна чыракъ болуб джаннган затланы бири юйдегиди, джашла бюгече аны юсюнден селешиб, джукъламагъандыла...

— Мен комедияны суймейме, талай заманны ичинде адам кюлюб турады. Неги ол? Кюннге бир кере кюлсенг-ол да озуб боллукьду. Искусствода комедиядан кьарыусуз зат джокьду деб турама, мени сартын. Ма трагедия... Комедиядан джаякъларын арыб чыкьгъандан башха джукъ тамбайса, тюшюнгде кергенча, трагедия уа-кьаллай бир сагъыш эдиреди, кьаллай бир акьыл кьошады!—деб Алачыкь канцелярияда литератор кьатын бла

сѐлешеди,-билемисиз, Анна Федоровна, мен кѳуру да комедия бла трагедияны адамла бла тенгleshдиреме.

— Алай дегенинг, Алачыкъ Исмаиловна?—деб Федоровна сейирсинди.

— Трагедияны мен кѳб кѳыйынлыкъны сынаб, джашауну кѳыйын сынамларын хорлаб чыкъгъан, акъыллы, басымлы кѳарт киши бла тенгleshдиреме. Андан джашаугъа юренирге кѳуру да талпыгъанлай турама, аны бла тюбеширге уа-джашауда кимге да керекди дегенча болама. Комедия-джангы джетген кѳызчыкъ. Бир эки-юч джашны да бирден суйюб, бир эки-юч да ызындан айланса ушатхан, джашауну кѳзю бла кѳргенден арысына сагъыш эте билмеген, аллына сюелгеннге ышарыучу, айтама да, джангы джетген кѳызчыкъланы да джелбашыракъчыкъларына ушатама.

Анна Федоровна, мен аланы джазыучула бла да тенгleshдиреме.

Трагедия-Лев Толстойча кѳрюнеди кѳзюме, не да француз джазыучу Жан-Ришар Блокча. Бу эки адам джазыуларындан тарыгъыб ѐмюрде киши эшитмегенди, дневниклеринде да джазмагъандыла да, аланы менден эсе сиз иги билесиз. Блокну эки сабийи Францияны фашистледен кѳутхарабыз деб ѐлгендиле, сексен тѳрт джыл болгъан кѳарт анасы фашист лагерде зарауатлыкъда ѐлгенди, алай а ол уллу кѳыйынлыкларыны-бирин айтыб, тѳгерегинде адамланы мыдах этмегенди, ѐмюрде джазыучу. Лев Толстой а? Кѳуру кѳатыны Танеевни ызындан сюрюб айланнганы ючюн да этерге керек эди ол трагедияланы бирин. Алай адамла кѳуру кеслерини энчи джашауларын алыб кѳоймайдыла, ала бютеу кѳралларын, адам улуну джашауун алыб, ол масштаб бла кѳарайдыла хар неге да. Дуния джашауда не гитче затчыкъгъа да джюреклерин кѳайгъырта билгенле, аны иги этер ючюн джанларын-кѳанларын да салыб кюрешгенле, кеслери

ючюн бек аз къайгырадыла. Ма алагъа ушатама мен трагедияны...

Комедия уа-модагъа джангы кирген поэтчик. Къанатлары алкын тюклениб бошалмагъан джюджек гугурукгучукъча, кычырыкъ этиб кюремесе, кишиге кесин кѣргюзалмайды,—деб журналын алыб тогъузунчу классха дерсге кетди. Анна Васильевна бир джаны бла сейирсиниб, бир джаны бла да сукъланды Алачыкъгъа. «Математиклеге биз сухарла дегенлигибизге кѣремесе, аны? Огъай, Алачыкъ сухар тюлдю, неге да джюреги бла къайгыра, не затчыкъны да джюреги бла сюзе билген бир адамды,—деб сагъышланды Анна Федоровна.—Алай а мен ангыламагъан бир зат барды адамны юсюнде: не бек мыдах, не бек джарыкъ болады. Бир къарасанг, бу адам замансыз къарт боллукъ болур дейсе, бир къарасанг а пасыюлы, джюрегинде бир къайгысы джокъду деб келеди кѣлюнге»,—деб устаз тиширыу кеси кеси бла ачыкъ сѣлешди.

Тюз эслегенди Анна Федоровна, Алачыкъ бу арт кѣзюуде не эсе да тюрленгенди. Дерслери бошалгъынчы юйюне ашыгъыб туруучу, энди несин да унутуб тетрадлары аллына къалаб, эсин алагъа ийиб кѣб заманны, кеси кесин булджута, къалыб кетеди. Юйде гитче сабийчиги болмаса, ол ары аягъы да басмазча болгъанды. Биреуню юйю-тюбсюз кѣл, ким биледи, аны да болур бир чуруму, босагъасына джетгенлей, артына турургъа излетген бир зат болур. Алай болмаса, билмейме, адам кеси аллына джукъудан ѳнгелеялыкъ болмаз...

Анна Федоровнаны эсине шаркъ деб Алачыкъны бир айтханы тюштю.

— О-о-о, джарлычыкъ, ма аны бла болуб айланады былай,—деб кѣзлерин джумаракъ этиб, неге эсе да, бир да бир акъырын айтылгъан алай а бир да бир сейир затха тынгылагъанча, бир тюрлю халгъа кириб, джюрегини ургъанына да гюрбеджиде

токъмакъ тауушха ушатыб, эки къолу бла аны тохтатыргъа излегенча кёкюрегинден тўтуб тохтады.

— Анна Федоровна, сиз суймеклик барды деб ийнанамысыз?... Мен ийнанмайма, ангылаймысыз?... Мен ийнанмайма, ийнанырыкъ да тюлме. Алай деген-суймеклик джыл джарымгъа чыдаялмайды. Бизде «къоян тери да чыдайды бир джылгъа» дейдиле. Билемисиз, мени бир суйген джашым бар эди. Андан башхагъа барлыкъма деб кимни акъылында бар эди, энди уа, кёресиз, суймеклик джокъ, джаш да джокъ...

— Алачыкъ, телепенме. Хамзатдан иги джаш къайда табырыкъ эдинг?, — деб бёледи аны сёзюн, Алачыкъ къуру да ич сёзюн ышанычу тиширыу, — алай аман акъылыны башынгдан къорат...

— Анна Федоровна, быллай затны айтыб ангылатхан къыйынды, адам кеси сынаргъз керекди, сынамаса ангылаяллыкъ тюлдю. Хамзатха тышындан къарагъанла бары да алай айтадыла, мен да алдапдым кесими... Кесим терме, билеме, кюн батмайды деб тура эдим, ол а мени къарангыда къоюб олтурду...

Джашауну джангыдан башлагъан адет болса, мен Асхатдан башхагъа барлыкъ тюл эдим, Хамзатха уа-ёлсем да, джаным аны ууучунда болса да... Терен солуб, тюб эринлерин къабыб бир кесек тургъанында, дагъыда, сёзюн адам бёледи дегенча къоркъуб: — Мен Асхат ючюн, Асхат деб ол джашха айтама, бир уллу зарауатлыкъ сынаргъа керекме. Хамзатха ушагъан чырт бир заты джокъ эди аны, ол къалай эсе да башха эди, башха, — деб къоллары бла бетин джабыб, столгъа къабланды.

— Алачыкъ, сен аны Хамзатны сынагъанча сынамагъанса, эркишиле бары да бирчадыла, сен анга тюбөб бир эки джолда сёлешген бла аны къаллай адам болгъанын къалай биллик эдинг?

— Отъай, отъай, алай айтмагъыз, чыртда акъылыгъызгъа да келтирмегиз. Аны неси да башха эди мындан. Бу адам кеси акъылы бла джюрюй билмейди, аман - иги болса да, адамны ке-

си акъылы болургъа керекди, адамны акъылындан къалгъан затны, не десек да-хаух затды. Не затны да табаргъа боллукъду, къуру акъылды сатылмагъан, хаух берилмеген зат, ол болмаса уа, адамны неси да болмайды, не да сатылады деб турады акъылсыз адам...

Асхат а алай тюл эди. Бу джетишмеген затха санагъанын адамгъа бешиш этиб айтады, ол а кёюнне, кёлюнню сындырмазча, тюзетир джанындан айта биле эди. Муну халиси алай тюлдо, мен ангылаялмагъан бир заты барды юсюнде, — деб канцеляриягъа устазла киргенлеринде, ышарыб ёрге туруб, сёзюн артына дери айтмай, чыгыб кетди. Бу затла бары да Анна Федоровнаны эсине тюшгенлеринде, ол Алачыкъны къайгысын ангылады.

Алачыкъ юйге киргени сайын Хамзатны табмай башлады. Окъугъан адам, иши болур деб кеси кесине кёл эте, къайгы кючлеб тургъан джюрегин басаргъа кюреше эди, алай а къалай эсе да бир тюрлю болуб, эс ташлагъанча, не юйюне олтуруб чыдаялмай, не эшикте кесине орун табалмай эди. Адам быллай халиге кирсе, кеси кесине дагъан болалмайды. Насыбы джетсе, заманында ким болса да эслеб болушур, алай болмаса уа джышу мууал этиб, сындырыб, теплеб атады. Алачыкъ да излейди кесине таянчакъ. Эртден сайыш эртде туруб, сабийчигини орундугъуну ююне сюелиб, терен сагъышха кириб талай заманы турады. Ол тузлу джыламукъларын сюрте сюелиб тургъан заманда Хамзат аягъында носкилерин да тешмей, сыртындан тюшюб хурулдаб джукълайды.

Джюрегини теренинде бу адамгъа джийиргенмеклик туууб башлагъанын алкъын сезалмайды, алай а кюн сайын джангъызыкны унукъдуруун бекден бек сынай башлагъанды.

— Къызчыкъ гитче, Хамзат да биринчи курсда, Алачыкъ школда джангы ишлеб башлагъан заманда да ала эрикмей эдиле. Сабийчикни да къолларына алыб киногъа бара, арбачыгына

джатдырыб паркда солуй, бош замапларын бирге ашыра эдиле. Алачыкъ школда педсовет зат болуб мычыса, Хамзат кызычыкыны да алыб аллына келсе, тиширыу, несин да унутханча болуб, насыбына кыууана анга разылыгын не бла билдирирге билмей эди. Алай а ол адамгъа джюреги илеширге унамагъанын ангылай эди. Энди уа не болду былагъа? Аралары бла къара киштикми озду? Нек суууду тыбыр, бир бирлерин сакълагъан минутлары кюнден узун кёрюнюучюлеге энди бирге тургъан минутлары айча нек боладыла?

«Тиширыу эркишиге бир кере кечсе, ол аны артда ёмюрде да адамгъа санамайды... Кечерге керек тюлдю. Сени излемегенге кесинги ышыб нек кюрешесе?... Ол джан тылпыу болубму къалгъанды?... Мен анга керек тюл эсем, ол манга чыртда керек тюлдю! — деб кухняда гардош джона тургъанлай, кеси кеси бла сёлеширге эсин ийиб, джити бычакъ бла зыф деб баш бармагын тырнагын къатыш кесиб ийиди. Чабыб келиб шкафдан йод алама деб джукълагъанны уятханында, дагъыда, тиширыу тюлмюдю, джюреги джумушаб, терслигим башыма джетди болур деб, келиб Хамзатны къатына олтурду.

— Не этесе, Аймушча, танг атмай? — деб къатына келгенге артын бурду.

— Этиб а не этеме, сенне ашарыкъ этеме? — деб ёмюрюнде хыны сёлешмеген Алачыкъ эрине тик джууаб этиб ёрге турду. Джукъусу эрлай аязыб, джатхан, аллын айландырыб, сейирсинди. Бир кесекге терслиги эсише тюшюб алджай да башлады, алай а, оруслаула «мужкурну къабыр тюзетир» дегенлей, биягын кесине тартыб:

— Неле-неле дейсе? — деб къатынына эрши къарады.

— Деб а не дейме, къайда айланаса? Не этиб айланаса? — дейме! Энди сёлеширге да сенден эркинликми излейим? Сен ёнгелеб айлана эсенг, мен да бир мадар излерге керекме, огъесе сенге табыныбмы турлукъма?!

Не басымлы, не ключю болсанг да, аркбауну бир багъана болуб туталлыкъ тюлсе, аны эки джанышдан эки багъана керекди, сен а джерге чёгюб бараса. Алай эте келиб, башынг тюрюнге болуб къаллыкъса. Кёремисе, къызчыкъ сеннге дядя деб тебрегенди. Быллай джашауну мен ангылаялмайма, джазгы джелча, кеси кесинги къуу да айлан...

— Болдунгму? — деб Алачыкъгъа къыйыкъ къарагъанында, джатханны къара мыйыкъчыкълары, бреолиден джылтыраб, энишге, мангылайына таралыб тургъан джукъа чачы, юслеринден къанлары къачыб тургъан джукъа эринлери джаш тиширыуну джюрегин чанчыдырыб, эрине джууаб этдирмей, эсин башха затха, ёмурлюкге тас этген затына, бурдула. Ким биледи, джюреги ушатхан, кеси излеген адамгъа тюрбесе (ол мындан да палах болса да), тёзерик болур эди, алай а тас этген заты адамгъа къуру да мардасыз багъалы кёрюнеди, аны ол таймаздан къолундагъы бла тенгледириб, онгуну тас этгенине бергенлей турады.

Адамны быллай болумда жангызлай къояргъа джарамайды, кесине бир хата этерге боллукъду деб тюр, огъай, джюреги сынмасын деб. Джюрек бир сынса, аны орнуна салгъан бек къыйын болур. Алачыкъ да бусагъатда тамам алайды. Озгъан джылларыны булутсуз кюнлерин эсине тюрюрюб, «тиширыудан насыбсыз болурму?» деб кеси кесин джазыкъсынады. Абидат, Хамзатны анасы, келинини адамлыгыш ангылай, анга да, кесини баласына къарагъанча, къарай билмеди, онгусунмай, кесине илешдирмей, кёб турду. Джашлары юленингинчи келинге термилиб тургъанланы, Абидатчаланы, юлерине келин келгенлей, къоюнларына от тюрюб, жангы келинге чурум излеб башлайдыла, — деб Алачыкъ къайынларындан джюреги къыйналгъанны да эсине тюрюрюб, кесин къыйнаб кюрешди.

Бытгыр каникуллада Хамзатны анасы Алачыкъгъа эшитдиреме деб дыгалас эте:

«Ах мен джарлы, джашчыкъ, таякъдан атлагъысыз болуб нек къалгъанса, ала курортдан келиб, сен тюрмеденми чыкъгъанса?» — деб чучхуб, айтханын эсине тюшюрдю. Дагъыда бир кесекден чемоданларын къармаб:

— Келин, джашчыкъны костюмлары бир талай да барды, ма муну Зекериягъа берсегиз, анпа берне салынмай къалгъан эди, къызланы кёллерише да джукъ келмесин, алагъа да бир-эки зат узатырса, — деб барыб джашына: «Джашчыкъ, ий къарнынг а къалайды, инджите болур дейме, къанджауарыкъ?»

— деб джашындан соруу алгъаны, ол кюнден башлаб Хамзаты тюрленигени бары да бирден Алачыкъны эсине келиб, билмей тургъанлай, кёзлеринден ачыб-ачыб джыламукъла акъдыла.

— Неге джылайса, ишинг-кючюнг жокъ, къарыуунгу къайры атаргъа билмейсе. Юйюнге-юйдегинге къайгъырсанг, сени бош заманынг аз боллукъ эди. Джашауунга багъа бере билмейсе, не кереклинг барды, къайда айландым эсем да, къайтыб сеннге келдим эсе, къайда болгъаным да, не этгенимде сени не ишинг барды?

— А-а, алаймыды? Мени сенде ишим джокъмуду? — деб секириб ёрге туруб, эрлай кийиниб, эшикке чыгыб кетди. Бир кесек кюнден Алачыкъ сабийчигин да алыб, бир къарт къатыны юйюне кечдю. Хамзат юйдегисин тута билмегенлигине, тас этерге суймеди, келиб джалыныб, аман бла иги бла да кюрешди, алай джюреги къатхан тиширыу Тешилмеди.

— Билеме, атасыз сабий ёсдюрген тынч иш болмаз, алай а анасыз къалгъан андан да пёлахды. Сени бла джашаб мындан ары мен анга ана, сеннге къатын болаллыкъ тюлме. Келиб кесинги бош къыйнама, кёб тездюм, кёб сындырдынг, энди ызыма къайтыб сени къууандырма десем, сен да ийнанма, мен да ышандырмайым, — деб басымлы сёлешди. Хамзат тюбю тюшген челекча, ичинде джугъу къалмай, не этерин билмей, юйюне ке-

либ, тешинмегенлей, орундукъгъа сыртындан тюшюб, кечени кече узуну, кез кысмай, тангига чыккъды.

Юйю чачылгъандан тынч дунияда джукъ да джокъ кере эдим. Тюнене мен юйюм, юйдегим дей билсем, бюгюн былай болуб турлукъ болмаз эдим? — деб ичи тютюнден чарс болуб тургъан комнатаны терезесин ачыб, барыб бетин сууукъ суу бла джууаргъа кюрешди, алай а джюрекге сууукъ суу асыу бералмады.

Джаз дерслери бошалгъанлай, Алачыкъ кызын да алыб ата юйюне къайтыб келди.

Тюрсюнюнде адам эслерча мыдахлыкъ таныла, кюлгенни, ойнагъанны, уллу таууш этиб селешгенни джюреги келтюралмай башлады. Эндиге дери да болурму эди бир къайгысы? Атасы анасы да мыдахдыла, артыкъсыз да анасы, энди уа ол аны кезюне ахсынмай къарамайды: «Ах, кеси къолум бла джангыз баламы элтиб отха салыб къойдум да», — деб кеси кесине урушады. Алачыкъ кишиге да джукъ айтмайды, кёб селешгенден да бек танытады аны джюрек къайгысын, аны тюрсюнюне къарагъан сормагъанлай билирчады, андан эсе бир ачы сёз айттыб кесини джюрегин да къандырыб, меникин да къатдыргъа эди дейди анасы. Алачыкъ а сёз бла ана джюрекини сууутмагъанлыкъгъа, ахсыннганы бла джап тамырларын кемириб турады...

Асхат студент заманындача, джунчуй-джунчуй, эки къолун къайры джашырыргъа билмей, узун коридорда аны сакълаб тургъан адамла бла да саламлаша, келиб бир кабинетни эшигин ачды.

— Ма джангы врач, аспирантураны бошаб келгенди, уста адамды дейдиле, — деди джашха да эшитдирирге умут эте,

джылы врачдан узакъ кетмеген бир джаш адам, хоншусун чыначыгъы бла тюрте.

— Кечигиз, аджашыб келеме, — деб ызына бурулгъанлай, Асхатны хапарын айтхан джаш биягъы хоншусун тюртюб, ёрге тура башлады. Асхат аны кёрмегенча этиб, юсю бла озуб кетди. Олсагъатлай ол кирген кабинетде олтуруб тургъан эки тиширууну бири, Кира Андреевна, къатында кызыны аягъын басыб:

— Кёрдюнгю джашны, къайры кирлигин а биледи. Сен да кесинги къубултуб, — деб хыйла ышарды. Бети кызара:

— Кира Андреевна, сиз хаман мени бла кюрешиб турасыз, энди мен сизге бир зат излемей эсем болмайды. Бу джазыкъны уа кьой. Асыры арыкъды. Анга къарайма десем, кесим таякъдан атламазча болуб къаллыкъма, кьой джарлыны, алайсыз да ол узун къолларын салыр джер табмай джунчуб айланады.

— Ма, ушатыб тургъанынги билдирдинг да кьойдунг, — деб биягъы Кира Андреевна Зареманы чарлатыргъа кюрешиди.

— Огъай-огъай, мен ушатсам ушатмасам да, андан не хайыр, ол кеси башханы ушатыб тура эсе уа? Сизге уа, мен ол семиз урологну, джау гютдючюкча, бир чакъырмай кьоярыкъ тюлме. Эки кёзчюгю да теб-тегерек болуб, келиб аллынга сюелсе, не этеринги билмей турлукъса.

— Ол къатын аллыкъ болса, эндиге дери да алыр эди. Аны кьой, мен эски кийимча, модадан чыкъгъанма, сен меннге кьошул да, не да бек джалын да, баш къайгъынги кёр. «Мени сабийлерим!» — деб нени эсе да бир ауур затны эсине тюшюрюб, терен ахсынды. — Ёлген адамны юсюнден джукъ айтмайдыла, айтмай болмаса уа, кзуру иги зат айтадыла деб бизде урумлулада, быллай айтыу барды. Аллаын, мен да айтайым, ёмюрде кишиге айтмай тургъан бир затымы сеннге, — дей аллындан, микроскопну арлакъгъа тюртюб, Заремагъа мыдах къарады.

— Сабийлени аталары, билесе да, врач эди, бек асыулу

адам, ёмюрде бир зат бла джюрегими кыйнамай кетди. Ол ёлгенинде, кълумда ючюсю да бир-биринден гитче, эм уллума, Викторгъа, онюч джыл болгъан эди. Джаш, башха болушур адамым джокъ. Шиндигине табыракъ олтуруб, къарт тиширюу, тюр эрнин ичине джыя кёкюрегинден исси тылпыуун ух деб тышына чыгъарды. Бойнун да бир джанына ийерек этиб, хапарын кысхасы бла айтды:

— Аманны кеминде сабийлени окъутдум. Кюндюз иште, ингирде сабийле бла кече элге эски джууб, талай джылны, сабийлени ач-джаланнгач этмей джашатдым. Олсагъатда джашау кыйын эди. Абзырасанг, джашау сени не аз да аямайды, артыксыз да, къарыусуз болсанг. Къараб къарагъынчы Виктор школну бошады, Краснодарда институтха документлерин ийиб, кетер кюню джетгенинде, хар кюнюне 70 копекден санаб, кълуна ёнкюч ачха алыб, бериб ийдим. Энди алайсыз да кыстыкысты болуб тургъан джюрегими бир бурхусу аны бла кетди. Юзюлдю кыйыры. Ызындан болушургъа мадарым джокъ, болушмасам да кыйгъы ичими ашаб, талай кюнню джашадым, бир ингирде уа, ким эсе да акъыртын терезени къакъды, ёрге туруб эшикни ачсам, бети кызыл, къара сакъалы джетиб, алымда, ышара-ышара бир джаш адам.

— Анам, танымаймыса? — деб мыллыгын юсюме атды. Санларым бирден кыйылыб, не этерими билмей, ызыма айланнганымда, Виктор акъыртын:

— Анам, паровозда келгенме да, былай аны ючюн болгъанма, институтха киргенме, джюрегинги кыйнама, — деб, терлигин билдиргенча, айтды.

Андан тебретим, о мени джаратхан, бир уллу список этиб, биягъы ёлкючге ачха алыб, биринден алыб бирине бере, джашны окъутдум. Сау болсунла, таныш адамларым бары да ышаныб, керек кюнюмде болуша эдиле. Виктор дипломун алыб келген кюн мени списогумда эски ачха бла беш минг сом борчум бар

өди. Алай болса да, бир кюнню тарыкмагъанма, не сабийлени кишите кёзлерин къаратмагъанма. Энди уа, институтланы шоколад конфет бла бошаб, эрлери уллу кьуллукълада, кеслери да тынч джашауда, сабийлери садикледе, юйде къарт аналары, къарауашлары болуб тургъан тиширыула уа джашаудан тарыгъыргъа бетлери джетеди. Бир кюн кийгенин бир кюн киймей, бир кюн ашагъанын бир кюн ашаргъа унамай, джыл сайын Къаратенгизни джагъасында, джауларын эрите, кеси кесин джазыкъсындыра, джаш тиширыу джашауундан тарыгъады. Аладан болма, Зарема. Мен сенден уялмай айтайым. Эрим ёлгенинде, аман иги да, меннге талай адам келечилик айта эди. Бирин да босагъамдан атлатмагъанма. Тиширыу эр табарыкъды, иги аман болса да, сабийлеге уа ата табхан кыйынды. Алай бла, ма кёресе, бюгюн да барама, сабийлерими джюреклерин такъыр этмедим, энтда была окъусунла, адам болсунла деб кюрешеме. Эки келиним да, Рита да окъуйдула. Окъусунла. Мен а, не кыйын болса да, ананы борчун ёлгюнчюннге толтургъанлай турургъа керекме, — деб башын ёрге кёлтюргенлей, эшик кенгине ачылыб «Кызыл Москваны» ариу ийиси олтургъанланы бурунларына урду. Эки тиширыу да бирден эшик таба къарагъанларында, бети къашы да боялгъан бир тиширыу уллу кычырыб:

— Мени анализлерими къачан этериксиз?! Мен бир кюннге келгенме Сахалинден? — деб олтургъанлагъа кёзюу-кёзюу къараб, дагъыда не эсе да айтыргъа тебрегенлей, Кира Андреевна, аны ауузуна чабыб:

— Багъалым, анализле тамбла юч сагъатда хазыр болукъдула, бизде адет алайды! — деб кёзюне джити къарады.

— Сизде адет меннге керек тюлдю, мен Сахалинден бир кюннге келгенме, джангыз бир адамны анализин этиб бералмай эсегиз, былайда чёгюб нек турасыз? Мен крайгъа барыб, сизни керегигизни бердирейим, — деб эшикни занг деб уруб, тиширыу ызына айланыб кетди.

— Ма, быллайланы кёрсем, пенсиягъа кетерим келеди. Кёрдюнгомю, окъа босоножкалагъа кьонуб, Сахалинден бир кюннге келгенин? Бир кесекден биягъы тиширыу эшикни тауушсуз ачыб:

— Накъырдасыз, мен анализлерими къачан алыргъа болукъма? — деб акъыртын сорду. Туура олсагъатда Кира Андреевна аны къанына къарай тура эди. Къанында сывороткасы кёмюк-кёмюк этиб, аны мында талай кюнню обследованиеге джюрге керек болгъанын, клиникада багъылыргъа кереклигин ангылаб:

— Багъалым, айтдыкъ, тамбла юч сагъатда келирсиз, хоншу кабинетде врач болумугъузну айтыр, — деб къара кёзлери бла тиширыуну кёзлерине джити къараб, айтырбыз буду дегенча къалыш эринлерин бир бирине къаты къысыб тохтады.

Сахалинчи тиширыу, кечигиз деб, ызына акъыртын айланыб, коридорда тургъан адамла ючеулен-ючеулен болуб кюзгюге киргенлерин эслеб, бир кесекни сагъышлы болуб, ёрге сюелиб турду. Ол эки тиширыугъа адебсизлик этгенинеми уялады да, бу сагъатда этген эшигине джити-джити къарай, бачхычладан тюшюб автобус таба кетди.

Кюзгюден сабийле аналарыны кьолларындан тутуб, кёзчюклерин джарыкъдан кьолчюкълары бла джаба чыгъадыла.

Ма кюзгюге энтда бир джашчыкъ кирди. Асхат аны уллу джюрегин, кёбюб тургъан къарнын кёргенлей, кесини професорун, Аносовну, эсине тюшюруб, кеси кесине:

«Джашчыкъ, сеннге къуру Борис Петрович болушаллыкъды» — деб, ахсына кюзгюде тинтиб къараб тебреди, алай а Борис Петровичге джетгинчи джашаргъа ушамайды. Бу сабийге къарагъан врач не умут этиб тургъан эди, эндиге дери кюзгюге иймей, огъесе ол ийиб, кеслери келмей тухан эселе уа? Огъай! Ауругъан джанына себеб излей, джерни къыйырына да барлыкъды. Асхатны башында бу тукъум сагъышла бири бирин

кѳууа, джюрегин кѳозгѳадыла. Джашчыкѳгѳа кѳараб боша-
гѳанлай:

— Экинчи кимди? — деб соруб, чыгѳа тебрегенлеге: «Тох-
тагѳыз, бирге чыгѳарбыз», — дей кѳызчыкѳгѳа кѳараб тебреди.
Кѳызчыкѳны сол ѳбгесинде эки тамгѳачыкѳ.

— Муну уа сау этербиз, джашха не этейик ансы».

Кѳызчыкѳгѳа да иги эс бѳлюб, кѳюзгюден сора тынгылагѳан
да этиб, эрлай стол джанында джаза тургѳан тиширыулагѳа
неле эсе да айтыб, келигиз, деб сабийлени кабинетине алыб кет-
ди. Джашчыкѳны узун арыкѳ билекчигинден тутуб:

Атынг неди? — деб бетине джити кѳараб сорду.

— Слава, — деб кѳарыусуз айтды джашчыкѳ. Славаны ул-
лу кѳк кѳзлери узун кирпичлерини тѳбюнден мыдах кѳараб,
врачха уллу ышанмакѳлыкѳларын танытдыла. Врач да ариу
сѳлешиб, кѳлю кѳалмасын деб кѳарайды ансы, Слагагѳа энди ме-
дицина болушурдан озгѳанып биледи.

— Славик, сен бир кесекни кѳюгюезде джат да, мен сеннге
джарарыкѳ дарманла табханлай, чакѳырма, болсунму?

— Болсун. — деб кѳургѳакѳсыгѳан тамагѳы бла ышан-
нгылы айтды джашчыкѳ.

— Узакѳдамы джашайсыз?

— Огѳай, былайдан алтмыш километр, — деди атасы.

— Сора, Славик, сен чыкѳ да коридорда ариу хауада бир
кесекчик солу, бусагѳат рецепт джазыб, атанга берейим. «Ай-
тайыммы атасына, огѳесе ол ышаныбмы турады. Огѳай ай-
тайым», — деб Асхат кишиге кѳарагѳанында, ол ата джюреги
бла нени эсе да сезиб, врачны кѳзюне кѳайгѳылы кѳараб тур-
гѳанын эследи.

— Пенча сабийигиз барды?

— Эки, — деб, ѳрге кѳоба, айтды.

— Олтуругѳуз, олтуругѳуз. Джашчыкѳны анасына ненча
джыл болгѳанды?

— Отуз төрт.

— Джашчыкыны ауруун бек оздургансыз. Больницада анга орун табылмай иймейме юйююзге, тансыгыгызыны алыб кбалыгыыз, аны ауруу биз болушурдан озганды. Ажымсыз этейик дей эсегиз, салайыкы, алай а болумун тюрлендираллыкы тюлбюз.

Кишини эринлери квалтыраб, кезлеринден дыб-дыб деб акыган джыламукулары джумдуруклары бла кезюу-кезюу сюртдю.

— Алай этмегиз, сабийге эслетсегиз, джюрегин кыйнарыкысыз, — деб ёрге кюбуб, кишини коридоркы ашырды.

Ызына кыйтыб терезе тюбюне сюелиб:

«Кылай кырысузбюз алкын, аллынга ышаныб келген сабийге болушуб, саулукуну джартысын кыйтаралмайбыз, кылай кырысузбюз,» — деб чыначыклары кекюрегине кысы, кыаты, келиб эшикни ачыб: Меннге киши бармыды? — деб соруб, орнуна олтурду. Эшикден сабыр-сабыр бир ултайкы тиширину куолтукундан тутуб бир джаш адам кирди.

— Олтурукуз, амма, негиз ауруйду?

— Аурумакы джерим джокыду, балам, ана гардошча, гырын болуб квалкыанма, аллах унутуб кыйкыанлыкыкы, бу джаш унамайды. Дохтур сени кыйик сау этерикди дейди да алады да айланады, бюгюн да кыймай, ишинден кыалыб келтиргенди. Мени кыорагкыанымдан игиси джокы эди, — деб тыймелерин теше, сезюн бошады.

— Алай деген неди, амма, сиз энтда бизни чакылы эки джашарыкысыз, кесигизни бакыдырыкы керексиз. Асхатны ариу сезлери амманы джюрегине асыу болуб, кюзгюден чыккыанлай, дагыда селешери келиб:

— Балам, джанынга кыурман болайым, джаш адам болкыанлайынга кыартла бла ариу селеше билесе, аллах разы болсун,

атанг-ананг узакъ кюнню хайырынгы кёрсюнле. Балам сен таныгъандан мени бек кыйпагъаным къалайымды?

— Уллу хатасы болгъан джеринг джокъду, амма. Ёпкенг бираз ауруйду. Ол да бир кесек къаралса, иги болуб кетерикди.

— Чухоткамыды, балам, андан кьоркьгъаным джокъ эди?

— Огъай, сууукъ урдурда да, кьургъакъ джётел эте, ёбке бираз созулгъан этгенди, хаталы заты джокъду, сау этерикбиз, — деб амманы джюрегин басды.

— Намаз этемисе, амма? — деб ышаргъанын джашыра, **сорду врач.**

— Оу, балам, энишге ийилелмейме, джюрегим аллахха таза болгъанлыкъгъа, къуллугъун толтуралмайма, ма аны ючюн болуб айланз эсем да билмейме, ийленмеген тулукъча, дыгъардугъур эте, — деб Асхатха джюрегин ачды.

— Амма, этелген намазынгы эт, кьуру беш кере этиб да къойма, он кере, он беш кере да эт, — деб ышарды.

Къатынны биргесине келген джаш ышарыб, врач намазны нек сагъынганын билди.

«Тюз айтады, кёремисе аны, бютеу болгъанны барын ангылаб тургъанын, энди ол менден джашды. Анам кёб джюрюмейди, санын аз къымылдатады, намаз этеме десе да, не десенг да къанын джюрютюрча къымылдатырыкъды санларын», — деб кеси кеси бла ойлашды.

— Аллах разы болсун, балам, бурун саулугъум орнуна къайтханча кёлюмю басдынг, джанынга кьурман болайым, дохтурну да аллах джаратханды, — деб арыкъ къолун врачха узатыб, дагъыда неле эсе да айта, кабинетден чыкъды.

Асхат юйге келиб, письмола окъуй тургъанлай, телефон зынгырдады.

— Тынгылаймыса? Хы. Сау болугъуз. Да келигиз, юйдеме.

Бир кесекден район больницыны биринден Асхатны биргесине окъугъан врач Анзор келиб былай хапар айтды:

— Бизде Нина Германовнаны таниймы эдинг, педиаторну?

— Хо, да бир-эки кере кѳргенме.

— Ол бизде ишлегенли тюгел эки джыл болмайды. Кюн сайын дауур-суйюр эте, Киевде эрим заводда инженерди, сизни ауулугъузну мен башымамы урлукъма, юйюмден-юйдегимден айырылыб, — деб эки аягъыбызны бир уюкъгъа тыгъыб тура эди. Энди уа сабий табды, бизде больницагъа барырыны аллы бла анасы келиб, прямо ол кюнледе огъуна, дунияны башын тюбюне этиб, джангыз сабийимден бошадыгъыз, атасына не айтыб барлыкъма, Ростовда турабыз—деб кызыны эри башы да болмагъанын элге баям этиб къойгъанды. Нина Германовнагъа былайда не дерге да билмейме,—деб джаш манглайын сылаб, хапарны эм ауур джерин айтды.

Нина Германовна Тамара Юнусовна дежурить этген кюн тюшгенди больницагъа. Мени кѳлюме келген бла, сабийни бир-эки кюннге алгъа туудургъандыла. Алай болмаса, аны башын перфоратор бла тешиб аллыкъ тюл эдиле, доношенныйды джашчыкъ. Энди мени кѳлюме бир зат келеди, сенден сора мен аны алкъын кишиге айтмагъанма. Тамара Юнусовнаны эри, хирургубуз, танийса да, Хамитни. Аны бла Нина Германовнаны юсюнден тиширыуларыбыз сѳз этиб айлана эдиле, Тамара Юнусовна да талай заманны ол сѳзю тамырын излеб тургъанды. Хамит бусагъатда специализациядады. Чот былай болур деб турама: Нина Германовна Тамара Юнусовнадан тилеген болурму, сабий сау къалмазча бир амал эт деб. Алай эсе, мен только алайды деб турама, экисин да медицинаны чегинден къууаргъа керекди. Бу тиширыула этмезлик зат джокъду, варварла, — деб керти кѳлю бла къошуб, чирчик-чирчик тер чыгъыб тургъан манглайын къол джаулугъу бла сюртдю.

— Аламат хапар айтдынг, Анзор, тейри билмейме, сабийни обследовать этгенмидиле?

— Алкын белгили зат джокъду, къуру кёлюнге келген болмаса.

— Хай-хай-хай, адам деген къалай тюрлю затды, — деб Асхат юйюню тюбюнде ары бери барыб башлады. Тенгини джюрегин къыйнагъанын эслегенинде, Анзор да кетер къайгъыгъа кирди. Джашла бир бири къолларын къаты къысыб айырылдыла. Асхат Анзор келгинчи окъуй тургъан письмоларын алыб, адреслерине къарай, ичлерин ачыб окъуб башлады.

«...багъалы доктор, — деб джаза эди письмоланы бирини автору, — сени бармакъларынг мени джангыз баламы аджалдан сакъладыла. Сеннге разылыгъымы он письмогъа джазсам да сыйындыраллыкъ тюлме, джашым, алай а таза джюрекден сау бол, ёмюрюнг узакъ, саулугъунг иги болсун деб айтмай къоляргъа болмайма».

Эсен бол багъалы доктор А. С.

Асхат ышарыб дагъыда бир письмону алыб окъуду. Анда сабий хат бла назмучукъ джазылыб тура эди. Къуру да джангыз къалса, Асхат письмоланы кёбюсюне джууаб этерге кюеше эди. Бюгюн а не эсе да бир уллу излегени болуб табмай къалгъаны танылды. Быллай письмоланы алса, ол кеси кесинден уялады:

— Ий, мен не этдим, ала аллай бир къууанырча? Ишими, мени бойнума борч болуб салынган ишими. Ким да алай этеди, этерге керекди. Бюсюреу а аны ючюн меннге этилмесин, меннге ишлерча мадар бергенлени болсун бюсюреую. Бу сёзлени айтханын ол кеси да эшите, Аносовагъа кёл ашаб кюеше эди.

— Доктор, доктор, сизни излеб айланадыла, — аругъанны алыб келгендиле, — деб терек тюбюнде практикагъа келген студентле бла сёлеше тургъан Асхатны алына сестра къыз чабыб

— Барама, — деб Асхат студентлеге да, айыб этмегиз, врачны иши былайды, — дегенча къарай дженгил кетди.

Чабыб келсе, табджанда бетин сууук тер басыб бир тиши-рыу джатыб тура. Асхат киргенлей аны джюрегини ургъанына тынгылаб тургъан врач Липкин бир джанына туруб, анга латинчэ неле эсе да айтды. Асхат ауругъанны къатына чэгюб, кьолундан тутханлай, джатхан кезюн ачыб, кьолун ызына тартханча этди. Кезню джумуб ачхынчы, аны эси башхагъа кетиб, ол да ауругъанча, илгенди, алай а кесин кьолгъа дженгил алыб: «Сен врачса, адамны джашауу сепи кьолунгдады, унутма» — деб кьуруда ауругъанны къатына барса айтычу сёзлерин айтыб, кесин басды. Алай болса да, эси дагъыда къайтды озгъан заманнга. Ауругъанны кезлери анга бир тюрю къаргъанча кёрюб, Асхат джунчуяракъ да болуб, ёрге туруб, бинт бла кезлюклерин сюрте, Липкиннге бурулуб:

— Не диагноз салгъансыз? — деб сорду.

Липкин, биягъынлай, ауругъан ангыламагъан латин тилде сёлешди.

— Хы, мен да алай болур деб ишеклиме, алай а кюзюге, узайтмай кюзюге салыргъа керекди, — деб бир джанына туруб:

Профессорну келгени къалай иги болду, ол энди бизге болушур, кесим а къалай этерикме. Сора нек этмейме, мен кесим этерге керекме ... Алачыкъ, Алачыкъ, былай боллукъса деб кимни акъылында бар эди. Джюрек къарыусуз зат кёреме, алай болур деб кимни акъылында бар эди, — дей соруууна джууаб излегенча, терезеден къарады.

Сагъыш этигиз Асхатны орнунда ким да кыйналлыкъды быллай ишге, анга уа кзуру кыйналгъан бла кълмай, адамны джашауун сакъларгъа керекди. Анга кючу джетмесе уа, абынса уа?

— Хы, ол алай этерик эди, анга къалай ышанган эдигиз?

— дерикле табылыб къаладыла. Алай айтылмаса да, Асхатны кесинден ёмюрлюкге кёлю чыгыб, ол адамгъа этер игилигим олму эди деб турлукъду. Джаш кеси кеси бла сёлеше тургъанлай, студентле кириб келдиле. Кертисин айтсакъ, Асхат аланы келгенлерин ушатмады, алай а ышарыргъа кюреше: «Олтуругъуз! — деб, кеси да орнуна чёкдю. Джюрекни тубан басса тюрсюн да ышармайды, тил да къыйналыб сёз табады. Быллай кюнде адам кёбюсюне кеси кеси бла къалыргъа бек сюеди. Джюрекни таша сезимлери, халысы, ююлген инджилеча, тышына тёгюлюб тебреселе, аланы ызына джыйгъан бек къыйынды. Аллай кюн адам несин да унутуб къояргъа боллукъду. Асхат а врачды, анга ышанмаса, Алачыкъ ёмюрге да келик тюл эди. Ышаныб келгенди, умутну ингичге къылчыгъы джюрегин байлаб, «бар, къууаныб къайтырса» деб шыбырдай болур эди аны къулагъына.

Умут, ышанмакълыкъ, кюреш, инаныу... Адамны юсюнде бу шартла болмасала, дунияда джашаргъа къыйын боллукъ болур эди. Адам ишинде, джашауунда да бир уллу, бир сейир затха ышанганлай, таянганлай турургъа керекди. Джашлыкъны аллай заты-келир заман, сюймеклик ишди. Асхатны да болгъанды аллай джыллары, энтда барды ол ышаныу анда, ол ышаныуду аны къыйын джолундан тайдырмагъан...

Бюгюн а башха затны юсюнден сагъыш этеди ол: адамны джашауу аны къолундады. Анга ол кесини джюрегин алыб салсала да огъайы джокъ эди, алай ашыкъмайыкъ, барын да кёре барырбыз, бусагъатда уа Асхатны эси Алачыкъда, кеси да жабнетине кирген студентле блады.

— Шеф, Закиров келгенди, бюгюн кюндюз прожектор бла излесенг да табаллыкъ тюлсе, Ставропольгъа кетеме, — деб накъырда халда сёлеше, Асхатха узун сюекли педиатр къыз кирди.

— Мариям, сени кесинг джангыз ийиб кьоюргъа чырта болалмайма, биргенге барыргъа уа адам джокъду. Къачырыб кетселе, не этерикбиз. Педиатрну тас этгенден эсе, хирургланы мешинаны кузовуна джыйиб да кетсинле, — деб кюдюрдю Асхат да.

— Ма биягъыла тебregenдиле, бири Киевни, бири да Узбек-лилени тансыкълаб, — деб сёзге дагъыда бир врач кьошулду.

— Мариям, сени прожектор бла излеб къыйналмагъанлай огъуна тыяйым юйюнде, ёчешемисе?

— Оу энди ёчешиб айлансам, юйюме бармай да къалырма. Ёчешмегенлей тыя бил ансы, — деди педиатр къыз. Закиров-гъа уа бармай къаллыкъ тюлме.

— Да сен теренден тутхан кёреме, биз ол джанын ангыла-май этиб айланабыз, ансы къачаргъа хазырланганынгы билсек, башха тюрю сёлеширик эдик, — деб Асхат Мариямны чарла-тыргъа кюрешди.

— Огъай, былайда меннге тыйыншы джаш табалмадыгъыз эсе, тыбырда къалыбмы кетейим, — деб Мариям да джашдан артха къалмады.

Врачла сёлеше тургъанлайларына, эшик къагъылыб, бир тиширыу кириб келди.

Орта бойлу, алакёз, бетинде мыдахлыгъы, джюрегинде къай-гъысы болгъанын билдире эди. Тиширыу Асхатха джити къараб, ахсыныб кёзлерин бир джанына тутду.

— Келигиз, олтуругъуз, — деб тиширыуну кимге эсе да ушатыб, ушатхан адамны атын эсинде къармай кетиб, табхан-лайына, кёзлери къарангы этгенчз, болуб, джылы ауаз бла:

— Олтуругъуз, эгечим, — деди.

— Олтурурма, — деб тиширыу энчи сёзю болгъанын билди-ре, сюелгенлеге джити къарады.

— Асхат, билмейме, терс, тюз эсем да билмейме, алай а

келмей чыдамадым. Бир аягъым бир аягъымы абындыра, башым огъай, джюрегим хо дей келдим, аллах ючюн айыб этме. Къарачайны ал акъылы кесиши, арт акъылы мени дегенлей, болгъанбыз, — деб ахсынды.

Асхат тиширыу ким болгъанын билгенден сора, аны сѣзюне да тынгылай, ол къачан эсе да джазыб ийген письмосун да эсине тюшюрдю.

« ... Иги джаш, бюреуню хурджунуна узалыргъа ненг къалгъанды? Алачыкъны оноун атасындан-анасындан алыргъа сенге ким эркинлик бергенди?» ...

— Къыйынлыкъ адамны теблеб, мууал этиб ата кѳреме, ол чѳрчек тиширыу былай боллукъду деб кимни акъылында бар эди.

Кѳремесе, тюрсюнюн сагъыш басыб, хончалары агъарыб, не айтханын да билалмайды, джарлы. Не этгин, ол да баласына игилик излеб, эшигин джабыб къойгъанды, — деб келди Асхатны кѳлюне.

Джашны кеси къайгъылы болгъанын эслеб, Ханий бираз да джунчуду, алзай болса да, кеси кесине кѳл эте, халарын башлады.

— Былайда сен билмеген затны айтырым джокъду, мени амалтын ол къыз джазыкъ болду. Энди бизге аны сан саулугъундан башха джукъ да керек тюлдю, ариу ырысхыбыздан чыгъыб кетерик эсек да, энди узакъгъа барыргъа унамайды. Элте-элте арытханбыз да. Сен джарарыкъса дейдиле, кесине биз да джукъ айтмагъанбыз, ол да огъай деб аякъ тиремегенди.

Биз кирмеген, биз бармагъан адам къалмады. Ол сени окутхан келеди деб эшитген эдик. Дунияда бир мадар бар эсе, биз мыдах этмеzbиз, джанынга болайым, — деб сѣзюн бошайламай, башын энишге тутуб, джаулугъуну къыйыры бла кѳзлерин кюйдюрюб чыкъгъан джыламукъларын сюрдю.

Асхат не айтыргъа да билмей, ичин бушуу ашаб баргъан тиширыуну аллында олтуруб турады. Алачыкъ ючюн ол къолун-

дан келгенни чырта аяб кѳоярыкъ тюдю. Алачыкѳны кѳой анга кимни да не башхасы барды-ауругѳан адам эсе, алай а былайда Алачыкѳны юсюнден сѳлешмеселе ол эндиге дери бир зат айтыб, джылай турѳан ананы кѳлюн басарыкъ болур эди, бусаѳатда уа, бираз джашыракѳ болса, тиширыуѳа кѳошулуб сытыб башларлай болуб турады. Ана анача кѳайѳыргѳанлыкѳгѳа, Асхат да андан артѳа кѳалмайды, аны юсюне да, бир такѳыйкѳагѳа алджаса, чѳбден тайѳан кибик бир затчыкѳны да жангылса, Алачыкѳ джашаудан айырыллыгѳын биледи. Ана джюрекде кѳоркѳуудан эсе, ышанмагѳанлыкѳ уллуду, Асхатны базманында уа, экиси да тенгирек кѳрюнедиле.

Тѳрт-беш джылны мындан алгѳа бу тиширыу дуняяны джазыуу мени кѳолумдады деб тура эди, энди уа кѳлю сыннганды. Джангыз баласыны джашауу, ууалгѳан мияла сауутча, болуб, атаргѳа да кѳзю кѳыймай, джыйыб орнуна салыргѳа да кючюнден келмейди.

Асхат терлеген манглайын кѳолджаулуѳу бла сюрте, ѳрге кѳобуб:

— Кѳыйналмагѳыз. Кѳолубуздан келген зат бла кюреширикбиз. Керги айтасыз. Профессор келеди, тамбла келликди, мадар болса, дженгил заманны ичинде этербиз деб турабыз, — деб джумушакѳ сѳлешди. Тиширыу эсин джыйыб, джашны кѳзюне ышаннгылы кѳарады.

— Ах, аллах болушуб, бир мадар табылыр эсе уа жангыз джанына, — дей, ѳрге туруб, эшик таба кѳарай, сырты бла чыгѳыб кетди.

— Тамбла джюреги ауругѳаннга, джаш адамды дейдиле, тиширыуду, хариб, операция этерикдиле сабийчигин да алыб келгендиле. Майна, ол бурмачач кызчыкѳ, майна, майна, огѳай, ол тюл. Майна ол сары чебкенчиги болгѳанчыкѳ. Ол киши да

атасыды. Джарлы аууб кетеди. Андан сора сабийи джокъду. Анасы да майна ол кызычкыны кыатындагыды. Бу джыйылган бары да аны джуукъларыдыла. Операцияны Асхат бла Аносов деб профессор келгенди, ала этерикдиле, — деб кыатындагылыны аузуна кыаратыб хапар айта турган кыатынны сёзюн былайга келген практикант кыыз бёлдю.

— Лейла, операция кыачан этерикдиле, сен анда боллукъ-муса? — деб сордула ауругъанла.

— Игитда болады. Хирург Лейланы не этгенин да кёргюзюб, хар неге да юретиб турады.

Кыыз тюрн эрнин кыабыб, кыызара, кыызара:

— Огъай, ол кыйын операцияды. Бизни больницада аллай операцияны биринчи кере этедиле. Анда кыуру уллу сынамлары болган врачла боллукъдула. Мен неме, мен алкыын врач тюрме, практиканткама, — деб уятлы ышарды.

— Огъай, сени да барды ала чаклы бир билиминг, кызым. Сени кыолунг татлыды. Сен укол этсенг, чибин кыоннганча да кёрюнмейди, башхала этселе уа, былай мыйынгдан мизни чанчханча болады, — деди кыабыргъаны кыатында орундукъда джатхан кыарт кыатын да.

— Эшта, эшта, сизге алай кёрюнеди ансы, уколну барыбыз да бирча этебиз, — деб Лейла акыыртын палатадан чыгыб кетди. Ол баргъаны бла, халатын да тешмей, юсюне пальтосун кыаблаб, тенг кызыны юю таба кетди.

— Меджунунка, не болгъанды санга, бетинг былай акъ некди? Арыгъанмыса, не? — деб кыадалды Тамара.

— Огъай, Тамара, арымагъанма... Джугъум да аурумайды... Меннге бир стакан сууукъ шай бер. Андан сора джукъ да керек тюрдю.

— Ма, биягы суукъ шай тебрегенди. Андан эсе суукъ компот берейим, не?

— Бер не бере эсенг да.

Лейла компотну ичиб бошагъанлай, аякъларын да тюбюне джыя:

— Былай олтур, бир хапар айтайым. Тюнене да келген эдим сизге, юйде джокъ эдинг. Ол заводунг бла бездирдинг, не выходной, не бир бош кюнюнг болмай, практикада былай этген, ишлеб башласанг, не этериксе экен?

— Бурхучукъ, айт, айт! Биягъы сен бир джашха операция этдик, ол кычырыб джылай эди деб кюлюб тебрериксе, билеме. Къойну сойгъанча союб, сора джылады деб кюлген этесиз. За-водда аллай инквизация джокъду.

— Огъай, Тамара, бу джол операцияны юсюнден айтырыкъ тюлме. Операция тамбла этилликти. Ол операциягъа мен барлыкъ тюлме. Мен тамбла операция этиллик адамны юсюнден айтама. Джаш адамды, гитче кызычыгъы да барды, эринден айырылыб турады.

— А-а, бусагъатда эркишиле адам тюлдюле. Ма мен аны ючюн ийнанмайма Викторгъа. Бюгюн табхан ариуун айтханлыкъгъа, тамбла эрши кёруб къоярыкъды.

— Тохта, тохта, бир тынгыла, кызаса да тебрейсе, Викторну не терслиги барды? Ол тиширыуну аты Алачыкъды. Учительницады кеси да. Институтда окъугъан заманында аны бир суйген джашы болгъанды. Алай а, аны суйген джашын, кызыны анасы джаратмай, башха джашха бериб ийгенди. Атасы къатышмагъанды. «Кесинг къалай суйсенг, алай эт. Сагъыш этиб атла,—деб тургъанды». Анасы уа кызы суйген джашха барыргъа къоймагъанды, айтыргъа кызы бармазча этгенди. Аны юсюне да ол баргъаны къошулуб, ётюрюк хапар чыгъарыб...

Ол баргъанындан а джашаялмай кетиб къалгъанды. Ол институтда окъуйду бусагъатда.

— Еще лучше! Чартлатсын аны институтдан.

— Чартлатсын, чартлатсын! Бир тохта. Джукъ да этмегенди. Сабийчипин да алыб юйлерине къайтыб келгенди. Энди тамбла

ма анга операция этерикдиле, джюрегине. Былай бир сабыр адамды, кьалай эсе да, кьоркьа зат эте да билмейди. Не бол-лукъ эсем да операция этигиз деб да кеси кьадалгъанды, — деб Лейла терен ахсыныб, Тамарадан дагъыда бир стакан компот тиледи.

— Тамара, билемисе, ол меннге бирсиюн кьаллай хапар айтханды. Андан бери мен, не эсе да кесими аны аллында терге санаб турама. Билмейме, алай нек болгъанын, алай а аны насыбын мен урлагъанча кёреме. Мадарым болса, бюгюн да мен аны насыбы этер эдим, кесими орнума, операцион столгъа барыб джатар эдим, — деб тенгине мыдах кьарады.

— Ма, тебреди биягъы. Ал да сал кесинги джюрегинги аны кёкюрегине. Сора Асхат сени тамам кеси ушатханча этер. Телисе сен. Сеннге врач болмай, пенсияланы юлешген джерде ишлерге керек эди, джюз сомдан аз кишиге да берлик болмаз эдинг. Бюгюн аны ючюн этдир кесинге операция, экинчисине уа?!

— Тома, сен адамны ауузундан сёзюн тас этиб кьояса, бир тынгыла. Кесим да кючден башлагъанма... Алачыкъ, кьызыны аты алайды, бирси кече, мен да анда эдим, кечени арасына дери меннге хапар айтыб тургъанды. Билемисе, Асхат бла Алачыкъ студент заманларында суйгенле болгъандыла? — деб Лейла вринлери кьалтырай, Тамараны кёзюне мыдах кьарады.

— Алдайса-а? Что ты?!

— Огъай, алдамайма. Кьалай этерге билмейме, энди кесине да тубейме деб кьоркьама. Билмейме, билмейме, билмейме! — деб, Лейла джастыкыгъа джыгъылыб, кьычырыкъ этиб джылды.

Тамара тенгини кьатына барыб, бир кесекни не айтыргъа билмей, баш бармагъын да аузуна салыб, ёрге сюелиб туруб, Лейланы кьалтырай тургъан сыртын сылай:

— Аламатса, сени не терсингиг барды? Сенми айыргъанса аланы, суймеди эсе, бармады, башхагъа барды, аңы бла да

джашаялмады, не этериксе? Аны несине джылайса? — деб тенг кызын тохтатыргъа кюреши.

Алай а Лейла бусагъатда ол айтханы ангыламай эди. Кертиси бла да аны кёзюне Алачыккыны аз болгъанлыккыгъа кыйын джашауу, аны бла бирге Асхат да бир тюрю болуб кёрюне эди. Бу затда ол кесин терслеген да эте эди, бир джаны бла Алачыккыгъа, аны кыачан эсе да Асхат сюйгени ючюн, сукъланган да эте эди.

— Къой, Тамара, мен кзуру анга джыламайма, адам адамгъа алай бир кыйынлыкъ къалай салады? Аны барын да биле турган Асхат не умут этиб турады? Адамгъа болушургъа керекди... Асхатны сынаб айтханча, Лейла сёзлеринден кюркюб эшик таба кырады. Кёзлерин джыламукъла кюдюрюб, агъач умур кзуюлганча болуб, башы да чачылыб кетеди дегенча ауруйду.

— Лейла, джылагъанны къой да, кел киногъа барайыкъ. Хар операция этилген адамгъа джылаб турсанг, сен да столгъа тюшюб къаллыкъса, — деб барыб, кюзюню аллында бир-эки кере вальсха бурулуб, Тамара чачын-башын тюзетди.

— Билемисе, мен кыайгъы этмейме. Кыайгъыдан бет тюрсюнюнг тюрленеди, кыанынг кыачады. Билемисе Шеридан былай айтханды: «Бир кечени кыйналгъанынг сыфатынгы тас этер, бир сагъатны кюркыгъанынг манглайынга терен сызла тюшюр» — деб. Сен биреуню терслигин кесинге нек аласа?

— Тома, ий бир тохта.

— Тохтайма, Лейла, тохтайма. Не кесинг, не да кыатындагъы ачуланыб тебресе, тохта, селешме! Айтылмаган сёз атынды. Селешмейме! Медикус, селешмейме, — дей, биягъы вальсны макъамын аузуу бла айта, келиб халатын тешиб, Лейланы юсюне шууудатыб, джырлай турган макъамына тепсеб тебреди.

— Ий, не этесе, акъылынгдан шашыб айлана болурса дейме; не?

— Огъай, Лейлачыкъ, сени сюймеклик сокъур этгенди да, Купидон, кёзлеринг джукъ кёрмейдиле. Сен ангыламайса, ангыламайса, ангыларгъа сюймейсе. Адам эрге баргъан къой эсенг, кийиб, ёлчелеб кёрмей, аягъына туфли да алмайды. Сени Алачыгъынг а кечмезлик затны этгенди. Бирин сюе тургъанлай, башхагъа неге чабыб бара эди? Эркишиле аллай затны кечмейдиле, артыкъсыз да сабийи болгъандан сора. Сабийлери болгъунчу ала къатынларыны тегерегине айланыб турадыла, юйдегиге ююнчю къошулгъандан сора уа къатынларындан джанлай-джанлай, джоюлуб кетедиле. Акъылы болгъан къатын а аны сабийин башын да юсюне быргъаб, пошел к черту деб кетерик эди. Сени Алачыгъынг асыры кеч келгенди ол акъылгъа, не да...

— Болдунг, Тамара, сен бир тебресенг, озуб къаласа! Сагъыш этиб селеше тур! Сен джашауунг къалай болурун билемисе? Эркин селешген бла адамгъа болушалмайса, бир тохта.

— Лейлачыкъ, тохтадым, дыб десем, бармакъчыгъымы ба этерсе. Тынгыла:

Была без радостей любовь,

Разлука будет без печали...

Сен къой эсенг, Лермонтов джалламагъанды сюймекликден, кёремисе, «разлука будет без печали» деб тургъанын? Мен сюймекликге бу сёзлени эпиграф этиб турама. Викторгъа айтсам да, джаныб къалады. Ол билген чабакъ тутуу бла сыннган машиналаны джамау. Сюймекликден эркишини не хапары барды? Сюймекликни ангылай билген къуру тиширыду. Джашла юйленнгинчи къуру джортуб айланадыла, андан сора уа юйюнден къачар джер табса, джаханимге да барлыкъды, — деб бир кёб сынагъан адамча, табханын айтды. Лейла энди анга тынгыламайды. Тюб эрнин къабыб, башын тобукъларына салыб, бирджанына къараб, терен сагъышха киргенди...

Бююн Алачыкыгъа операция этиллигин билмеген больницада кьой, сахарда да аз адам болур эди. Операциягъа талай кюнню хазырландыла. Врачлары кьой, табыгъат да, кьалай эсе да бир басымлы болгъанча кьорюнеди. Бююн кьуру да джелден сюйгени болмагъан сахар, сют уюгъанча болуб, тегерекде дуния кьалкыбы кьалгъанчады.

Былай операция биринчи кере этилгенними, огъесе, ким биледи не ючюн болгъанын аны юсюнден селешмеген киши болмаз...

Операционныйде чибин учса да эшитилрчады. Ичинде алкын киши джокьду. Бир кесекден магнитофонну лентасы акьыртын, джумушакъ седиреб, Бахны музыкасы аз-буз согьулады.

— Музыка? Операционныйде?

— Хо, бусагъатда кьыйын операцияны музыка согьула тургъанлай этедиле. Бу зат илмуда жангылыкьды. Ушата болмазмысыз? Айхай да. Столда адам. Бир-эки сагъатдан аны джашауу юзюлюб кьаллыкь эсе уа? Былайда уа музыка, кьайдам..., алай а ауругъаннга бусагъатда не башхасы барды, Бахны мыдах музыкасын акьырын сокьгъан кьой эсенг, былайда орайданы тартыб да кьорюне?...

Джыйырма бла джети джыл болгъан джаш тиширыу столда джукълайды. Былай кьаты емюрде киши да джукълагъан болмаз: Кььорюеги кьымылдамайды, солугъаны танылмайды-аланы орнуна аппарат ишлейди, ала операция этилиб бошагъынчы тохтаб турлукьдула. Ол аппарат таймаздан наркоз аузуна салынган трубка бла да ёгелерине кислород бергенлей турады.

Ма тюшсюз джукьу, ма кььорюеги ишлеменлей, кьымылдамагъанлай, солуу! Ауругъан джукь эшитмейди, музыкагъа врач-

ла тынгылайдыла. Операция этген заманда врачны нервлары кыаты ишлейдиле, аны юсюне да төгерекеде тынгысызлыкъ...

... Операция он сагъатда мияла потолоклу юйде башланды. Аны акъыртын, музыкагъа эришгенча, ашыкъмай, башладыла. Ауругъанны пороку барды, биргесине туумагъан, артда джашаууда табылгъан, порокду. Быллай порок кёбюсюне джел ауруудан сора болады дейдиле врачла. Джюрекни митральный клапаны джараусузду.

Столда тиширууну онг къабыргъасындан джатдырдыла, юсюне кёксюлдюм джашил джабыуну джабыб, сол къолуна мийик тиреу салыб кёлтюртдюле.

Кёкюрегин бешинчи иегисинден башлаб, джауорун таба джарыб барадыла. Джара уллуду, алай а къан аз чыгъады. Ол а некди десегиз, кесилген джерни къан тамырларыны учларын ток бла кюйдюрюб барадыла, къан аны себепли тохтайды. Бычакъ иегилени арасын джырыб бошады. Хирургга «джараны кёрюучю деген» къыбдыгъа ушаш бир затны узатдыла, сора бир кесекден иегиле бир-бирлеринден кенг айырылыб, араларында, кёкюрекни ичинде ёбгени ачды. Ёбге аппаратха бойсунуб ариу ишлейди. Хирургну чемер къоллары аны акъырын бир джанына этдиле. Ма джюрек! Операция этерге хазырлай тургъан джюрекле-ри! Аны юсюнде къабы. Къабыны кесиб къарагъанларында, джюрек тарбыууннга кирген толкъунча, кесин ары бла бери уруб кюреше эди. Аны ауругъанын ишлегенини болумундан огъуна билликсе. Врачланы арасында Асхат кёрюнмейди. Къайдады ол? Дуня анга ышаныб тургъанлай, нек этеди алай? Хы, ол джюрекни ичинде операцияны, эм къыйын джерин, этерикди. Биз а операция деселе, аны не тюрлюсюне да бирча къараб къоябыз, медицинадан хапарыбыз анга кёре болур... Профессор аны сынаб юсюне ёре туруб, джаш хирургга не бергенин кёрюрге излейди. Бу операция профессоргъа да, Асхатхача, джууаблы экзаменди.

Врач алгъа ийнени сугъуб, артда да, джюрекни бир джерин скальпель бла кеседи. Ол кесген джерине бармагъын акъырын сугъады. Джюрек ишлегенин тохтатмайды. Бармагъын джюрекни ичине киргизгенлей огъуна, аны желудокчугъундан къзынына къуюлгъанын аңгылады. Бир кесекдеп митральный стеноз бу операциягъа митральная комиссуротомия дейдиле.

Он эки сагъат. Музыканы не эсе да замансыз тохтатдыла. Операционныйге Борис Петрович бла Асхат келдиле. Асхатны, иги джукълаб уянганча, тюрсюню тынчлыкълды, кёлю джарыкъды, кирсиз кийинибди. Маска, артындан баучукълары бла къысылыб къалгъан кёксюлдум джашил халат кийдиргендиле. Къолларын сюрте, акъырын гитче тегерек шиндикчикге олтурады. Алай олтургъанлай, кёзлюклери таядыла, къоллары уа стерильныйле, джукъгъа тиерге амалы джокъду, сора аланы орунларына салама деб къашлары кымылдатды, джукъ эталмайды. Аны алай эте тургъанын кёрюб, эслеб, келиб болушдула. Асхат олтурады. Не к бармайды экен ол ауругъанны къатына? Дуния анга ышаныб, операцияны ол этерикди деб элге бош хапар джайыбмы айланадыла экен? Кёрейик...

Джюрекни джабхычы джараусузду. Не этерге керекди? Столну къатына энди Асхат келди. Анга скальпельни узатдыла, аны бла ол джюрекни бир джерине тешик этди, андан сора бир узун къыбдыны бердиле. Къыбдыны бир узун джапхычны тешигине киргизиб, тегерек айландырыб, эрлай кесиб алды. Кесилген джапхычны орнуна каучукдан этилген шарикни салдыла. Ол джапхычны Кирово-Чепецкий химзаводну инженери Борис Петрович Зверев этгенди.

Операционныйде джыйырма бла бир адам иштейди, бирерини бирер тюрлю усталыкълары. Ишни асламысы этилгенди: джапхыч салыннганды, джюрекни юсюню бир кесекчигинден къалгъаны тигилгенди. Алай а кеси аллына тохтаб къалгъан сагъатча, джюрек ишлерге унамады. Не болгъанды? Энтда бир

аппарат болушду—дефибриллятор. Джюрекке электричество разряд бердиле — ишлеб башлады! Асхат бир джанына джалаб, кьол кьабларын тешди.

— Бошадымы?

— Огъай.

Джюрекни тикмей кьойгъан тешикчигине башха кьол кьабланы кийиб, бармагъын сугьуб, жангы джабхычны ишлегенин сынайды. Иги ишлейди. Энди Асхат операционныйден чыгъыб кетди. Ол музыка согъулгъан джерге барыб халатын юсюнден атыб ёретин кофе ичеди.

Биягъы музыка согьулуб башлайды. Асхатны бетинде, устазыны сорууна джууаб эталмагъан сохтаны бетиндеча, бир зат кёрюнеди. Кёзю чыракъ барады, бир уллу сагъышха кетибди. Къалкыбы тургъан сабийин уятыб кьоярма да деб кьоркьгъан анача, кьолунда стаканын столгъа сала, акъыртын шиндикге чёкдю. Сагъышлы кёзлерини аллына келиб озгъан заманы сюеледи.

Арыгъан болурму?

Огъай. Джюрекке тышына кёрюнмеген бир заты барды. Кимни эседа ауузуна чабханча ашыгъыш:

«Бусагъатда мен аны сюемеми?» — деб сорады кеси-кесине. Сора ким эсе да андан джууаб сакълаб тургъанча соруундан джунчуй:

— Биз кьолубузгъа тюшген джюреклени барын да сюебиз, сюерге керекбиз, бизни ишибиз алайды, -- деб ёрге туруб, арбазгъа, кзуру да операциядан сора барычу джерине, тебрегенлей, профессор келиб Асхатны кьучакълады. Къарт устазны джыдамсыраяракъ болгъан кёзлеринде кзууанч джилтинле ойнадыла.

— Асхат, бюгюнден ары мен кесими насыблыгъа санайма. Мен сени тенгли заманымда сокъур ичегини да кьоркъа-кьор-

ка кесе эдим, сен а митральная комиссуротомияны къараб-къарагъынчы тюрбе уруу къойдунг, эферим, — деб терезени къатына сюелиб, джашны бетине сүйюмлю къарады...

Кюн асыры иссиден, хауада джилтинле учханча кёрюнеди. Уччу-кыйыры болмагъан букъулу джолда тюеле джегилген арба тауушсуз барады. Джолну кыйынлыгъындан, арба тохтаб тургъанчады. Арбачы джёткюрген кибик эте, тамагъын ариулай, бир мыдах джырыны макъамын мурулдайды. Аны онг джанында олтургъан кызы шахардан келген адам болгъаны танылады: студент кийими, чемоданы, бир сумкасы, кьолунда китабы..

Тегерегине къараб, акъыртын ахсына, китабны бетлерин ары бла бери аудуруб, окъумагъанлай джабыб, эриксе, дагъыда биягъы китаб бла кюрешиб башлайды, алай а джол тауусулургъа унамайды. «Бу быт-бытха къайда миндим эсем да, мени кёремисе, автобусу сакъларгъа чыдамым джетмеди, энди мен да бир элге врач болуб барама», — деб кызы юслери бла джолну букъулатыб ётген автобусагъа, машиналагъа кёзюу-кёзюу къарайды. Бир кесек замандан узакъда эл кёрюндю, ит чабхан тауушла тунакы эшитилиб башладыла. Кызыны кёлю кёлтюрюлюб, орнундан ёрге тураракъ болуб, арбачыны кёзюне ышарыб къарай:

— Бувайдамыды? — деб сорду.

Киши, кызыны соргъанын асыры сан этмегенча, башын кымылдатыб «хо» дегенин анылатды. Джолоучу кызы бусагъатдан арбадан тюшерге керек болгъанча, артына къараб, хабджюклерин джогълады. Алай а ол ашыкъланлыкъларгъа, джол алай дженгил тауусулуб кълтамады, эл акъыртын алларына келгенча, арба

да тохтаб тургъанча кѣрюндю, арбачы да элни кѣргенинде, рахат-мы болду да, мурулдагъанын кѣюб баш кѣагъыб тебреди. Къыз къанатланганлыкъгъа, ол элге асыры ашыгъа болмаз эди.

«И-й аллах, бу арбагъа кѣайдан миндим?» — деб не этерге билмегенден, тишлерин кысыб, олтургъан джеринде арбаны агъачындан аллына тебергенча этди.

— Къызым, сен кѣалай да тюшериксе? — деб баш кѣакъгъанындан дженгил азыб, кѣарт арбачы, Лейланы бетине кѣарамагъанлай, сорду.

— Больницаны кѣатында, — деб джууаб берди къыз...

— Мен кѣарт аналга келе болурса деб олтуртхан эдим сени арбама, сен а ауруб келе кѣреме, машинагъа минерге керек эдинг, къызчыгъым, — деб кеч мени, сср кѣартны дегенча, ышарады. Лейла да ышарыб:

— Огъай, мен ишлерге келеме, — деди.

— Хы, не ишлеген хапарды, оймакъ кибик? — деб кѣарт, ишекли бола сорду.

— Ма, ийнанмай эсегиз, — деб сумкасындан направление-син чыгъарыб, диплому бла бирге кѣартны кѣолуна берди. Кѣарт джюгенин узун таягъын да бир кѣолуна алыб, онг кѣолунда кѣагъыт бла дипломгъа кѣзюу кѣарады.

— Аферим къызыма, аферим, мен окъуй билмейме, — деб кѣагъытланы ызына кѣайтара, джолну «дженгил» бошалыб кѣалгъанына сокърана, къыз бла аллындан огъуна сѣлешиб келмегенине кеси кесине айыб этди.

— Ма, къызым, Бувайда. Мен а сеннге пионерсе деб тура эдим. Элтейим больницагъа, айхай да элтейим, — деб тюелени джолдан ары джаллаб, узун, тал тереклени ичинде бир акъ юй таба бурду.

Лейла, тартына-тартына, эшикни кѣагъыб, «боллукъду?» -- деген тауушну эшитгенинде, акъыртын тамада врачны кабине-

тине кирди. Стол джанында олтуруб турган узун суюкли келбетли орус тиширыу кызыны кьонакь болганын ангылаб, ерге туруб:

— Келигиз, келигиз, — деб аллына атлаб, --Праводина, --деб кьолун узатады. Лейла джунчуяракь да болуб, олтурмагъанлай, сумкасындан кьагъытларын чыгъарыб, къатынга узатды.

— Хы, окулист. Биз а хирург келликди деб кьууаныб тура адик, —деб асыры сан этмегенча, документлени бир джанына салыб кьойду. Барыгъыз, бююн солугъуз.

— Окулистге эдим, кьайдам, --деб Лейла да бироз салкын селешди.

— Не этериксе, кьалайда бек керекли эсек, алайгъа иди-ле, кьоркьма, бир амал болса, специализациягъа иербиз, хирург болурса...

Бир кесек заманы окулист болуб ишлегенден сора, Лейлагъа хирург бол деб кьадалдыла.

— Хирургсуз мындан ары бир кюнню да джашаргъа боллукь тюлбюз. Бармагъы ириплеб келгени да районнга ийиб кьалай турайыкь, сокъур ичегиси бла келгенлени айтмасакь да? — деб больницаны тамада врачы Праводина Лейланы аллын хирургиягъа бурду.

— Мен, Лейла, оналты джылны хирург болуб ишлегенме, бусагъатда уа, кересе, андан башха зат бла кьуреширик тюл эдим, кьолларым кьоймайдыла, джюрегиме да асыры ышанмайма, сен а джашса, кьолунг кьалтырарыкь тюлдю, — деб джаш заманын эсине тюшюруб, мыдах ауаз бла айтды.

— Кьайдам, Мария Васильевна, джангы келген заманымда, кьалай-алай болса да, башларыкь эдим, энди уа, не эсе да, тау-кел болалмайма. Не джашырыу, емюрюм хирург болургъа тер-

милиб тура эдим, ол затха сиз ийнанган да этерик болмазсыз, мен сизге бир хапар айтайым. Онуңчу классда окъугъан заманымда, анамы ёлюр джеринден бир джаш врач къутхаргъан эди. Биз элде джашай эдик, Теберди деб, эшитген эсегиз да. Анам замансызлай сабий табыб, кёб кяны кетиб, онгсуз болуб тургъанлай, билемисиз, атам иште, биз а, сабийле, анам къарыусуз болуб кёзлерин джабханлай, къычырыкъ эте эдик да, ол не кюн да салыб, кёзлерин ачаргъа кюреше эди. Бир тюрю таууш бла:

— Ёлеме, атагъызны табыгъыз, — деб биягъы кёзлерин джабды. Хоншу къатыныбыз атамы къайдан эсе да алыб келгенлей, ол мычымайын бир джашны алыб джетди...

Хапарын бёлюб, Лейла джыламукъларын сюртюб эшик таба къарагъанында, Мария Васильевна, ариу айтыб: «Тынгылайма, Лейла, айт, айт хапарынгы», — деб тиледи.

— Сора, бир джаш адам, узун, кёзлюклери, арыкъ... Ол бу сагъатда белгили хирургду, кириб келди. Къатынла, къузгъун мыллыкны юсюне басынганча, анамы тегерегин алыб, бири уа урушургъа да башлады, алай а къараб тургъанлайыма, ол джаш анама джан салыб кёйдю. Айыб этмегиз, ол кюнден башлаб, джюрегим ол адамгъа илешди, аны ол игилигин не бла къайтарыргъа билмей, мен да аныча врач болсам, адамлагъа алай джараялсам, ма ол сагъатда къайтарлыкъма анга борчуму деб, эм баш муратым мединститутха кириу болду. Кирдим, окъудум. Бир джаны бла муратым толду, бир джаны бла уа сокъранама. Мен врач болмасам, ол адамны тас этерик тюл эдим. Джашауумда, бир бирде къарасам, бир тукъум бир болумлу зат кёрмейме. Кимге керекди быллай джашау? Менден сора врач джокъмуду? Анамы джазыкъсынама ансы, бир кюнню да джашарыкъ тюл эдим. Билемисиз, джюрегими джангызлыкъны оту кюйдюруб, къалай айтыргъа да билмейме, бир учунган, талыб кюрешген затым джокъду.

С ним я рассталась так глупо, никогда я себе не прощу. Надо было на жизнь смотреть трезво, а я вздумала по-рыцарски поступить. Взяла да и написала ему, что мы больше не должны встретиться и самое хорошее, что он может сделать для меня, — не преследовать меня, не искать причину моего поведения. О, как я каюсь, но, увы, возврата нет..

— Юйленгенмиди?

— Билмейме. Талай заман кетди..

— Да сора нек этген эдинг да алай? Анангы юсю бла ариу кёргенден башха затыг болмай, аны ючюн терк айырылдың болурму эди. Может это было просто увлечение, возможно у тебя не было к нему глубокого чувства. И стоит ли теперь это так остро переживать? Вся жизнь у тебя впереди..

— Огъай, Мария Васильевна. Анга дери мен джашлагъа кёзюмю ачыб да къарамагъан эдим, андан сора уа и вовсе. Айтдым да, ол бу сагъатда белгили хирургду. Джюрекке операция этеди. Студент заманында ол бир къызыны бир да бек суйгенди. Ол къызыны анасы апы башхагъа берирге деб кёб кюрешгенди, но потом обстоятельства так сложились, что она и сама была склонна выйти за кого попало. Кто-то пустил слух, что он женился и разошелся с женой, она этому поверила. Конечно, все это оказалось ложью. Созуб айланмайым. Биринчи операциясын, джюрекке ол анга этген эди. Ол сагъатда къыз да эринден айырылыб, мен да практикагъа келиб тура эдик. Бу хапарны меннге кеси къыз айтхан эди. Мени андан къачханымы чуруму да ма бу затла эдиле. Энди уа сокъранама, алай а — боллукъ болгъанды. Башха меннге керек тюлдю, анга да кеси келиб, ким биледи, бир зат болмаса, «туда я больше не ездук»..

Унутуб а къоялмайма. Без него жизнь для меня потеряла всякий смысл.

— Сен, Лейла, агъылынгдан шашыб айланаса. Менден ке-

люнг кьалмасын, туура быллайса деб а турмай эдим. Джашауунг аллынга, ой-ой-ой, энтда неллей бир джашны сынарса, ким биледи. Аллынга тюртюлгенни суйюб, анга барыб кьалыргьама керек эдинг. Сабийча селешесе. Кимни болмагьанды джаш заманында аллай бир тели историясы? Айт дей эсенг, тынгыла, мен да айтайым сеннге хапар, мени хапарым кьазауатха дери болгьан затды. Виктор бла мен, бир школда окьуб чачылгьан эдик. Олсагьатда меннге киши анга барлыкьса, ол сени сабийлеринги атасы боллукьду деселе, башымы суугьа атар эдим. Кертиди, мени да бар эди джюрегимде бир адам. Саша Коротин. Узун, ма былай сепича кьалын кьара кьашлары, джюрегинги тешиб ёгюб кетерча джити кьара кёзлери, узун, ариу, тебсеучю. Мен кьой эсенг, джаш учительницаларыбыз да кьарай эдиле анга. Ол мени бир ингирде юйюме ашыргьанында, асыры кьууаннгандан не этерге билмей, кече тангнга дери джукьламай чыкьгьан эдим. Не айтса да, чыртда сагьыш этмегенлей, толтурлукь эдим. Аллай бир алдай биле эди ол кьыزلаны. Бюгюн да тура-туруб аны сагьынама, алай а джашауумда анга тюбемей кьалгьанымдан уллу насыбым болмаз деб турама.

Кьазауат башланды. Экибиз да фронта болдукь. Письмола га джаза эдик бир бирибизге. Бир кюн алдым бир инсьмо, ачсам — бир лейтенант кьызы кьолтугьундан кириб тура, ол тиширыу да врач эди. Саша мени юсюмден хапармы айтхан эди, огьесе письмоларыбыздан кесими билген эди, меннге кьыз кеси джазды. «Мен танымагьан Мария, тилейме, письмо джазыб мындан ары мени юдегими бузма. Биз бир бирибизни бек сюебиз, бизни суймеклигибиз кьазауатны отунда сыналгьанды»...

Не этерик эдим, окьдан-топдан да кьоркьмай, бир ёлсем деб айландым, ёлген кьой, джаралы да болмадым, тёрт джылны кьазауатны отунда айландым. — Мария Васильевна солууун алыб, табыракь олтура, хапарын юзмегенлей барады. — Кьазауат бошалды. Халкь юйлерине кьайтханларында, мен эчлирибизден

ыйлыкъдым Саша къатыны бла, мен да джангыз башымы тургъузуб барыргъа. Алай а, хо санга. Саша къатынын келтиреми эди. Келди кеси, кишиси да джокъ. Ант-кърал этди, къатын алмагъанма, командирибизни къатыны бла тюшген суратымы мени ызымдан къуууб айланган бир кызы джазыб ийгенди деб. Билемисе алгъа алдата да бир тебретим, алай а, насыбыма заманында акъыл юретир адам табылды—ол да школда экибизни да окъутхан учительницабыз. Алгъа ийнанмадым анга да. Саша бла сёз битдириб, ЗАГС-ха барайыкъ десек, паспорту джокъ. Ол зат мени бирез тюзетди. Мычыдым. Виктор а, хариб, турады школда да ма алай тынч эди, назмула джаза, суратымы салыб да бир берген эди. Сюеме деген сёзюю уа кишиге да айтмай эди. Бир кюн, институтха барама деб чабыб айланганлайыма, (къазауатха дери эки курсун бошагъан эдим), Виктор чыкъды алыма: «Къайрыса?» Былай да былай. Мен да барама. Келдик шахаргъа, аны аскер формасы, мен да андан да хутдур, алай а ол заманда аны ким сан эте эди. Ма бир ингирде алды да Виктор меннге табхан ариу сёзюю айтды. Сашадан умут юзюб къоялмай, къб къыйылашхан эдим да Викторгъа джууаб бералмадым. Артада уа—ол да дыф демейди, мен да турама, заман а бизни сакълабмы турлукъ эди—джыйырма бла алтышар джетешер джыл болуб барады. Сора бар, Саша бир учительница кызы бла хылы-мылы болгъанды деб хапар чыкъды. Къыз сабий табды, мен да сора эртде амма бла тешик тазлай болдум. Викторгъа артада кесим билдирдим, башха мадарым джокъ эди. Тоюбузда вино орнуна тузлу джыламукъла ичиб турдум. Ол да билмейми эди дейсе, бек да биле эди. Бир бири кёзюбюзге къараялмай талай заманны турдукъ. Ма, былай сен айтханча, джашауда джюрегими учундургъан бир зат табалмай эдим. Алай а суймеклик деген затны да, адамны сынамасанг, иги ангылаялмайса. Ол адамны игилигиндеп джюрегимде анга орун табдым. Бюгюн сагъыш этеме да, Сашагъа барсам, джангызлай къаллыкъ эдим, даже бирге

джашасакъ да, Виктор а керти тенгди, керти адамды. Энди уа, билемисе, Лейла, уялган этеме, мен аны аллында бир уллу терлигим болганча. Джашайбыз, анга мени кезюм бла кьарасанг, дуняны башында бир адам бла да тенгледирирге боллукъ тюлдю, аллай бир багъалы, аллай бир сыйлыды ол адам меннге. Сен а меннге не хапарла айтаса? Алай этерге джарамайды. Асхатны халисин биле эсенг, ол сеии кечер адам эсе, бир да кьарама да джаз письмо, суймекликни кишиден урламагъанса, кесингикиди, алай тюл эсе уа-унутургъа кюреш, билеме, дуняда эм кыйын зат — джюрегинг ушатхан адамны унутханды. Башха отну шынкьарты аны джилтинин да кьаматалмайдыла. Кёрюрге, джашаудан керти сюдю джокъду, ол сеннге нени да ангылатдырыр...

Мария Васильевнаны селешгени, аны ачыкъ келлюлюгю Лейланы джюрегин басдыла, ол бир тас этген затны табыб кьууанганча болду, алай а дагъыда бир кесекден, бек суйген, бек ышанган адамындан келю кьалыб, кёб заманны унуталмай, джюреги асыры кыйналгъандан ёмюрге сеннге-меннге кьой эсенг, башхагъа да ауруу болсун деб айтмагъанладан да келю кьалыб, алагъа да ийнаныры келмей айланды. Бир таянчакъ излеб кюрешеди, табалмайды, айхай, ол да кеси аллына ма мен деб келемиди бююн. Быллай зат аллына уруб келген джаш джюреке кьалгъанладан эсе башха тюрлюрек тиеди. Къызгъан отха сууну кьуйгъанча болуб кьаладыла ала. Лейланы кезюне сынаб кьарагъан адам танырча бир зат болгъаны белгиледи. Кёз тублерине кюрен тюшюб, джюрек кьайгъысы тышына терен ахсылпаны бла чыгъа, селешмегенлей огъуна мыдах хапарын сеняге ангылатырыкъды. Бир тукъум бир затха кесин илешдирмей, не ол, не бу деб ишинден сора бир зат бла джубаныргъа унамайды. Мария Васильевна болмаса, киши бла да асыры джууукълашмайды.

Мени кѣлюме келген бла, ол бир талай заманга адамладан сууб кѣалгъанды, кишиге ийнаныры келмейди. Эркишилени ичинде керти сѣзю болгъан, джюреги бла акъылы бир тыбыргъа илешген, адам джокъду деб турады. Ма аны бир сѣлешгени, ким бла деб сормагъыз, адам ол болумунда, башында айтханыбызча, кишиге ышаналмайды. Лейла да сизге бизге да ышанмай, хапарын кѣагъыт бла кѣаламгъа айтады.

Июнь, 19 . . . джыл. Мен нек джашайма дуняда? Дуняда адамдан сыйлы зат джокъду дейдиле, сора юсюнде ол сыйны тугарча бир мадарынг нек джокъду? Биз джашауубузну адамгъа ышаныб, ма деб, бир сейир китабны ачханча, джюрегибизни элтиб аны кѣол аязына салсакъ, ол аны аякъ тюбюне нек атады. Бу сѣзлени мен кимни юсюнден джазама? Асхатнымы? Къайсы Асхатны. Ол Алачыкъны да, мени да джюрегибизни сындыргъан Асхатнымы, огъесе Асхат деб мени джашауумда керти адам болгъанмыды?

Билмейме. Ол мени анамы ууахтысыпдан кѣутхаргъаны ючюнню болду меннге кѣалгъанладан эсе багъалы, огъесе билмейме, не айтханымы да билмейме...

Мен билген зат: аны асыры ариу кѣргенден мединститутха бардым, врач болдум, сѣзюм кесин да эпиклей, хар атламымы, хар сагъышымы анга ушатыргъа излеб турдум. Дуняда аныча киши джокъду, джазгъы хансха тюшген чыкъ тамчычады деб турдум. Кесимден джашыргъан затларымы анга письмола этиб ийе эдим. Ёмюрде бир затда абынсам, кесиме аман болады деб кѣоркъмай эдим, Асхат не дер деб аны сагъышын этген болмаса. Энди уа Асхатда джокъ, дуняда иги эркиши барды деб ышану да джокъ.

Кѣалай этеим?..

Лейланы бу сѣзлери мени джюрегими тешиб ѳтуб кетедиле, алай а барыб анга бусагъатда джукъ айтыргъа болмайды. Ол энди чучхуб, тинтиб джюрегине акъылына да ревизия этиб кю-

решеди, тиймей кьойсакъ, иги болурму, огъесе болушлукъгъа Асхатны чакъырырмы эдик? Алачыкъны палатасына ол анда джатхан заманда дженгил-дженгил киргенча кърюнеди дей эдиле. Бу затны чуруму не болур?

Асхат ауругъаннгамы киргенди, огъесе ким эсе да джюрек мыдыхны юсюне къругъакъ чымырталапымы атханды?

Джашауда кесинг къараб биреуню джюрегинде болгъанны билген кьой эсенг, кесинги джюрегинги ангылаялмагъанынг да болады. Ол себебден алай-былай деб орчагъа чабмайкъ да, былай бир сабыр бола турайыкъ. Алачыкъдан да бир кере суугъан Асхат, Лейладан да келю къалыб, тиширыула бары да бирчадыла, алада не сѣз, не сезим барды деб тура эсе уа? Талай заман кетди. Алачыкъ сау-эсен къутулду, Лейла да врач болуб бир алде ишлейди, алкъын юйленмей турады. Асхатны уа, жѣресиз, джыллары къамчи болуб къууа тебрегендиле. Тохтайыкъ: Алачыкъ алданырча, Асхат да алдарча болумдан чыкъгъандыла. Келигиз Лейла не эте эсе да бир къарайыкъ, аны юсю бла Асхатны джазыуундан да бир зат билир эсек а. Алайсыз да джашаудан къалай ѳнгелерге билмей тургъан Лейла бююн не этерин табмай, хирурглан да тюрлюлюб, къалай эсе да бир тюрлю бир болуб къалгъанды. Юйюне келгенинде, орундукъгъа бауурундан къабланыб не джылаялгъанын джылаб, талай заманны джюрегин буууб тургъан тюрлюмчекни бираз бошлагъан болур эди, ансы ол ѳмюрде былай джукълаялмагъанды. Сабийча джоббучукъ джыйылыб, къайда болгъанын да билмей джукълаб къалды.

Уяннганында уа, зуккочукъ этгенча болуб, секириб ѳрге туруб, бир кесекни къайда болгъанын, не этгенин ангылаялмай турду. Алай а, ѳлген джашчыкъны сыфаты келиб альпына сюелиб, джюрегин буруу бла тешигенча болду. Къарангы юйде терезе тюрлюнде олтуруб, эки кьолу бла башындан тутуб, арт кюнлени къыйынлыгъын кѣзюне кѣргюзюб, несин да унутду.

«Ах, бу дуня тюлдю, джаханим деб быллайгъа айта болур эдиле, джаханим», — деб терен ахсынды. Ма операцион столда оналты джыл болгъан джашчыкъ. Диагнозу: «проникающее ранение в грудную клетку». Уллу къара кёзлеринде джыла-мукълары тау кёзлеулеча джылтырай, тишлерин къаты къысханы бютеу чархы бирден къыйшалгъанын танытады. Кесин эркишича тутуб, бир таууш да этсенг а, ол биягъы джаякъ тишлени къысыб къыжылдатхап болмаса. Бютеу врачла Лейланы тегерегин алыб, джашчыкъны джарасын тикдирдиле. Ол олсагъатлай огъуна кегериб, халы тюрлениб башлады, Киши джукъ эталмады, не болгъанын билалмадыла. Лейла уа несин да бир джанына этиб, джашчыкъ къайгъылы болду. Заведующийине ауругъанны мычымай районнга элтейик деб къадалды.

«Мария Васильевна, мен анга чыртда ышанмайма, келигиз районнга элтейик,» — деб къолларын халатышы хурджунларына сала да чыгъара, асыры джунчугъандан не этерин билмей, врачны кабинетинде ары бла бери барыб башлады.

— Мен огъай демейме, Лейла, алай а мени келюме келген бла бычакъ ёпкеге джетмегенди, джара кёрдюнг да, терен тюл эди, бир джаны бла да къыяу болмаса, нек кегереди. Не айтыргъа да билмейме, элтейик.

Мария Васильевна бла сёлешгени, джашчыкъ джолда ёлюб къалгъаны, районда хирург ёпкесинде джара табыб, Лейланы кесине кёргюзгени бла—бары да, аман тюшча, келиб бири—бирин тюрте, дагъыда ызларына къайта, алындырыб къояргъа теб-регенча кёрюнедиле.

«Былай болурун биле тургъанлайыма, нек хо деген эдим, къабыргъамдан миз бламы тюрте эдиле, трахомадан къоркъа эдинг да, энди сойдур дуняны»...

«Къалай этейим, къайры къачайым мен бу дунядан, джашаудан да къачар мадар къайдан табсын. Мени амалтын биреу сабийин тас этди. Мен керти врачлача диагнозну тюз салсам,

ол джашарыкъ эди. Мен врач тюлме, чурукъчума, чурукъчу. Меннге джашауларын ышанганладан насыбсыз киши болурму? Джарлы ана, энди аны ёмюрю аман бла кетерикди. Мен ыйлыкъмай аны бетипе къалай къарарыкъма? Меннге энди киши бычакъ джарасын бакъдырыргъа келген къой эсенг, чыгъанакъ кирген бармагъын да ышанмаз. Джашау деген, ол уллу, ол сейир зат, ахыры джетсе, къалай къарыусуз болуб къалады.» — деб дагъыда нелепи эсе да джазды биягъы дневнигине.

Билимлерин ауушдургъан адет болса, ол бюгюн врачлыгъын элтиб неге болса да, сагъыш этмегенлей, ауушдуруб келир эди. Бюгюнден башлаб ол медицинагъа, артыкъсыз да хирургиягъа, башха тюрю къараб тебегенин алкъын ангылаялмай эди. Ким билсин, ёмюрю джюреги туююлгенлей, терапевт, хирург, гинеколог, окулист — не башхасы барды, биринде кёзюнг, биринде панцет, биринде скальпель, биринде бармакъларынг, биринде къулагъынг, — бары да адам ючюн шойду да деб, кечеси кюню да медицинадан кёлю чыкъгъанлай къалыб кетерик болурму эди, аны ол къыйын кюнлеринде бир ашхы адам тюбемесе?

Джашау адамны джар башына элтиб, былай салыпдыргъанлай, не терек, не тамыр, эки къолунг бла бирден къадалыб, кесинги орнунга аджалынгы, джанынг ичингде тургъанлай, сени саудан ёлюк этерге излеб айланган аджалынгы, кесинги орнунга быргъаб иерча бир мадар табылыб къалгъаны болады да, аллай затны юсюнден сёлешселе, «насыбына», «насыбыма» дейдиле. Ма Лейланы насыбына да аллай бир зат чыкъды — терек тамыр да тюл, адам, уллу, арну джюреккли адам, кючлю къолун къызгъа узатыб, аны джашау джолунда негер болуб, эндиге дери чекген ауурлугъун унутдурургъа, игилик бла унутдурургъа, излеген адам...

Бу адам да, ол ёлген джашчыкъча, Лейлагъа кесине болушлукъ излей келген эди. Ёлмеди, Лейла болушду.

Аны санына джараб, кесини джюрегин да бакъды. Алай болур врачны джашауу: адамгъа болушалса, кесине да болушады, аягъы тайса уа, кимден да кеси бек кыйналады...

Огъартын ургъан ачы аяз элни суууруб алыб кетеди дегенча, къар букъуну ёрге суууруб, тѣбентин келген адамны кѣзюн ачдырмайды. Бу кыямыгда юню болгъан эшикге чыгъарыкъ тюлдю дерге боллукъса, аны юсюне да, джассыдан атлаб, кече бийликни къолгъа алгъанды. Элде адам таууш къой эсенг, ит чабхан да эшитилмейди, джел дуняны аллай бир тарбыуунга джыйыб, онгларын алыб турады, алай а ол не къутуруб кюрешсе да адамны онгун аламайды. Ма келеди биреулен. Аны кѣрген джелни сан этмегенин, джюрегинде бир уллу къайгъысы болгъанын эслерге боллукъду. Узун къарашинли адам, келе келиб, бир бирледе сол аягъындан ауур асхаб бир кесек мычыгъан да этеди, алай а алгъа таукел атлагъаны, сынаб къарамасанг да танылады. Къайры барады экен бу адам? Декабрны арт кюнлери, дуня джангы джылны алгъышларгъа хазырланадыла, тѣзюмсюзлери уа столну тѣгерегине эртде олтургъан болурла? Айтама да, андан сора да, бюгюн юню болгъан базыб эшикге чыгъарча тюлдю. Бу адам а, кѣресиз, келеди. Былай кюн бу адам бир уллу затха ышанмаса, ма деб джолгъа чыкъмаз эди, болур аны бир мураты, ызындан бир тюшейик, аны джыжмагъан джел бизге да асыры уллу хата эталлыкъ болмаз...

Ма уллу джолдан онг джанына бурулуб, тыгъырыкъла бла больница таба айланды. Хы, бир ишексиз, адамы ауруб, врачны чакъырыргъа келе болур. Барыб терезелери ариу джана тургъан больницаны эшигин къакъды.

— Не керекди? — деб санитар къатын, эшикге джууукълаша, сорду.

— Доктор, — деди келген, мангылайында сууукъ терин сюрте. Тиширыу эшикни ачыб, киргеннге табджанны кѣргюзе, врачны чакъырыб келейим деб кетди. Олсагъатлай Лейла кече-

ги кьонакъны кесине чакъыртды. Кёзюне джити къарагъан адамгъа не керекди деб соргъанында, ол, ышарыб хапарын айтыб башлады:

— Бир эки джылны мындан алда аскерде немецледен кьалгъан мина атылыб ма бутума осколок тийген эди, врачла излеб кюрешгенликлерине, джукъ табалмай кьалгъан эдиле. Не десенг да ол сагъатда джаш эдим, истемей кьойгъан эдим, энди уа, ийнанамысыз, чыдаялмай башлагъанма, чуругъуму тюбюне кьар кирсе да чанчады, не этерге билмей тохтагъанма. Госпитальда уа сау юч сагъатны кюрешиб, табалмагъан эдиле да андан кьала-къала кетиб, энди меннге ийелик этиб тебрегенди, не эте эсегиз да меннге бюгюн бир зат этигиз, — деб ышарды.

— Да джангы джылдан сора этсек а? — деб сынагъанча сорду Лейла да.

— Огъай. Не бу, не мен, бюгюн эркишилигибиз танылыргъа керекди, ансы тиш ауурууча, илгиздик этиб турады.

— Къайда, алай эсе биз да бир кёрейикчи, — деб олтургъанны сол бучхагъын кёлтюрюб уллу таб болуб тургъан бутуну тыш джаны бла тинте, ачыдымы деб, бармакълары бла басыб-басыб кёрдю.

— Огъай, — деб джаш да ачыгъан зат сезмедиди.

— Вылайы уа? — деб бутну ич джанындан бир эки басханлай, олтургъан бутун ёрге тартыб, ауузу бла айтхынчы огъуна ачыгъанын билдирди.

— Келчи рентгенге, — деб кюзгюде къараб, джашны бутунда бир джерчигине иод бла сызчыкъ тартды. Операцион столгъа джаш кеси барыб джатды. Лейла бла эки сестра кьыздан башха больницада, санитарка бла ауругъанланы санама-сакъ, киши да джокъ эди. Эрлай джашны бутуна укол этди. Бычакъ бла чырт-чырт деб кесгенин, ачымагъанлыкъгъа, джатхан сезеди. Аны бетине сууукъ тер урду. Къатында тургъан сестра кьыз, акъ суу кисейчик бла аны бетин акъыртын сюрт-

дю. Врач ол кьадар таукел узалгъаны бла бир аз мычыгъанча кёрюндю. Аны мангылайына уллу тер чирчикле чыкъдыла. Бетинде бир такыйкъагъа соруу сагъыш танылды, кьолун узатыб:

— Бычакъ, — деди.

Эрлей аны бла бутну юч этиб бирин узунуна джырды, бармагъы бла джараны ичин ары бла бери этиб, бычакъ бла дагъыла бир кесек джырыб:

— Къысхач! — дсди.

Къатында тургъан сестра къыз, алджаб, пинцетни бергенлей, аны бир джанына шуулдатыб:

— Къысхач!! — деб кьолун узатды.

Къысхачны да алыб, эки сестрагъа да джатханны аягъын тутдуруб тартды, къысхач ычхыныб, темир таууш эшитилди. Джатханны джюрегин тартыб юзюб алгъанча болуб, ол тюб эрнин тишлери бла къаты къысды. Кёзлерин джыламукъ къатыш тер басыб, тегерек тубанча кёрюндю, алай а кесин къатдырыб, дыф деб аууздан сёз чыгъармады. Тузлу джыламукъ тёнгерёб келиб, татыуун ангылатханы бла бирге, джашны акъылына:

«Бу назик тиширычукъну чемер кьоллары мени ууахтымдан къутхардыла болурламы, хомухлугъуму кёргюзмейим, огъесе госпитальда сау юч сагъатны кюрешиб джукъ эталмагъандыла сора, былайда джангыз тиширыу не эталсын, эркиши болуб, таукел этиб бутуму кесиб алса да огъайым джокъ эди,» — деб келди.

Закир бир кесек солуу алыб, юсуне врач ёрге туруб тургъанын да унутуб тургъанлай, Лейла къысхачха эришгенча, тишлерин къаты къысыб, ы-ы-ы! — деб бютеу кючюн да салыб, чырт деб темир бурхуну чыгъарыб, ма деб бетине къарыусуз тер ургъан джашха осколожну тутуб, суююмлю ышарды. Закир къарыусуз болгъанына къыздан уяла башын кёлтюререк этиб ышарыргъа кюрешди. Лейланы ышаргъанын джюрегинде

мыдахлык хорлаб, ол бир аз арлак туруб, джара кьайгылы болду. Ким биледи аны джюрегинде не болганын. Аны кибикле юлтери-юйдегилери бла джангы джылы сылай, той-оюн этиб айланган заманда, ол больницада дежурный болуб турлукьду. Кьайдам, аны да насыбы бу кюнледе былайда учуб айлана эсе уа, бир сынайыкь...

Закирни палатагь элтгенлеринде, кечени ауурлугьу кетиб, танг белги бере башлагьан эди. Анда-мында, орчагьа чабханча бир бири ызларындан гугурукгула кьычырадыла, кекде джудузла да, тейри жарыкьдан бугьуна, уллу тюзню бузунда сабийле учханча, кекню седегей-седегей джырадыла. Алкьын оджагьындан тютюн чыкьган юй керюнмейди. Бир кесекден эл сагьайыб башлайды. Кечени бу заманында адамгьа джукьу артыкьсыз да бек татлы керюнеди, алай а, «туртурдан хапар келсе, джукьудан файда джокь» дегенлей, кьобар заман джууукьдан джукь бола барады. Больницаны чыракьлары бирден жанганча, жарыкьдыла, сестрала ауругьанлагьа дарман береди, укол этеди. Джукьусураб турган адамланы бир кьауумлары термометрени кьолтукь тюблерине кьысыб, джуурганларына чырмалыб, кьалкьыр муратда ызларына джатадыла. Закирге алкьын киши кирмейди. Ол сыртындан жатыб, кьалай эсе да бир тюрю талыб турган бутун эки кьолу бла да тутуб турады.

«Шо, ол назик тиширучукьну акьыллылыгына бир кьара. Керемисе, билими болган аллай бир игиди. Ол мени дунягьа джангыдан туугьанча этди,» — деб потолокьга кьараб, кьууана турганлай, акьыртын эшик ачылыб, ышара-ышара, Лейла кириб келди.

— Кьалайса? — деб юзбекча сорду.

— О, сиз юзбекча кьалай ариу селешесиз! Сау болугьуз джангы джылда тепсерча болганма, эгечим, бек сау болугьуз. Джашырмай айтайым, кьаным кьызыб келгени бла сизни

кѣргенимде, тиширыу не эталлыкъды, къайтыб кегейим деб болгъан эдим, алай дагъыда кеси, кесими тыйыб къойдум ансы, — деб джюрегинде болгъанын врачха айтды.

— Къоркъмагъыз, алай да болады, — деб Лейла Закирни билегинде къан тамыры ургъан джерин бармагъы бла басыб кѣзлерин терезеге чыракъ ийгенинде, джашныкъыны орнуна кесини джюрегини ургъанын эшитиб, джунчуяракъ болду.

Бу джашны къалай эсе да, сѣлешгениндеми, сыфатындамы. алайчыгъын алкъын къыз кеси да ангылаялмагъанды, Асхатха ушагъан бир джери барды. Ол зат Лейланы бери тартыб, кесине илешдириб турады, кетерин излемейди.

Джаранг ачымай эсе, хатанг джокъду. Ол хадаус эки сюекни арасына кириб бугъунуб тура кѣре эдим. Госпитальда да аны бла алалмай къалгъандыла, табалмагъандыла, тыш джанындан излегендиле да, аны бла табалмагъандыла.

— Къайдам, эгечим, анла да кесим огъай дей тургъанлайыма, алыб кетген эдиле. Бир тукълум бир джарсыуум джокъ эди, солдат болуб он джылны турсам да, столдан а инвалид болуб тюшдюм, — деб къолуну сырты бла мангылайын сюртде.

— Керекли затынг болса, уялма, — деб ариу айтыб Лейла чыгъыб кетди. Джаш врачны ызындан къараб, кеси кесинден уяла, «анга ненча джыл болгъанды экен, мен а бир, не аз эсе да, бир сегиз-тогъуз джылгъа тамада болурма андан», — деб келди кѣлюне.

«Сылхыр, суйсе ол эндиге дери менича бирни табалмаймы турады, экини биринден да къаллыкъ тюдю, джюреги ушатхан адам тюбемей тура болур ансы»...

«Асто, ол адамны Асхатха ушагъанына бир къара», — деб Закирни палатасы таба къараб озду джюреги къозгъалгъан къыз. Кѣлю суугъанлыкъгъа джюрек унутургъа унамай кереме. Адамны тели этерикди бу зат. Къайдан да тюшдю эсине,

бириз унутаракъ болуо тура эди, энди уа кьозгъалгъанды да кълалгъанды. Кеси кесине уруша, этген ишине сокъурана, несин да унутуб, ызына къарай, озгъан кюнлерин излеб башлады. Кимде да суймеклик былай кыйынмы болады экен, огъесе анга суймеклик деб алай кыйын болгъаны ючюнмю айтадыла? Тынч этилген зат учуз болады дейдиле, адам да кыйын туугъаны ючюн багъалы болур...

Лейланы джюрегин тюрлю-тюрлю сезимле эмиб, бирин бирин орунсуз этиб, дыгалас амал излете, амал умугъа учундура, Асхатха тюбешдирирге чурум излейдиле. Къайдады ол чурум? Не уа нек керекди чурум?! Бар. Къачма, насыбынгдан къачма. Айт, джюрегингде болгъанын айт, джашырма, артда эрнинги къабыб ахсынмазча бол, бар!..

Ийлыкългъанмы этесе? Кесинги затынгды. Суймекликни киши хаух бермейди, сатмайды. Ма деб бютеулей тегъиб къояса, насыб андан табылады. Бар, айт Асхатха, ол сеникиди, сен аныкъыса.

Бюгюн мычысанг, ёмюрюнг ёмюр болмаз, кесинг тас этгенни кимден дауларса?.

Сейирди адам деген зат. Эки адам, бир бирин танымагъан, эки адам, бир бирини акъылына къаллай тюрлю затла келтиредиле. Закир юзбек джаш, Лейла таулу кызы, кеслери сезмегенлей, ала бир бирлерине тюбоб, бир бирин насыблы этерге башладыла болурму? Айхай да. Бир къарайыкъ. Закир ол элни агрономуду, кесин къарт джашха санаб, юленирге асыры талпымагъанча кёрюне эди, бюгюн а бу кызы аны дуниягъа кт-озгъаб, кесине термилтиб кыйгъанды.

«Мен тели ол темир бурхуну къалайда болгъанын айтыб клоймасам, битеу санларымы кт-оллары бла сылаб, излеб айланныкъ болур эди».

«Чырайлы джаш, бир ариу сабыр кёзлери барды. Аны къа-

тындан кетерим келмейди. Юйдегиси бармыды экен? Анда мени не ишим къалгъанды, меннге не башхасы барды?» — деб джазады Лейла да несин да ышаннган дневнигине...

— Айыб этмегиз. Унутханмысыз, къыш сиз мени бутумдан оскологуму алгъан эдигиз, мен Закирме, олгуругъуз, — деб арбасын тохтатхан джаш Лейланы онг джанына олгуртду. Къара тору атла ариу тукъум джорта, къыз бла джаш да алкъын бир бирин онгсуннгандан башха джукълары болмай барадыла.

— Мен сизни кѳргенлейиме огъуна таныб къойдум. Уялыб, таукелленмей тура эдим ансы, сизни бла тубешиб сѳлеширге иннетим бар эди, — деб джаш къызгъа суйюмлю ышарыб къарады.

— Сау болугъуз. Кесигизни джарсытыб не этесиз. Мен ишими толтургъандан артыкъ сизге не зат этгенме, — деди джашны сѳзю джюрегин джазгъан къыз да.

— О, сиз манга этгенни мен ѳмюрге унуталмазма, алай къалай айтасыз, эгечим, айыб этмегиз, мен сизге келликме.

— Нек айыб этеме, бир да къарамай келигиз, мен болмасам да къалгъанла къарарла, не башхасы барды, — деб джашны сынады. Акъылы аны къайгъылы болуб, джюрегинде да артына тартхан зат эслемегенинде, бу арт джыллада сезмеген бир тукъум бир джылы зат бютеу санларын къучакълаб, кѳлюн кѳлтюрдю.

— Юйююзгеми, больницагъамы? — деб сорду, къызны ариу сагъышларын бѳлдюре.

— Больницагъа, — деди къыз, ары барыргъа иши болмагъанлай. Джаш атланы джортханлары да сериуюншорек этдире, ичицен къыз бла сѳлешиб башлады: «Сен къалай ариу, къалай огъурлу адамса. Мен ингир сайын сени терезелеринг-

ден къарамай джукъларгъа джатмагъанымы билемисе? Сен хама да олтуруб не китаб оклуй, не да джаза тураса, орамда мен сени аз кереме. Сени бир тау джигитинг болур, беденечик, меннге аллай насыб кыйда?». Къыз да кезлерин сагъышха ийиб, джашны сёзлерине джууабха джууукъланган бир затланы айтды. Джюрек сагъышха бёленсе, джол дженгил къорайды, ма больница да. Лейла тюшюб, джашны кезюне суююмлю къараб, сау бол деб къолун узатды. Джюреклерине джилтинле тюшген эки адам, бир бири къолларын къысыб, бир бетге къарагъанларында, джунчууракъ болуб айырылды. Талай заманы Лейла аны Асхатны кезюнден керюб турлу, керюрге суююб айланды. Ары дери накъырдасына кюлюб, кесине чам этсе да чибинлемей, хо хариб, энди аны несине чарлагъын деб тургъау фтизиатр джашы Лейланы кезюне эрши керюндю.

«Хамаршельд» деб чам ат атады джалыха. Чам этдирген къой эсенг, диагноз джазгъан сагъатда халаг этесе деб джанына да тиеди.

Бир кюн а Мария Васильевнаны туугъан кюнюнде, тепсей тургъанлай, терезеден къараб аны келгенин кергенлей, тепсегенин куююб, столда сауутла бла кюрешиб башлады. Коллективде Мурат Лейланы суююб айланады деб къуш-муш джюрюйдю. Муратны уа юйдегиси, джатар заманы джетиб тургъан къатыны. «Ол бир джанына бола эсе, мен андан айырыллыкъма, не Лейла, не да киши да огъай», — деб турады Мурат. Лейла да аны тюгел юйюн чачарын излей болмаз эди, чам этгени уа эндиге дери къулагъына тюз келе эди. Бююн а ол аны къатына «Лейла тепсемеймисе, тепсерик да тюлме деб хыны джууаб этди. Алай этгенине кеси да сокъурана: «Мен, гырнау киштикча, эркишилени кезюу-кёзюу юсюмден чиркигиб, эм артында биягъы кесим, къуу таякъча, джангызлай къалыб кетерикме. Насыблыны баласы болсам, эндиге дери юй-кюн болуб турмай-

мы эдим», — деб туб эрнин кѳабды. «Айхай, чыгыб кетерге мадар болса уа, кѳараб тургѳан халкѳ не дер, Мария Васильевнаны да кѳлю кѳалыр. Аллай мадар болса, мен чабыб барыб Закирге бютеу ичими зйтыр эдим, ол ариу кѳзлю сабыр джашха. Эшта-эшта, мен аннга адамлыкѳ эталлыкѳ тѳлме. Асхатха уа не эсе да база эдим. Огѳай, Асхатдан бу игиди. Асхат акѳыллы болгѳанлыкѳгѳа, сѳююмю мунуча тѳл эди. Бу андан эсе уа, ариуду, чырайы болгѳанны акѳылы да болур», — деб Закирни Асхатдан баш этиб кѳрешеди.

Джюреги орнуна келе тебреген кѳлизны башына энтда быллай тукѳум кѳайгѳыла келиб, не этерин билдирмей, не «хо» деб джюрегин басмай, не «огѳай» деб кесинден чиркигмей бир тукѳум бир тѳрлю зат тиш аурууча кесин сездириб башлады. Закирни болуму да бытай эди, алай а не келечи болмайын, не кеслери уятларын ачыб сѳлешалмай, тѳбеселе, бир бирлеринден уяла, талай заманны айландыла...

— Лейла, сиз меннге айыб этмегиз, мен сизни чыртда джашауумда бир адамгѳа да тенг эталмайма. Ненча кере тѳбеше эсек да, джюрегимде болгѳанны айталмай кѳайтыб кетеме. Экинчи тѳбегинчинге, кесн кесиме айыб эте, хомухлугѳума сейирсине, кѳрсем, дагѳыда джунчуѳ айланама, — деб бети бир агѳара, бир кѳызара, кѳл аязларын да бир бирине ышый, бир аягѳындан бир аягѳына кѳче, биринчи кере джюрек тылпыуун багѳалы адамына билдирирге кѳрешди. Лейла джашны сѳзюпе кѳулакѳ ийиб, бираз уяларакѳ да болуб, алай болса да, онгсунганын билдире:

— Мени кѳыйын халим барды. Бир эркиши да чыдамаз деб келеди кѳлюме. Билмейме, мени не затым ючюн айтасын

ол къадар ариу сѣзню? — деб аман айтыѳмы ийдим дегенча, джерге къараб, джууаб сакълады.

— Отъай, Лейла, неден да игиси, ачыкъ сѣзлюдю. Мен тиширыуну кукасын суймейме. Къачхы кюнча, кука тиширыула бир болумда чыдаялмайдыла, эркишиге уа тиширыуну аллайындан кыйын не зат барды. Бир сѣю, бир акъылы болгъан адамдан иги къайда! — деб Лейла чертиб айтхап сѣзлеге джууаб бермеди. Ангыламаймы къойду, огъесе джуудуруѳму иеди деб кызы дагъыда айтды:

— Закир, сизни юзбек тиширыуларыгъыз джумушакъ халилиледиле, не айтсагъыз, аны этиб турлукъдула, сениге аллай тиширыу керекди. Меничала уа тѣппенге къонмасала да, сыртынга уа миниб, тохтаргъа боллукъдула, айтама да, мен кыйын адамма.

— Мен не тюрлю халиси болгъан адам бла да келиширикме. Менге къайры бурсанг, ары баргъан машина керек тълдю. Кѣкюрегинде джюреги, джюрегинде мураты, ауузунда сѣю, кълунда оноуу, айтханын этдире, айтханымы да эте билген, ма былай сенича, — деб оздуруб иерме да деб къоркъа, Лейланы кѣзюне джити къарады.

— Биз сабийлеча эте турабыз, сенича, менича деб. Алкъын биз ол къайгъыгъа кирмегенбиз, бир кесек ищлейик, бир бирибизни да бираз тангыйыкъ, — деб кызы сѣзню созаргъа изледи.

— Лейла-ханум, мен сени бир да ариу билеме. Мне больше не надо, я хочу тебя такую, какую знаю. Красиво говорить я не умею. Мое детство прошло в самые трудные годы, без отца, без матери, меня воспитала далекая родственница. Не знаю, может я не такой, как все остальные, вполне возможно, но я однако хочу, хочу быть счастливым, и тебя сделать счастливой, только не знаю, сумею ли я, достоин ли я быть счастли-

вым. Пока не знал тебя, никогда не думал о счастье. Все это мне казалось следующей ступенькой жизни, как нечто само собой разумеющееся. Конечно, сегодня все в твоих руках... У меня ничего нет, ничего, кроме самой искренней, самой большой любви к тебе. Мне бы очень хотелось иметь мать, которая бы ласкала твои руки, сестер, чтобы окружили тебя, отца, чтоб ласковым взглядом радовал твою душу, но у меня нет, я же говорю, что у меня нет ничего, я как сокол, но повторяю: я тебя очень и очень люблю, — деб ызына къарамагъанлай эшникге чыгыб кетди. Лейла, кёлю кёлтюрюлюб дженгил огъуна ёрге туруб, джашны ызындан бир-эки атлаб:

— Закир, тохта! — деб къызарды. Закир эшитмедн. Къыз дагыда кычырды. Джаш тохтаб, ызына къарагъанлай, тер басыб тургъан мангылайын кълуну сырты бла сюртдю.

— Закир, мы будем большими друзьями. Я чувствую, у нас что-то есть общее, мы не дети, я не стесняюсь своих слов, — деди — Лейла тюрленген тамагы бла, джашны кёзюне къарамагъанлай.

Джаш джукъ айытмайын, Лейланы кълундан эки кълу бла тутуб:

— Сен мени кеч, артыкъ сёз айтханым болду эсе, мен бюгюн кетейим, — деб мыдахыракъ ауаз бла айтды.

Лейла актыртын кълларын аны кълларынцан ычхындырыб:

— Бар, — деди, гитче сабийчикге айтханча.

Ол кёзюнден ташайгъынчы сюелиб, не дерге билмей турду. Сора аны ёмюрлюк джолгъа ашыргъанча, ызына къайтханьыда, кёлю такыр болуб, юйюне кирелмей, талай заманны турду. Кечени экинчи кесеги джууукълаша, Лейла биягъы дневнигине былай джазды:

«Мен бу адамны таныгъанды, алай кёб болмайды, алай а, не да болсун, ол меннге бир тукъум бир багъалы, био кысыха

адамым болгъанча кёрюнеди. Эндиге дери мен джашаудан эригиб тура эдим, бир-бирледе уа туура джанымдан безиб, башымы салыр джер табалмай кьала эдим. Энди уа? Энди уа эрикген кьой, артыкъ минутну, джашаууму багъалы минутун, джукълаб ашырама деб кьоркьама. Исси кюнню салкышып, суукуь кюнню ышыгып излемейме. Кьалай эсе, алай тюберге сюеме мен джашаугъа. Энди уа билдим, джашауну чертежник кьагъытда ёлчелеб, сынаб узуну аллай бир, кенги быллай бир деб тергеб этгенча, этерге болмагъанын. Аны джоругъун кьагъыт бла кьаламны чегинде тохтаталмагъанларын. Кьалай игиди джашагъан! Мени джашауум аллында джуудуз болуб джылтыраса, аны алай багъалы болгъанын ангылааллыкь болмаз эдим, мен джашауну орнуна аны сыфагыны сыфатын кёзюме кёргюзюб, сагъышларым этген кыяууаны эслемей тура эдим... Билмейме, З. бла мени арабызда не зат болурун, биз суйгенча болса, игиди, болмаса да, энди мен кесим дэ башха тюрюлю адам болуб барама. Я хочу обнять весь мир, всю себя отдать людям, тем которые с такой надеждой на выздоровление приходят ко мне, которых я так люблю. Ма кьара тура джашчыкъ, кьара мандалакъчыкъ, мен анга операция этгенли, ол менден юркюб айланады, кете тебресем 'а, ызымдан ышарыб кьарайды, ма Онуштай, башында джыйырма бла беш узун ингичге эшмечиги, назик бармакъчыкълары, кьыл-кьыл-кьыл деб бир алапат кюледди, аурумагъан сабий болса, мен аны дыгъы этиб хама кюлдюрюб турлукъ эдим. Кьарт а, алтынчы палатада джатхан кьарт? Операция этилгинчи ол биямукъчукъ, шекер суучукъ ичиб джашай эди энди уа, неден да кереклиси чакълы ашаргъа мадары барды, кьайсы бирин айтайым. Бу кьадар адамгъа кьууанч берир ючюн, мени кьолумда ол ёбгесинде бычакъ джарасы болгъан джашчыкъ ёлдю, аны саулугъун кесине кьайтаралмадым, джанын сакълаалмадым. Мени хирургияда эм кьыйын кюнюм ол кьолумда джан берген кюн

эди. Операцион столда, кьолунгда сен, врач, кьараб тургъанлай, болушайым деб, джукъ эталмай кьалсанг, не да операция этилгенден сора ёлсе да — андан кыйынктыкъ зрачха кьайда? Мен олсагъатда аны орнуна кесим ёлсем, дунияда эм насыблы адам менме деб кьоярыкъ эдим. Мен кеси кесимден тюнгюлюб, кесиме ийнанмай айланганлайыма, З. келди. Ол мени джашаууму тюрлендирди. Мен анга сукъланама.

Кьаллай бир хурмет барды ол адамны юсюнде! Мен аны эндиге дери нек кёрмей тура эдим?.. — деб ручкасы да кьолунда, башын билегине салыб кьалкыб кьалды. Закир да джукъламагъан эди бюгече. Джюреги кьозгъалыб, ичинде кьууанчын кимге айтыргъа билмей, мыдах бола да келиб, сора орундукъгъа сыртындан джатыб, Лейла бла сёлешиб, аны орнуна джууаб да этиб башлады.

«Лейла, мен ата-ана бла джашамагъанма. Меннге ата-ана, эгеч-кьарнаш да сен боллукъса. Мен сизни джерлеригизни таныйма, Ставропольда юч джылны аскер кьуллукъ этгемле. Ары энди мен сизни бла барыргъа сюеме, сени анда атанг, ананг, ала меннге да аталыкъ, аналыкъ этсинле»...

«Кьоркьма, Закир, барырбыз, Кьобанны да, Минги-тауну да кёрюсе». Тынгылагъыз, эшитемисе тау сууланы тауушларын, ала мында суулача, джашыртын джюрюмейдиле...

«Лейла, сени районнга кёчюредиле деб эшитгенме, мен агрономма, кел, джаз джаб-джашил, джай, сени тауларынгы башында кьарлача, чыммакъ акъ болгъан мамукъ сабанларыма сени бла бирге барыб, тансыгъымы алыб кьояйым». Эсин сабийча айбат затлагъа ийиб, юйюнде тургъан кьарт кьатын ашарыкъ алыб келгенин да эслемей кьойду. Энди ол несин да Лейла бла байламлы этиб, ансыз джашауун чыртда кёзюне кёргозалмай тургъанлай, бир кюн баргъанында, кьыз мыдах болуб тургъанын эслеб: «Мени юсюмде насыб тохтаймы эди? Кьуу

терекге кьаргъа да кьонмайды», — деб Лейланы кёзюне салкын кьарагъанында, ол аны болумун ангылагъанча:

— Арыгъанмы этгенсе, нек сериун болгъанса? — деб сорду.

— Огъай, сени мыдах кёрдюм да, не болгъанымы да билмейме.

— Хы, мен а туура мыдах болуб да кьалгъанма, менден ёзге адам туруб тебсерча бир зат барды, мени уа санларым кыйылыб кьалдыла.

Закирни бети тюрлениб, хы, кимге эсе да бара айлана болур деб келди кёлюне. Джукъ да айталмай, ауузуну бир кыйырын да ачаракъ этиб, кызыны кёзюне джити кьарады. Кычырыкъ этиб ызына къачыб кетерлей болду. Ол да аны сынагъанча, столну ящигин кьармаб нени эсе да излеб тургъан болмаса, сёлешмейди. Закир кёзлерин кысыб ичинден огъай, огъай, джангылама, Лейла меникиди, ол башха затха кыйнарыкъды мени деб кёзлерин ачханлай, сол кьолунда да бир кьагъытчыкъ бла анга кьайгъылы кьараб тургъан кызыны кёрдю, Лейла аз-буз ышарыб:

— Нек этесе алай, башы тегерек айланган адамча! Джашны жертиси да башы тегерек айланыб, кёлю булгъаныб кьарыусуз бола, шиндикни сыртына таянды. Аны алай болгъанын эслеген Лейла «Закир!» — деб кычыра, къатына барыб, ауузуну суу элте, кьолу бла сууукъ тер ургъан мангылайын сюртдю. Джаш суудан урлаб, башын ары бла бери эте, кызыны кьолун тутуб джаягъына кысыды.

— Закир, башынга кюн чабхан болурму? — деб кьайгъылы сорду кызы.

— Къайдам, — деб башын ары-бла бери этиб, кызы энди аны джюреги кыйналырча хапар айтмазына толусу бла ышанган джаш, бир аз эсин джыйды.

— Лейла, сен меннге айыб этме, бир бек кьоркьутдунг, кёлюнг кьалмаса, ичими айтайым?

— Айт, айт, сора нек кьалады кёлюм? — деб джашны кёлюне соруулу кьарады.

— Билемисе, «менден ёзге адам туруб тебсерча бир зат барды» дегенинде, чьрт бутларым кьыйылыб, не болгьанымы да билмей кьалдым. Мен аны тюз ангыламагьанымы билеме, алай а ма ол деб бусагьатда да билмейме не айтырынгы, ариу артыма аууб кьаллыкь эсем да.

— Оу, сен а солдат болгьанма деб терс айта кёре эдим. Бутунгу союб айланган заманында кьычырыкь-хахай этмей кьалай кьойгьан эдинг? Кьызыны ауазындан, сёлешген халындан кьалай эсе да энгда бир тюрлю кьоркьуу тьушдю джашны джюрегине. «Бу мени сёзге тутуб буджута турады», — деб, келди кёлюне. Ол алай эте тургьанлай, кьыз аны аллына стол ящикден алгьан кьагьытын салыб, кёзюне сынаб кьарай:

— Закир, кьалай кёресе, сени башынгы тёгерек айландыргьан кьагьыт ма буду? — деди.

Закир кьагьытха, кьызгьа да кёзюу-кёзюу кьарай, не деуге да билмей, аны ичинде джазылгьанны да ангылаялмай, бир тюрлю болуб тохтады. Джашны болумун дженгил ангылаб, мындан ары бу джарлыны термилтиб не этеме деб, кьагьытны ызына алыб:

— Краснодаргьа, Кьобанда Краснодаргьа, бар дейдиле, клиническая ардинатурагьа, общий хирургияны кафедрасына. Анда Иван Васильевич Шмелев деб бир алапат профессор барды. Кьуру да быллай таблыкь тьушюб бармаз, бек керекли зат болуб чыкьгьанды, алай а Бувайдадан кетерге да чьртда джюрегим сьоймьиди. Юреннгенме, кьалай эсе да бир тюрлю бир зат былайдан кетме деб турады. Башында акьылы болгьан врач а быллай ардинатурадан кьалыргьа унарыкь тьюдю... За-

кир сагъышлы болуб, эринлери да кьургъакъсыб, джукъ айталмай мычыды. Аны алай болгъанын терк ангылагъан Лейла сёзюю энтда кесине алды.

— Оруслула «эртден ингирден акъылы» дейдиле, аллыбызда энтда эки ай, ашыкыгъан джерибиз джокъду, бир кесек къарайыкъ, — деб ёрге къобуб, сумкасындан алыб, джашха билетлени кёргюзе, — кел, киногъа барайыкъ, деб Мария Васильевна эки билет бергенди. «Молодой Карузогъа». Джаш уяларакъ да болуб, джукъ да айтмагъанлай, разылыгъын билдирди.

Джолда Лейла Закирге кесини джашауундан, Кавказдан, студент тенглеринден, Бувайдагъа биринчи келгенинден, ёмюрюнден бери иги таныб тургъан адамына айтханча, айтыб барды. Джаш аны айтханына кьуру кьулакълары бла тынгылаб къоймай, бютеу джюреги бла, кесин бериб, тынгылайды. Аны ауазы, суйген джырыны макъамыча, сейир тауушла эте къанына-джанына да бир тукъум бир зауукълукъ салады.

«Иги сагъан бир узакъ джерге баргъа эдик», — деб келе эди джашны кёлюне. Къыз да сёлештеними тохтатханлай, бир багъалы затымы тас этеме деб къоркыгъанча, тохтамай барады. Клубха джетерге, экиси да бирден сагъатларына къараб, энтда талай заманлары болгъанын эслеб, сол жанларында джашил орам бла ёрге айландыла. Кюн батыб да къалмай, кече болуб да бошамай, кече бла кюнню бир бирлеринден айырылгъан заманлары эди, салктын аязчыкъ бетинги ийнакълагъанлыкыгъа, джерден алкын исси тылпыу кетиб бошамагъанды. Элчилени кёбюсю юйлерине джыйылгъандыла, алай а терезесинден джарыкъ чыкыгъан юй кёрюмейди: мында джайгъы ингирледе юйледе чыракъ джандырмайдыла, иссиденми огъесе ургъуйладанмы къоркъадыла да. Закир бла Лейла киногъа барлыкларын да унутуб, сёлешгенлерин да къоюб, орамны акъырын ёрге барадыла. Илипинчикге джетерге, джаш къызны сол

чыначыгындан тутуб, аны юсю бла атларгъа болушду. Бир бирине джууукъ келгенлеринде, экиси да эки джюрекни тыркъ-тыркъ деб дженгил ургъанларын сездиле. Лейла бир кесекни джунчуб, не этерге билмей:

— Закир, бу узун таллагъа бир къарачы, ала бизни Къарачай шахарда Рахатлыкъ атлы орамда бусакъланы эсеме тюшюредиле да бу орамгъа келирге артыкъ да бек сюеме. Кюндюз ушайдыла деб билмейме, кече уа кёксюлдум къараууз кёкге башларын узатыб, тамам андача кёрюнедиле кёзюме, — деди.

— Хы, ариуладыла. Мен да сюеме аланы, — деб Закир Лейланы сёзюне джууаб бергенликге, кёлюне «анда сюйгени заты болур, ол орамда тюбеше болур эдиле да аны ючюн сюе болур былайын, мени да кимге эсе да ушагыб айланамыды экен» деб келди кёлюне. Лейла дагыда туугъан джерлерин эсине тюшюруб, келтириб Закирни къатына Асхатны сюеди. «Къайсы игиди экен экисинден? Закир а андан ариуду, халилеринде, былай кёб сёлешмегенлеринде, бир ушагъан затлары да барды. Хы-ы, тохта, джашауларында да барды бирчалыкълары: экиси да ата, ана джылыгу кёрмей ёсгендиле, аны ючюн ушай болурла, билдим, билдим», — деб Закирге къысыларакъ болгъанына уяла, къолтугъун аны къолундан ычхындырыб, чачын джарашдыргъанча этди.

«Огъай, бу иги болур. Асхатны мен, Мария Васильевна тюз айта болур, сюе болмаз эдим, первое увлечение, алай болур эди. Аны уа, ким биледи, меннге дери да, менден сора да кёбю болгъан болур. Ол ёмюрде сюеме деб айтмагъанды меннге, билмейме къалай эсе да, сабийге сёлешгенча сёлеше эди ол меннге. Закир а джугъун да джашырмайды. Андан бу ачыкъ болур. Мен да, не эсе да, андан бир бек уяла эдим, ол мени кёзюме джашдан эсе, къарт устазча кёрюне эди, сыйын да алы ючюн тутта болур эдим. Бу а, хариб, джюрегиндегин джашырмай айт-

ханлыкъгъа, кесине джарар, кесин ариу кѣргюзтюр зат изле-
мейди. Эркиши алай болургъа керекди. Ол мениге бир кѣкден
тюшген затча кѣрюне эди, бу а тенгимча, аны бла тубешсем,
кѣбюсюне уялыб тура эдим, бир бирде уа тубеб къалырма да
деб къоркъгъан да эте эдим, бу кесине тансыкъ этеди. Бир
къоркъгъаным: атам, анам унамай къореширлеми, юзбѣкли зат
деб. Сюйген адамынг, ким да болсун, сен аны, ол сени сюйсе,
не башхасы барды. Меннге ол, сѣз ючюн, кимден да иги кѣ-
рюндю да бардым, аны миллетинде мени не ишим барды, бир
миллетни бир миллетден не башхасы барды, алгъын тил дей эди-
ле, энди уа къралыбызда, бир бири тилин ангыламазлыкъ эки
адам табмазса, сабийле уа—юч тилни билликдиле, школда
окт.упханларын айтмасакъ да», — деб керти кѣлюн салыб не
джаңы бла да Закирни баш этиб къорешеди. Джаш да къалкъыб
турмайды. Ол да этеди сагъыш. Ол къызгъа уруб алыб таукел,
сѣлешалмайды не десенг да асыры ышанмай, бу ариу натура де-
гени да бир джанындан тюртуб джюрегине бираз таукеллик
салады.

— Лейла, — деди джаш, тамагъын ариулай, — сен арди-
натурада эки джыл турсанг, андан да къайры иерикдиле къай-
дам, мен сени ёмюрлюкге тас этиб къоярыкъма. Бизни джа-
зыу бир бирибизге бош тубетмегенди, сени къаллай акъы-
лынг болгъанын мен билмейме, мен а сен кетсенг, былайда къал-
лыкъ тюлме, — деб джууаб сагълады. Лейла тюз джууаб бе-
ралмады. Огъай дерге да чиркитеме деб къоркъта, хо дерге да
уялды. Джукъ айтмай къояргъа да болалмай, сагъатын кѣз-
лерине элтиб, замандан да тюз хапар адалмагъанында:

— Закир, киногъа да кечикдик, кел юйлерибизге чачы-
лайыкъ, бир таб заманыбыз болса, сѣлеширбиз, — деди.

«Чарламайды, алай болгъа эди», — деб келди джашны кѣ-
люне.

— Болсун, кел ашырайым, — деб топракъ хунаны джаны бла Лейланы къолундан тутуб, больница таба тебреди. Къызыны джумушакъ къолун ууучуна джыйыб, джюрегини терениндеги бир джери дыгы болгъанча бола, дженгил-дженгил солуй, тургъан джерине алыб келиб:

— Ма къалагъыз, — деди къолун къолундан иймегенлей.

— Сау бол, ашхы кечели бол, — деб къыз къолун аз-буз тартаракъ этди.

— Биз бир бирибизни ашырмай, бир юге барыр мадарыбыз болса, ашхы кечели ма олсагъатда боллукъ эдик, — деб сол къолу бла къызыны башын кёкюрегине къысаргъа тебрегенлей, ол къолун да ычхындырыб: «Иги джолгъа бар!» — деб ызына къарамагъантай чабыб арбазына кирди. Джаш ызындан бир-эки атлаб, гитче къабакъ эшикден арбазгъа кирирге болалмай тохтады. Джюреги асыры бек ургъандан къыз эшитиб къояды деб къоркъа, сол къолун кёкюрегине къаты къысыб бир кесек сюелди. Къыз эшигин ачыб юйюне киргешинде, джаш анга сукълана, ызына бурулуб, сипи чыбыкчыкъ бла бутларына кёзюу-кёзюу ура, джолну энишге кетди...

Эртденбла ишге келгенинде, Лейла тенглерини, аругъанланы бетине къараргъа уяла, не эсе да бир хата этгенча, бир тукъум бир болуб кёб айланды. Сора къууанч сезими ичине сыйымай, бир болмагъан джерде тегюлюб, зыраф болуб къалмасын деб къоркъа, Мария Васильевнаы кабинетин ачыб, джунчуй-джунчуй къатына келиб, къызарыб бетине къарагъанында, ол аны болумундан не эсе да айтырын ангылаб:

— Олтур, беденечик, кинону джаратыб, энди роман болуб айлана болурса, — деб ышарды.

Мария Васильевна Лейлагъа, теиг къызыча, нени да джа-

шырмай айтады, кыйын кюнүндө бир акыл сёз табыб джюрегин джазар зауугунда да кеси бла бирге кбууана биледи. Къатында алай бир акыллы адам болганы насыбы болур эди. Бу тиширыу а узакдан келген джаш врачха не бла да таянчакъ болургъа излегенлей тура эди. Киногъа билетлени да алай бош бериб кбоймагъанды. Алгъа Закир бла селешиб, сен бюгюн эртдерек бар анга, мен сылтау этиб эки билет берирме, алай кызыны элде кбой эсенг, институтда табхан да кыйынды, — деб джашны алайсыз да джана тургъан джюрегини отун ышырды. Къызгъа уа Виктор бюгюн бошамайды деб сылтау бла берди.

— Огъай, Мария Васильевна, киногъа баралмай къалдым, — деб Лейла хапарын башлаб кбюяргъа да тартына, айтыргъа да болалмай, къарт врачны кёзюне уятлы къарады.

— Кёрген эдим, орамны ёрге бара тургъаныкызыны, — деб хапарын кеси огъуна башлады. Лейла, бармакъларын ууа, Мария Васильевнаны кёзюне къарай да, кёзлери аныкыла бла тюбешселе, бир джанына, не да джерге ийе:

— Мария Васильевна, сиз меннге кимни да орнуна болгъансыз да не кыйын, не тынч затымы да сизге сормай, кесим эталмайма. Атама, анама джазаргъа, билесиз, ала мени анда сакълаб, кимге эсе да теджеб тура болурла, не десенг да, мен аланы кызыларыма. Кеси джангызлай мен ары барыргъа уялама, — деб джашны атын айтыргъа да болалмай, айтмай да кбоялмай, бир кесек мычыгъанында, Мария Васильевна, кёзлюклерин теше:

— Лейла, сен тамам онеки джыл болгъан кызычкыча эте тураса. Атанг, ананг сени кбююрчекге салыб асырарыкъ тюлдюле, иги адамгъа тюбесенг, ала да кбууанлыкъдыла. Не бла скойсенг да, ант этеим, джангыз Вова бла дей эсенг да, сен аллай джашха тюбемезсе, бир ычхындырсанг. Несине не керекди: чы-

райы десенг — сурат киби, ангы десенг, мен айтмасам да билесе, адамны бир сагъатны ичинде огъуна билирге боллукъду. Андан сора да, Кавказгъа барайыкъ джашаргъа десенг да огъай дерик тюдю. Конечно, ол сизни энчи ишигизди, былайда, сиз джаш адамласыз, ёмюрлюкге чёгюб турлукъ тюзюз. Я немножко в курсе дела. Он тебя очень любит, если хочешь знать мое мнение, я очень одобряю это дело. Пара замечательная, а так, конечно, дело ваше. Я не уговариваю тебя, боже упаси, просто знаю, что парень исключительный. Лераны билесе да, ол бизде бир хирург джаш бла сау джылны тюбешиб туруб, бир болмагъан затны юсю бла чачылыб кетди, ма ол математик къызгъа айтама. Ол хирург бла бара тургъанлай, райондан агитбригада келиб, андан бир къыз, джашны кёргенлей: «О, привет впервые меня обнажившему!» — деб телесине кычыргъанын эшитиб, аны аманга буруб, джашны да талай заманы башын сер этиб, былайдан къачырыб ийди. Джаш ант этиб, таныймайма деб, кюрешгенинде, ийнанмады, артда ким эсе да тюбёб, болур болгъандан сора, ол джашха алай нек айтхан эдинг деб соргъанларында, оказывается, он ее оперировал, только и всего. Таш да тохтамайды джатхан джеринде, адам кёй эсенг, аны орнунда тутаргъа да бир тюрю бир кюч керекди, адам сезим а, мен аны сеннге кюру да айтама, акъылгъа да бир кесек бойсунургъа керекди, — деб кызыны кёлюн басды.

Мария Васильевнадан чыкыргъанында, кюн кёзлерин къамата, юйюне чабыб келиб, кюлун джууб, орнун джарашдырыб, ингирде Закир келсе деб хазырланды. Олтуруб алмала джууа тургъанлай, эник къагъылгъанга илгениб ёрге тургъанлай, кюге бир тиширыу кириб келди, колхозну экономисти Анна Августовна, узун бойлу, къалып къара къашлары, акъ бурма чачы, ариу тиширыу. Артыкъсыз да чачы акъсылдым, кёзлери бла къашлары къара болгъаны тюрсюнюне суюм кюшуб,

ышаргъаны сайын баш эрнини сол джанында ариу себгилчиги ёрге чынгагъанча кёрюне эди. Тиширыуну джюрегинде бир уллу заты болгъаны аны хаман тюр эрнин къабыб ахсыныб тургъанындан танылады.

— Келигиз, олтуругъуз, мен бусагъат, — деб кьолларын сюрте, бир ишексиз ауругъаннга чакъырадыла деб хазырлана башлады. Юй чебгенин тешиб, башын тюзете, къайры барлыкъбыз деб келеннге соргъанында, ол ёрге къоба:

— Унасагъыз, сизни юйюгюзден тышында демейме, — деб, сёзюн ангылатмагъанлай айтды.

— Я вас не пойму, простите, — деб Лейла кёзюне таукел къарады.

— Да, меня сейчас трудно понять, я сама еще как следует не поняла себя и навряд ли пойму, — деб биягъы тюр эрнин къабыб, терен ахсынды.

— Лейла Хасановна, я не к больному вас прошу. Мне нужно с вами серьёзно поговорить. Не знаю, как и что у нас получится. Я пришла к вам как женщина к женщине. Конечно, я должна вам сказать, что ваше доброе отношение ко мне—это еще не все. Я вовсе не верю в успех нашего разговора, если даже вы полностью со мной согласитесь. Я, я., — деб сёзюн бошаймай, кьол джаулугъу бла ауузун джабды. Лейланы акъылына тюрлю-тюрлю затла келдиле, ол тиширугъа юйюнде болгъанын бютеу бериб иерге хазыр эди, алай а ол тилеген затдан аны алкъын хапары джокъду. Аны уа, ким биледи, алай тынч ычхындырыб къоярыкъ болмаз...

— Я не совсем вас понимаю. Вам что-то нужно? Я с удовольствием вам помогу, простите, я не очень хорошо вас знаю...

— Анна Августовна, просто Анна, экономист, работаю в конторе...

— Анна Августовна, пожалуйста, я вас слушаю...

— Если бы вы знали, как мне трудно, я ненавижу себя, но и иначе не могу поступить. Я себя осуждаю, и в то же время оправдываю. И как это вам сказать, чтобы меня правильно поняли. Я не хочу чтобы вы обо мне плохо думали. Мне двадцать один год, я единственная дочь у родителей, отец мой скульптор, живет с матерью, в Самарканде. Я могла бы там прекрасно устроиться. но я душой привязана к этому месту, я не могу уехать отсюда, я, я люблю Закира...

Къзыны кёзюне сыйюмлю къараб, бираз аллына бюгюлерек олтуруб тынгылаб тургъан Лейла, бети агъарыб, аузуну къыйыры аз-буз ачылыб, артына тураракъ болуб, джукъ айтамагъанлай, бир джаньна бурулду. Джюреги бла башы бир биринден болушлукъ излей. бири айтханны бири унамай, «биягъы меннге къан джауубму къалыргъа тебреди?» — деб келди кёлюне. Эрлай огъуна эсине Алачыкъны хапары туюшуб: «Былагъа не болгъанды, меннге ышарыб башлагъанны сыйюб, огъесе, терслик мендемиди?» — деб къатында киши болмагъанча, андан джууаб сакълаб тургъан къызгъа джукъ айтамагъанлай. башындан аягъына дери сансыз къараб: «бу уа менден онглу кёреме, мен а муну къатында табланмагъан чалкъыча», — деди дагъыда ичинден. «Огъай, огъай, огъай! мен аны кишиге да ыгхындырлыкъ тюлме», — деб тишлерин къысыды.

— Лейла Хасановна, я знаю, вам это очень трудно, но поймите, мне труднее, чем вам, гораздо труднее. Я знаю, он вас любит, но я не знаю, любите ли вы его, он очень хороший, но вы не сможете его любить так, как я, потому что он вас любит, вы могли и не заметить его, а я не представляю себе жизни без него. Как хотите, так и поймите, я сказала вам все, у меня больше нет секретов от вас!..

Только, пожалуйста, не осуждайте меня, возможно, я са-

ма потом буду себя за это ненавидеть, проклинать этот день, но сегодня я не могла не прийти к вам.

— Анна Августовна, вы так хороши и молоды и так искренни, я вам, откровенно говоря, завидую, и хотела бы очутиться на вашем месте, я не знаю, как вам помочь. Ведь я тоже его люблю, — деб ёрге туруб, эртденли кьайгысыз тургъан башын ауур сагъыш басыб, терезе таба джаллады.

Эки ариу, эки джаш тиширыу бир бири бетлерине къараб, бири бирин кесинден онглу кёре да сукълана, экисине да бирча багъалы болгъан адамны алай терен сую билгенлери ючюн, бир бирин джюреклери бла ариу кёре, бир юйню ичинде не дерге да билмей турадыла.

Анна Августовна да, олтургъан юйюню иесине тамам кёлю бла сукълана: «Бычакъ сени къолунгдады, бойнуму кесиб къойсанг да дыф демей ёллюкме, алай а ахыр тылынуум чархымда болуб, мен суймеклик ючюн кюрешими тохтатырыкъ тюлме», — деб кеси кесине кёл эте ёрге туруб:

— Лейла Хасановна, нам обеим очень трудно, простите, я вас оставляю, — деб ариу джюрюшю бла эшикге чыгыб кетди. Ол баргъаны бла конторгъа барыб, Закирни анда табалмагъанында, джюреги дагыда бир кыйналыб, заманын тас этмей, эрлей чыгыб, станнга кетди.

— Закир, я должна вам что-то сказать. Домой я не решалась, но здесь все скажу, я вас ищу целый день. Возможно вы и догадываетесь, о чем я хочу сказать. Это я пишу вам вот уже второй год письма. Вы их получаете, но там, где я жду от вас, еще ни разу не обнаружила вашего ответа. Я люблю вас Из-за вас я не могу уехать к родителям, туда, где меня любят, где я нужна. Теперь я знаю, почему вы молчите, вы любите Лейлу Хасановну, она очень умная, хорошая, но я, я хочу от вас иметь ребенка. Всю свою жизнь я посвя-

щү ему, который будет носить ваше имя, — деб санлары бютеу бирден кьалтырай, эки кьолу бла да бетин джабыб джылады.

— Джыламагъыз, кесигизни бош кьыйнайсыз. Сиз джашсыз. Кеси кесигизни алдамагъыз. Мен башханы сюеме, арабызда киши болургъа амал джокъду.

— Я вам никогда не помешаю. Я буду жить одной мыслью, думать о вас, о том, что вы счастливы. Я желаю вам всего самого хорошего! — деб бара тургъан линейкадан секириб тюшюб, тюз джолгъа чыкъмай, уллу арыкъ таба бурулүб кетди. Узакъдан къараб, не этерге тебрегенди эке деб сейирсиниб тургъан Закир, линейкасын джюзюм бачханы бир джанына буруб, кьызгъа эслетмегенлей, къараб турду. Тиширыу башха кьайгъысы болмай, джууунур муратда суугъа кириб, ууучу бла алыб кёзлерин джуууб тебрегенинде, джаш кеси кесинден уялыб, ол джанына къарамай, алайдан джаллаб кетди. Арлактгъа баргъанында, дагъыда чыдаялмай ызына къарады: кьыз сууда джюзе тургъанын эслеб, рахат болуб, арбасына миниб кетди. Джашны джюрегинде бир тукъум бир тюрю заи туууб, ол не айтыргъа да билмей, атларына сыбыртхыны джегдириб мамукъ бачхала таба айланды.

Заман кюнортадан озгъанлыкъгъа, джайгъы кюн джерге от тылпыуун ийиб, кёзю джетген джерде джангы болгъан затны кьоймай, салкъыннга къуугъанды. Ишчиле кюнню бу заманында не юлерине кетедиле, не да суу боюнлада терек салкъынлагъа бугъунуб джукълайдыла. Кюнде кьызгъан хауа бетинге отдан алынган арауунну тутханча, тылпыуунгу чыгъаргъа кьоймайды. Атлары дженгил баргъанлыкъгъа, хауа чыртда кьымылдамайды, аны юсюне да терлеб онгсуз болуб тургъан аладан тер ийис къатыш исси тылпыу урады. Линейканы ызындан кьобхан боз букъу, билезикча узунуна созула, кёкге чыгъа

да джерге сериуон чёге, джашха тагылыб барады. Терлеб тургъан бетине атланы тюблеринден келиб букъу къона, мангылайына не зат эсе да джагылыб, ол къата тебреб кысханча болады, къалын къара къашлары, хончалары чал ургъанча болуб, иги сынаб къарамасанг ким болгъанын да билмезча этгенди. Неге да тёзе билген, сууукъда иссиде да чыныкыгъан Закир бюгюп бу кюнню кёлтюралмай, Анна Августовнагъа эришгенча, ичлерин ура тургъан, атларын элтиб суугъа уруб, кеси да кёпюр тюбуне кириб джууунду. Суугъа киргенинде, эртденли джукъ ашамай айланганын сезиб, джюреги тарады. Бирэки кере кёмлюб чыкыгъанында, иссиден бир кесек солуу алыб, чачын артына сылаб, ёрге къарады. Алай къарагъанлай, нени эсе да элеб, шаркъ деб эсине башында джуууна къалгъан кызы тюшюб: «Бар, башын суугъа атыб келеди бир ишексиз», — деб аллына силкинди. Кызы кёзлерин кысыб, суугъа сыртындан джатыб ашыкмай келе эди. Джаш мыллыгын аны таба атыб, «сау эсе уа, бир насыб болуб», — деб сермеб кызыны аягындан тутханлай, ол илгенгенча этиб, джашны къолундан аягын сыбдырыб алыб, сууда ёрге турургъа умут этгенлей, къараса, къатында Закир.

— Зачем вы меня тронули? Вы перебили все мои мысли. Ослепнуть мне, зачем я закрывала глаза? И вообще, зачем все это, когда сердце отравлено?..

Закир сейирсиниб, не айтыргъа да билмей, тюз аллында Лейланы мыдах тюрсюннун кёргенча болуб бир кесек турду. Кызы суудан чыгыб кетерге да тартына, джашха къарамангъанлай:

— Ты прости меня. Не знаю, есть ли на свете справетливость? — Если да, то почему она не явится и ко мне, почему люди не любят тех, кто их боготворить, почему счастье приходит одним так легко и просто, почему мне так больно и страшно?

Я сейчас могла бы сделать с собой все что угодно, но я берегу свою любовь, берегу для того, которому все равно, люблю ли я его или нет... Отвернись, пожалуйста, выйду на ту сторону и пойду назад, — деб анга сыртын бургъан Закирден кёлю кълалгъанча болуб, «энтда суй аллайны, къыз кеси келиб эки кере кёлуна тюшгенинде, отха узалгъанча, къркъуб, сыртын буруб къойду», — деб ачыулана, нартух сабаны кыйыры бла ызына айланыб кетди. Закир да джангурдан къачханча, чабыб барыб, эрлай кийиниб, линейкасына олтуруб, огъары джолгъа чыгъыб, ашыгъыш эл таба тебреди...

Закир бла Лейла юйленгенли кёб болмайды. Хоншулары, таньшлары, аланы билгенле бары да къууанырча бир юй болгъандыла. Лейланы атасы, анасы билмейдиле.

— Тохта, алагъа айтыргъа да бир шаблыгъы тюшер, ючеулен болуб барсакъ, гурушха этмей къоярыкъдыла, — деб эрни да кёлюн басады.

— Мен ата, ана кёлуна ёсмегенме, аланы кесимикиледен башха кёрлюк туйюлме, ала мени джашларына санасала, мен алагъа бала боллукъма, — деб турады.

«Лейла бир джанына болса, барыб келирбиз, бизге не башкасы барды», — деб кеси кесине да айтады, — ары бир чырмаусуз къутулгъа эди ансы.

Мешинадан чыгъыб тюшюб, кёлджаулукъ бла терлеген мангылайын сюрте, тегерегине джутланыб къарай, Закир ашыгъыш юйю таба кетди. Шуу-шуу-шуу деб, таууш этиб чабыб баргъан илипинни сууу, юсюм бла атлаб кетме да меннге бир къара, бу джерге джашау берген менме, дегенча джылтырай джашха эришгенча ашыгъыш кетиб барады. Джюреги бир тюрлю къууанчдан толуб кёзлерине джыламукъ уруб, илишин-

ден атлагъанлай, къайры барырын билмей, акгыллы болуб бир кесек сюелди. Сора уллу-уллу атлаб: «Алгъа юйге барайым да, чемоданымы да къоюб, больницагъа алай барырма», — деб ойлаша, онг джанына кетди. Дженгил баргъанлыгына, бир джерде тургъанча кёрюне, асыры ашыкъгъандан, тегерегине къарай да адам кёрмесе, джортхан маталлы да эте, кёзюне Лейланы тюрсюнюн, селешгенин кёргюзе да ышара, аллына адам тюбоб зауукъ сагъышларын бузар деб къоркъа, къараб-къарагъынчы юйюне джетди. Юйде киши кёрмегенинде, чемодапын да джатма тюбюне салыб, ичинден да, ашыкъ-бушукъ эте, джылытырауукъ къагъытха чырмалыб тургъан бир затны алыб, арбаздан чыгыб кетди.

Ол больницаны арбазына джетерге, аны аллына къараб тургъанча, юч-тёрт тиширыу бирден, неле эсе да айта, аллына чабдыла. Аланы кёргенинде, не эсе да бир зат тамагына тыгъылыб, джюреги гыб-гыб-гыб деб, дженгил-дженгил солуй, аллына таукел атлаб, тиширыулагъа кёзюу-кёзюу къарай, ышарды.

«Ким алгъа джетсе, суйюмчюню ол айтыр», — деб сёз бериб чыкъгъан тиширыула, бири бирин къууа, бары да бирден къатына чабыб келиб, джунчуб къайсысына къараргъа билмей, бары да бирден селешгенлеринде да «джашчыкъ», «джашчыкъ» дегенден сора джукъ ангылаялмай, барысына да къучагъын джайыб, «къайда?» — деб аллына силкинерек болгъанында, тиширыула да, кеслерини кёллерине джете, биргесине тебретиле.

Акъыртын палатаны эшигин ачыб, Закирни ичине ийгенлеринде, Лейла къалкъыб тура. Акъсылдым бетинде кёб болмай къыйналгъаны таныла эди, эринлери къызылдан эсе моргъа тартаракъ болуб, кёз тюблерин да кёксюлдюм кюрен кючлеб, Закирни джюрегине къууанч бла бирге джазыкъсынмакълыкъ да тюшдю.

«Къыйналгъан болур джазыкъчыкъ», — деб келди аны кѣлюне. Къатына барыргъа да кѣзю къарай уятыб къоярма да деб да къоркъа, сюелиб тургъанлай, Лейла акъыртын ынгычхаб, кѣзлерин ачды.

— Лейла, джаным! — деб аллына дженгил атлагъанлай, эшик ачылыб, палатагъа сабийчигин да келтирдиле. Бир къызыл эт бурхучукъ, гитче бурунчугъу, кѣзчюклери къаты къысылыб, ауузчугъуну орнуна да бир ингичке сызчыкъ. Атасы асыры къууангандан къайсысына къараргъа билмей, юренмеген эркиши къолла бла сабийчикни къойнуна алыб джаякъчыгъындан юч кере ба этиб, анасыны джанына салыб, туураларына олтурду. Аланы сейирлерине къараб сирелиб тургъан сестра къыз, джукъ айтагъанлай, акъыртын чыгыб кетди. Аны чыкъгъанын эслеген Закир, шиндигин орундукъгъа тартыб, Лейланы эки къолундан тутуб:

— Къалайса къыйналдынгмы? — деб кѣзюне сюйюмлю къарады. Ма бусагъатда келе турама. Энтда эки кюнюбюз бар эди, юйде болурса деб чыдаалмай къачыб келдим, къарасам, киши да джокъ.

— Тюнене эртденбла тѣрт сагъатда кесим келиб къалдым. Туруб къарадым да, бютеу эл джукълаб тургъанча кѣрюнгенинде, кишини да къыйнамайын, кесим келиб къалдым, — деб арыгъан ауазы бла айтды. Онг къолу бла къолун тутуб, сол къолу бла да Лейланы башын сылай:

— Тулпарыбызгъа энди не ат атайыжъ? — деб сорду.

— Къыз атланы джыйыб тура эдинг да, энди джаш ат табалмаймыса?, — деди Лейла, ичинден Асхат деген атдан сора, бирин да унарыкъ тюлме дей.

— Къайда? — деб, джашын къолуна ала, тюрлю-тюрлю атланы айтыб, джаратмай, экиси да, атасы-анасы да, огъай деб башларын бирден булгъай, не айтыргъа билмей тохтадыла.

— Сен изле, сен ариу ат табарыкъса, быллай джашны таб-хан джюз ат да табарыкъса, — деб кёзлерине джыламукъ ура, актыртын кёкге атхан маталлы этиб, ийиб кёоярма да деб кьоркъа, олтуруб, бармагы бла туб эринчигине тие, па-па-па-па, дю-дю-дю-дю! — бизге бир ариу джалл тууду, энди анга ат табалмайбыз, джаяу джюрюсюн, уллу джаш болсун! — деб, ёрге кьобханлай, сабийчик башчыгъын кьымылдатханча эте, онг кёзчюгюню кьыйырчыгъын ачды.

— Ой бурхучугъум, кьайда кёзчюклеринги бир ач, ач бери, ый аман хомух, эркиши тюлмюсе?! — деб джюреги кьууанчдан толуб, не этерин билмей тургъанлай, эшикден Мария Васильевна дагъыда бир-эки-юч акъ халатлы адам кириб келдиде.

— Къалайды джаш, Закир? — деб сорду Мария Васильевна, уялгъандан бети кьызарыб, башын джабаргъа кюреше тургъан Лейланы кьатына келе.

— Алкъын кесин танытмагъанды? — деб Закир киргенле-ни эки кьолу бла кьолларын тутду.

— Тохта-тохта, кимден бугъунаса, бетинги джашыргъан-лыкъгъа, джашынгы кёре турабыз, — деб, биягъы Мария Васильевна сабийчикни кьойнуна алыб, — Чёгюшчюгюм, чабакъ-чыгъым, уу-х, эринчиклеринги уа, ол халы эринчиклеринги, кимге чюйюресе, юч килочукъ! — деб сабийчикни эркелетди.

Лейла, Закир, балбетли бурма чачлы, тёппетёгерек кёзчюк-лери, джукъгъа сейирсиниб кёзчюклерин джандыргъан-лай, барыб кьара кьашчыкъларына тирелиб кьалгъан кир-никчиклери—айтыргъа, бир сгъурлу, бир сейир сабий, бир юй-де джашаб тургъанлы джылдан артыкъ болады. Асхатчыкъ

эртде джюрюб башлагъанды, алай а, атасы, анасы ушатханча былай туруб чабыб кеталмайды, къоркъа-къоркъа туруб чабса, тохтаргъа унамайды, джыгъылама дебми къоркъады да, тохтаса да экинчи туругъа суймей болур дейме, юйде уллу сабийле уа, Закир бла Лейлагъа айтабыз, гитчеге тынчлыкъ бермейдиле. Бир бирлеринден сыйырыб, уппа-чуппа этиб, кёкге ата, джерде тюрю-тюрю затла бла алдай, къыл-къыл-къыл деб кюдюрте, бир бирледе онгун алыб да къоядыла.

Ол да азаны алдаргъа тюезлиб, кимге-келе, кимге-келе деб экиси да бирден къолларын узатсала, бирине чабыб бара тургъанлай, бурулуб кетиб, биягъынлай къонгурау таууш эте, баи-хагъа къачыб кетиб къозуйду. Бирине да бармай къалгъаны да болады.

Алай бла ишден арыб келгенлерин да унутдуруб, не кино, не китаб окъугъан да болмай, бош заманларын бютеу сабийчикге бередила. Аны эм суйген заты—атха миндирселеди.

— Мам-мам-мам, — деб къууанч тыбырлы болуб, тюшерге унамай тохтаиды. Кюн сайын бир тюрю зат, кюн сайын бир джангы сёз айта, нени орнуна да джаш ата-ананы кеси булджутуб турады. Ишге кетселе, анга тансыкъ болуб, юйлерине ашыгъадыла.

Кёб болмай а Лейлагъа хирургланы бютеу Россия съезде барыргъа къагъыт келгенди. Энди аны эки джанындан эки зат тартыб, не этдирирге билмей турады: бир джанындан съездге барыры келеди, бир джанындан да джашчыкъны къоюб кетерге кёзю къыймайды, талай кюнню къалай къоюб кетейим деб кишиге да ышанмай, джашчыкъ кёзюне мыдах, хыбылчыкъ болуб кёрюне, не этерин билмей, армау болуб айланады.

Алай болса да, хирургланы съездлерине бармай болмайды, ары да джюреги тартхан бир зат, кеси ангыламагъан, былай деб айталмазча, бир зат, барды. Къойду, къойду джашчыкъны

адам ортасы болгъан Кямиля деб бир тири къатынга, аны бла да къалмай, кетерини аллы бла больницада биргесине ишлеген-лени барына да бапха-башха аманат этди.

Съездге келгенинде уа, иш асыры кѣбден, несин да унутуб, къойгъанча болду, Асхатчыкъ а чыртда кѣзюнден кетерге уна-май эди, эки добар къолчугъун да аллына узатыб, аякъчыкъ-лары бла да Кямиляны бутларын табанлай, къычырыкъ-хахай эте, анасына мыллыгын атады. Ол да ышарыб ышаргъанын адам кѣреди, не да унутуб тышымдан бир джукъ айтыб нерме да деб къоркъа, эслетмегенлей тѣгерегине къарайды. Бир кюн алай къарагъанлай, огъесе, анга джити къарагъанын кючюмю джетди да, ызына бурулуб къарагъанлай, къашларын тѣерек этиб, аны таба къараб тургъан Асхатны, уллу Асхатны, кѣрюб илгенди. Сора къозлагъанын джашырыргъа кюреше, тюз олту-руб биягъы джерге къарады, ол джанына тартыб тургъанын да хорлаб, кафедра таба къараб, бютеу санлары джызылдай, не этерин билмей, сумкасын ачханында, анга кюлюб къараб тур-гъан гитче Асхатчыкъны кѣрюб, кѣлюн бир аз басыб:

«Энди анда мени нем къалгъанды. Кесим деген заманла озгъанын унутуб, джангыдан сабий болуб къалама, ол мени неме керекди, не уа, бу токъмакъчыжкъга ырысламай?» — деб кеси кесине айыб этерге кюреше тургъанлай, чыдаялмай дагъыда бир къарады. Алай къарагъанлай, кѣзлери биягъында-ча, Асхатны кѣзлери бла тюбѣб, азчыкъ ышарады, ол да ышар-ды. Экиси да джангыдан къозгъалыб бир затны юсюнден бирча сагъыш эте эдиле. Джашны акъылына къызгъа айтыр затлары келе, къыз да аны бла сѣлешген заманында не айты-рын излей, доклад бошалгъынчы, сагъатларына къарай, олту-руб турдула. «Олсагъатдан да ариуду», — деб келди Асхатны кѣлюне. «Чачы да къалын болуб, юсюне да эт къонуб олса-гъатдан да ариу болуб къалгъанды, анга бир къара, эркиши не къадар джашаса, ол къадар ариу болуб барады, биз а, мууал

болабыз да к'алабыз», — деб арыкъ бармакъларына к'арагъанлай, докладчик сёзюн бошаб, джыйылгъанла тамола он саягъатха дери башларына бош болгъанларын билдирди.

Экиси да ашыгъыб сакълаб тургъан заманлары джетгенинде, бираз тартындыла, Лейла анга к'арамазгъа кюрешди, алай а чыдалмай, кёзюню кыйыры бла бирчик к'арагъанында, ол бир джанына эшикден сюелиб аны сакълаб тургъанын эсledi. Къыз к'атына джетерге, джаш да къошулуб, кюн сайын да тубей тургъанча бирден чыкъдыла.

Шахарны ашхам аулаб, джер-джерде шыбыла чыракъла джана эдиле. Асхат Лейланы эки к'олу бла к'олун тута:

— Тас болуб кетгенсе да, к'айдан чыкъдың? — деб сорду.

— Ферганадама, — деб азчыкъ ышара айтды, ол да.

— Да к'ачан келесе ызынга, огъесе энтда Узбекстанда юч джыл турайым дебми келеди кёлюнге.

— Да к'айры суйсегиз, ары барабыз, медикле башларына эркинликлери болмагъан адамладыла да, кесинг билесе.

Алай эте озгъан джылларын эслерине тюшюре, джангы халпарларын айта, ашаб-ичиб бошагъанларындан сора, Асхат бла Лейланы араларында быллай бир сёз болду:

— Лейла, олсагъатда письмомо джууаб к'айтарма, мени излеме деген эдинг да, сени разы этеме деб ма бююннге дери турдум, кёресе. Энди экибиз да джашлыкъдан чыкъдыкъ болур, энтда джазыу бизни бир бири бетибизге к'аратды, неди оноунг, мен сен таныгъанча турама? — деб башын аны таба бургъанында, къыз ким эсе да эки аягъын да тюз араларындан темир чюйле бла джерге ургъанча болуб, табанларындан башлаб тобукъларына дери к'арыуу кетиб атлаялмай, сир болуб к'алды. Сора кеси кесине кёл этиб, не кючюн да джыйыб, к'уру да уялса, к'арачайча сёлешмей орусча сёлешючюсюча, сёлешди:

— Асхат, я принадлежу уже другому, у нас есть сын. Мы его назвали Асхатом, Ты меня прости. Может быть, я тебе причинила тогда боль. Я всю свою жизнь буду тебе благодарна, ты очень много сделал для меня. Теперь я хочу, чтобы ты был счастлив, ты должен быть, ты будешь счастливым, — деб башын бир джанына буруб, бармаклары бла кёзлерин кюйдюрюб чыкыгъан джыламулкларын сюртдю. Асхат да джунчуб, не этерин, не айтырын билмей, кёзлюклерин тешиб, акъ кисейчик бла миялаларын сюртгенча этиб, къашларын бир бирине тирегенинде, эки къаш арасына, джюрегинде бушуууна шагъатлыкъ этген, терен сыз тюшдю...

БАШЛАРЫ

Кёкле тюбюнде

Биринчи кесеги

Энтда Кёкледе 33

Кёпюр 62

Джазгы ушакъ 71

Тау тюбюнде 77

Кюз аллында 80

Кесибиз кьалсакъ 88

Джел-амма 94

Къарт анам 98

Джюрек кесиникин излесе 102

Темирчи ~~111~~

Джазыу 123

Джулдузла джукъланмайдыла

Экинчи кесеги

Сау кьал, Киев 208

Назифа Магомедовна Кагиева

ЗВЕЗДЫ НЕ УГАСАЮТ

П о в е с т ь

На карачаевском языке

96 стр. без иллюстр.

Редактор *Д. Х.-А. Кубанов*

Художник *Н. Г. Крицкий*

Художественный редактор

М. П. Бертник. Технический

редактор *З. Т. Агирбова*

Корректор *Р. А. Гочиева*

Сдано в набор 9-I-1968 г. Подписано в
печать 18-VII-1968 г. Формат 70x108¹/₃₂
Ф. п. л. 18,5. Усл. печ. л. 12,67. Уч.-из.
лист. 13,1 Заказ № 169. Тираж 1600 экз.
ВУ 53208 Цена 48 коп.

Карачаево-Черкесское отделение Став-
ропольского книжного издательства,
г. Черкесск, ул. Ленина, 38.

Карачаево-Черкесская областная типо-
графия, г. Черкесск, ул. Первомай-
ская, 47.